

پىچان تارىخ ماتېرىيالىرى

(1)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشى
پىچان ناھىيەلىك كومىتېتى تۈزدى

پەمچان تارىخىي ماتېرىياللىرى

پەمچان ناھىيەلىك سىياسىي كېڭەش تارىخىي
ماتېرىياللىرى كومىتېتى

۱۹۸۰ - ۱۹۸۱ - يىلى

نەشىمىزگە تەييارلىغۇچى ۋە تەھرىرى مۇتەئەپپ ھامۇت

ئىسمىدىن سەيپۇللا

مەسئۇل تەھرىرى:

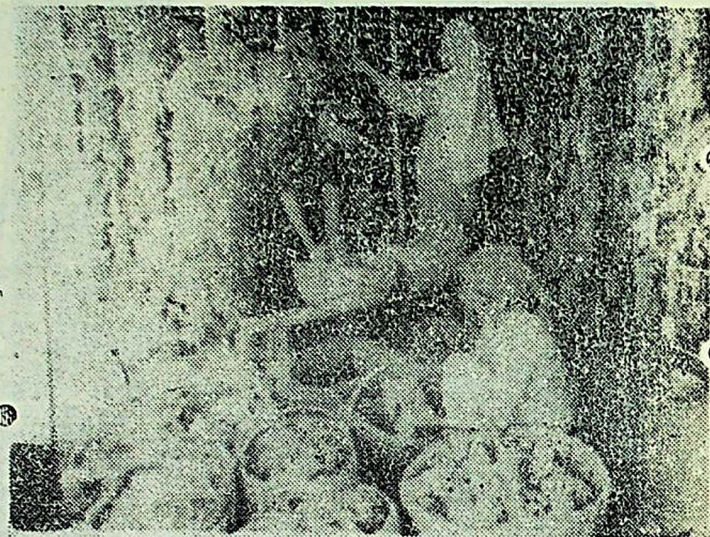
پەنجان ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش تارەپىدىن ماتېرىياللار

كومىتېتى باستۇردى.

بۇ ماتېرىيالنىڭ تەييارلىغۇچىسى ۋە تەھرىرى مۇتەئەپپ ھامۇت

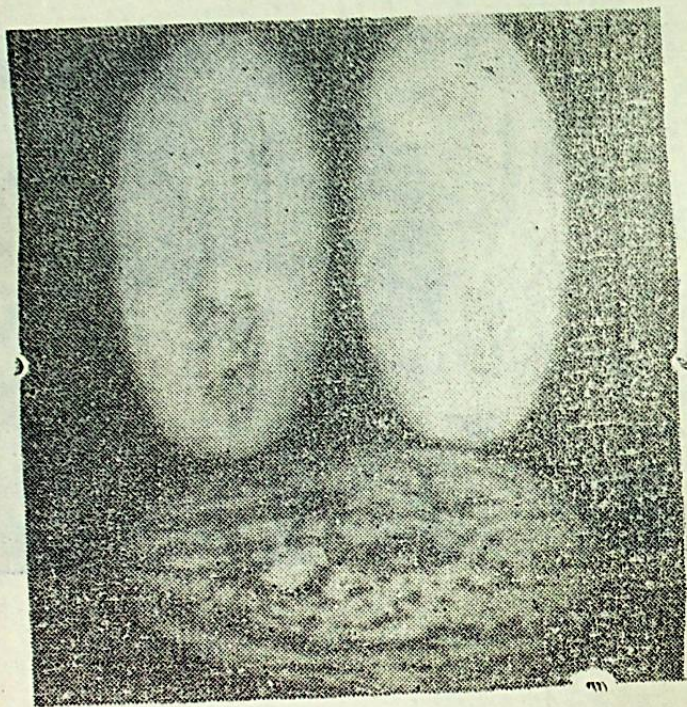
بۇ ماتېرىيالنىڭ تەييارلىغۇچىسى ۋە تەھرىرى مۇتەئەپپ ھامۇت

1990 - يىلى 5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى

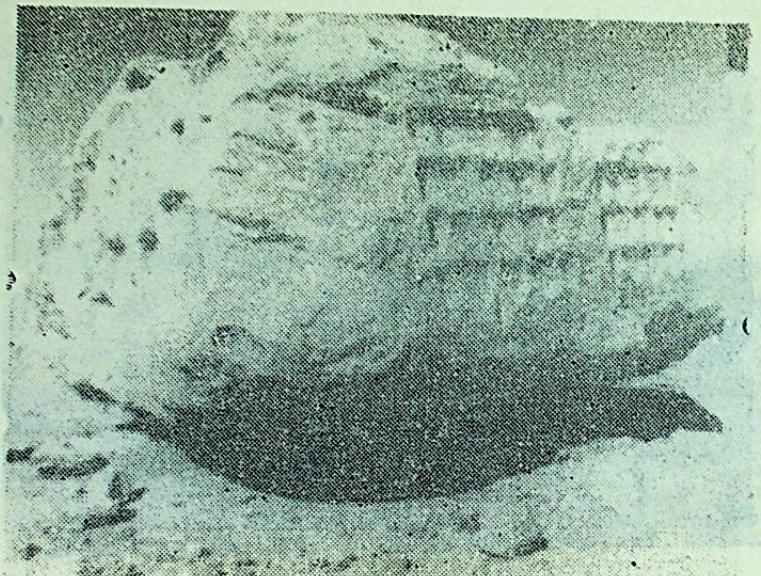

چۈنچىدە ئۈزۈم قۇرۇتۇش

بۇ رەسىم ئۆزبېك تىلىدا يازىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «چۈنچىدە ئۈزۈم قۇرۇتۇش» دېگەندۇر.

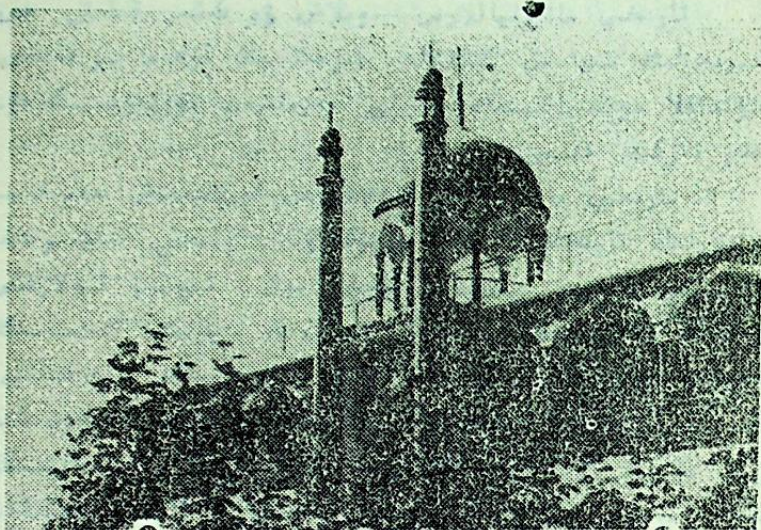
پىچاننىڭ كۈزلۈك قاراقاش مېچىگەن قوغۇنىسى

سەۋەن ئاقىش كۆلىگە يېقىنلاشقاندا تاشنىڭ ئۈستىگە
لەمچىن ئاستاندىكى تامغا مىلق تاش ۋە لاسا ياتىدۇ

پىچان بازىرىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە جايلاشقان قۇم-
تاغ سەيلىگاھى

پىچان ناھىيىلىك ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك شىپاخانىسى

تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش ۋە نەشر قىلىش ھەر دەرىجىلىك سىياسىي كېڭەشلەر خىزمىتىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى.

تارىخىي ماتېرىياللار ئەۋلاتلارنى تەربىيەلەش ھەم ئەجداتلارنىڭ تارىختا ياراتقان بۈيۈك ۋە ئۆلەمىس ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، كېيىنكىلەر ئۈچۈن يول ئېچىپ ئۇلارنى بەختكە ئىنتىلىدىغان قىلىشتىن ئىبارەت. چۈنكى بەختلىك بولۇش ھوقۇقى ئىنسان ھوقۇقىنىڭ ئاجزالماس تەركىبىي قىسمى. تارىختىكى مەيلى سىنىپى كۆرەش، مەيلى ئىشلەپچىقىرىش كۆرۈشى ۋە ئىلمى تەجرىبە بولسۇن ئىنسانىيەتنىڭ بەختى ئۈچۈن بولغان كۆرۈشنىڭ تارىخىدۇر. ئادەم دۇنيادا باي بولۇش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى بەختلىك بولۇش ئۈچۈن ياشايدۇ.

تارىخىي ماتېرىياللار ۋە تەن بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىستىپاقىنى كۈچەيتىش، ھەرقايسى ساھەلەردىكى زاتلارنى ئىستىپاقلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ۋەتەن پەرۋەرلىك قىزغىنلىقىنى ئۇرغۇتۇپ، كەڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىكسېپىنى قۇرۇشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە. تارىخىي ماتېرىياللاردا مۇشۇ نوقتىدا ئىلگىرى سۈرۈلمىشى لازىم. چۈنكى ئىنساننىڭ تۇققان ئانىسىمۇ ۋە تىنىسىمۇ بىرلا ئىنسان. ھاياتىدىكى ئەڭ قىممەتلىك نەرسە ئۇنىڭ باشقىلار بىلەن بولغان ئىناقلىقى ۋە دوسلىقىدۇر. ھەر قانداق مىللەت باش-

تەقلىقلاردىن ئۆگىنىشلەيدۇ ۋە ئۆگىنىش كېرەك.

ناھىيىمىزنىڭ تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتى ھازىرغىچە ئىككى پىتىچە ئىدى. بۇ تۇنجى كىتابىمىز بۇ بوشلۇقنى تولدۇرغۇسى.

كىتابىمىزغا 8 پارچە چوڭ ماقالە كىرگۈزۈلدى. بۇ ماقالىلاردا ئاساسەن ناھىيىمىزنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان مائارىپى، ناھىيىمىزدە بولغان دېھقانلار ئىنقىلابى، غوجىنىياز ھاجىنىڭ پىچاندىكى ئۇرۇشلىرى ۋە مۇشۇ ئۇرۇشقا قاتنىشىپ جاشقا يەرلەرگىچە بېرىپ ئەينەن ئەھۋالنى كۆرگەن ۋە بېشىدىن ئۆتكۈزگەن كىشىلەرنىڭ پائالىيەت - كەچۈرمىشلىرى مەزھۇن قىلىندى.

پىچان تارىخىي ماتېرىياللىرىنى ئىشلەشتە مەخسۇس تەھرىر ھەيئىتى تەسىس قىلىنىپ، تەھرىرلىكتىن ئۆتكەن ماقالىلار ئاپتورلار بىلەن قايتا يۈزلەشتۈرۈلۈپ، ئۇلارنىڭ راۋىيلىقى ئېلىندى، ۋەقەگە قاتناشقۇچىلارغىمۇ ئوقۇپ بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈلدى. ھەرقايسى تەرەپلەردىن چىكىرلەر ئېلىندى. ماقالىنىڭ تارىخىي چىنىلىقىغا ھۆرمەت قىلىندى.

بىزنىڭ نەشرىياتچىلىق تەجرىبىمىز كەمچىل، سەۋىيە - مىزانىڭ چەكلىك بولۇشى تۈپەيلىدىن كىتابىمىزدا خاتالىقلار خىل بولۇشى تەبىئىي. شۇڭا ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ، مۇتەخەسس - ئالىملارنىڭ تارىختىن، رىئالىتىدىن خەۋىرى بار بىلىملىك زاتلارنىڭ تەنقىدىي پىكىرلىرىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز.

پىچان ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش تارىخىي ماتېرىياللار كومىتېتى.

مۇندەرىخە

1. بېغىشلىما
2. كىرىس سۆز
3. پىچان ناھىيىسى قېيىم نىياز 1
- مۇھەممەت ئىسىن، مۇتەللىپ ھامۇت
- 1 (1) ئورنى ۋە كۆلۈمى
- 2 (2) تارىخى تەرەققىيات جەريانى
- 3 (3) رايونلارغا ئايرىلىشى
- 3 (4) نوپۇس ۋە مەملىكەتلىرى
- 3 (5) تەبىئىي شارائىتى
- 4 (6) سۇ بايلىقى
- 5 (7) ئىقلىمى
- 5 (8) قېزىلما بايلىقلىرى
- 6 (9) دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى
- 6 (10) باغۋەنچىلىكى
- 6 (11) ياۋايى ھايۋاناتلىرى
- 6 (12) سانائىتى
- 7 (13) مەدەنىي يادىكارلىقلىرى
- 7 (14) قۇم ئارشىلىقى
4. پىچان ناھىيىسىنىڭ يېقىنقى زامان مائارىپ ھەققىدە
- 10 ئىخەمەت ھۈسەيىن
- 12 (1) جاھاننامە مەدەنىي توغرىسىدا
- 14 (2) لۈكچۈن بەگلىك مەدەنىي توغرىسىدا
- 23 (3) شۇتاك مەكتىپى «تەھرىر» مەكتىپى

5. 1934 - يىلىدىن 1949 يىلىغىچە بولغان پىچان

- 31 مائارىپى.....
- 31 (1) ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى ۋە يېڭى مەكتەپلەر....
- (2)
- 56 (3) تاغ ئۆستىدىكى مەكتەپلەر.....
- 62 (4) تاغ ئاستىدىكى مەكتەپلەر.....
6. پىچان ناھىيە لەمجىن باشلانغۇچ مەكتىپى ھەققىدە
- ئەسلىدە.....
- 67 (1) لەمجىن يېزىسىدا «شۇتساڭ» نىڭ بارلىققا كېلىشى، ئىجتىمائىي ئورنى ۋە تەسىراتى....
- 67 (2) لەمجىن يېزىسىدا ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى.....
- 72 (3) «ئاپرىل ئۆزگىرىش» دىن كېيىنكى لەمجىن باشلانغۇچ مەكتىپى.....
- 75 (4) ئۈچ ۋىلايەت ئىنتىزاملار دەۋرىدىكى لەمجىن ئوقۇتقۇچىلىرى.....
- 87 (5) ئوقۇتقۇچىلارنىڭ روھى ھالىتىدىكى داۋال-خۇش تۇرمۇشتا ئۆزگىرىش قىلىنىشى.....
- 89 1947 - يىلىدىكى پىچان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تارىخى.....
- 92 (1) ياشلار ئىنقىلابىنىڭ تەشكىللىنىشى.....
- 94 (2) تەشكىلاتنىڭ مەقسىدى.....
- 96 (3) سىياسىي ئىنقىلابنىڭ قوراللىق ئىنقىلابقا يۆزلەنىشى.....
- 100 (4) قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ باشلىنىشى.....
- 104

- 106توت (سوقىغا ھۇجۇم
- 1116 (چىقىتىمىدىكى ئۇرۇش
- 7 (گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ياشلار ئىز-
- 114قىلايىنى باستۇرۇشى
8. پىچان ھەم باشقا يەرلەردىكى ئۇرۇش ۋە سېتىمىياز
- 124لەنجاڭ.....تىيىپ پۇلات
- 1251 (پىچان ۋە تۇرپاندىكى ئۇرۇش
- 1342 (ئىككىنچى قېتىملىق پىچاندىكى ئۇرۇش
- 1403 (سېتىمىياز لەنجاڭ ۋە توقۇندىكى ئۇرۇش
- 4 (سېتىمىياز لەنجاڭنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن ۋە
- كۆرگەن جەنۇبىي شىنجاڭدا بولغان
- 142ۋاقىتلەر

پىچان ناھىيىسى (۲۰۰۲ - ۲۰۰۳)
پىچان ناھىيىسى (۲۰۰۲ - ۲۰۰۳)
پىچان ناھىيىسى (۲۰۰۲ - ۲۰۰۳)

1 - ئورنى ۋە كۆلىمى:
پىچان ناھىيىسى تەڭرىتاغ ئۆلكىسىدىكى مەشھۇر تاغ ئارىسى ئويمانلىقىدىن بىرى بولغان تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرقىي شىمالغا بۇلۇڭىدىن ئورۇن ئالغان. جۇغراپىيەلىك ئورنى مەھەتتىن ئالغاندا شەرقىي مەركىزىي $89^{\circ}30'$ بىلەن $94^{\circ}54'$ ئارىلىقىدا ۋە شىمالىي پاراللىل $41^{\circ}12'$ بىلەن $43^{\circ}33'$ ئارىلىقىدا جايلاشقان. ناھىيىنىڭ شەرقىدىن غەربكىچە ئارىلىقى 198 كىلومېتر، شىمالدىن جەنۇبقا ئۇزۇنلىقى 253 كىلومېتر، ئۇمۇمىي يەر كۆلىمى 39800 كىۋادىرات كىلومېتر. شەرقىي قىسمى بىلەن غەربىي تۇرپان، شىمالدا تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا بۆلۈكىدىكى جۇڭغار تېغىنى ئارقىلىق مەركىزىي ئاۋۇستىن-ئورمان ناھىيىسى ۋە كۇچۇك ناھىيىلىرى بىلەن، جەنۇبتا تارمۇق ئويمانلىقىدىكى چاقىلىق ناھىيىسى بىلەن تۇتۇشۇپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئورنى قۇمۇل ۋىلايىتى بىلەن تۇرپان ۋىلايىتىنى ۋە تۇرپان ۋىلايىتى بىلەن سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى ئارا تۇتۇشقان 4 كۈچا ئاغزىغا جايلاشقان.

2 - ئىقلىمىي تەرەققىيات جەريانى:
پىچان ناھىيىسى خەن سۇلالىسى (شەرقىي) ۋە غەربىي مىلادىدىن بۇرۇنقى 202 - يىلىدىن مىلادى 220 - يىلىغىچە دەۋرىدە ئالدىنقى قانقىل دۆلىتى زېمىنىنىڭ شەرقىي قىسمى ئىدى. شىمالىي ۋە پادىشاھلىقى (مىلادى 221 - يىلى) دىن

كېيىن ئىدىقۇتقا قاراشلىق شەھەر بولغان، تالە سۇلالىسى -
(907 - 618) دەۋرىدە ئاستانە ئايىقىنىڭ لىيوجوڭ (لۈكچۈز
پوچاڭ (پىچان) ناھىيىلىرىگە تەۋە بولغان. سۇڭ سۇلالىسى
(960) دەۋرىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغا قارىغان. يۈۋەن سۇ
لالىسى (1368 - 206) دەۋرىدە لۈكچۈن دەپ ئاتالغان
ۋە مەمۇرى ئەمەلدار يۈز بېشى دارۇغاچنىڭ باشقۇرۇشىدا بول
غان. يۈۋەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا خەنزۇچە نامى لىيۇچياڭ
دەپ ئۆزگەرتىلگەن. مىڭ سۇلالىسى (1645 - 1368) نىڭ
چىڭتۇڭ يىللىرى تۇرپانغا قوشۇۋېتىلىپ، تۇرپاننىڭ بىر قىس
مى بولۇپ قالغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىمىيەنلۇڭ 24 - يىلى
(1759 - يىلى) پىچان خان ئامبىلى قويۇلغاندىن كېيىن
تەينى ۋاقىتتىكى تۇرپاننىڭ مەمۇرى مەركىزى بولغان. چى
يەنلۇڭ 44 - يىلى (1779 - يىلى) دىن كېيىن مەمۇرى
مەركەز پىچاندىن تۇرپانغا كۆچۈرۈلگەن. چىمىيەنلۇڭ 36 - يى
لى (1771 - يىلى) پىچان تەپتىش بېگى قويۇلغان. گۇاڭ
شۇ 28 - يىلى (1902 - يىلى) رەسمى ناھىيە قۇرۇلۇپ،
پىچاننىڭ خەنزۇچە نامى شەنشەنگە ئۆزگەرتىلگەن. مىنگو
دەۋرىدە دەسلەپ قارا شەھەر ۋىلايىتىگە، كېيىن دىخۇا (ئو
رۇمچى) ۋىلايىتىگە قارىغان. ئازاتلىقتىن كېيىن ئۈرۈمچى ۋا
لى مەھكىمىسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە بىۋاس
تە قارىغان. بىر مەزگىل قۇمۇل ۋالى مەھكىمىسىنىڭ رەھبەر
لىكىدە بولۇپ كەلگەن. 1975 - يىلىدىن باشلاپ يېڭى قۇرۇل
غان تۇرپان مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولۇپ كې
لىۋاتىدۇ.

چىمىيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) پىچان خان ئامبىلى قويۇلغاندىن كېيىن تەينى ۋاقىتتىكى تۇرپاننىڭ مەمۇرى مەركىزى بولغان. چىيەنلۇڭ 44 - يىلى (1779 - يىلى) دىن كېيىن مەمۇرى مەركەز پىچاندىن تۇرپانغا كۆچۈرۈلگەن. چىمىيەنلۇڭ 36 - يىلى (1771 - يىلى) پىچان تەپتىش بېگى قويۇلغان. گۇاڭشۇ 28 - يىلى (1902 - يىلى) رەسمى ناھىيە قۇرۇلۇپ، پىچاننىڭ خەنزۇچە نامى شەنشەنگە ئۆزگەرتىلگەن. مىنگو دەۋرىدە دەسلەپ قارا شەھەر ۋىلايىتىگە، كېيىن دىخۇا (ئورۇمچى) ۋىلايىتىگە قارىغان. ئازاتلىقتىن كېيىن ئۈرۈمچى ۋالى مەھكىمىسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە بىۋاسىتە قارىغان. بىر مەزگىل قۇمۇل ۋالى مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولۇپ كەلگەن. 1975 - يىلىدىن باشلاپ يېڭى قۇرۇلغان تۇرپان مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

3 - رايونلارغا ئايرىلىشى: - 1985 يىلى ئۈچ بازار (پىچان، ئۈچچۈن، پۈ-
يىز ئىستانسى) يەتتە يېزا (پىچان، چىقىم، لەمچىن، تۇيۇق، دالان
كارىز، دىغار، دۆڭبازار خۇيزۇ مىللى يېزىسى) ۋە بىر ئۈزۈم
چىلىك تەرەققىيات شىركىتى (قوش تۈگەن باغۋەنچىلىك شىركىتى
مەيدانى) قارايدىغان بولدى.

4 - نۇپۇس ۋە مىللەتلەر: 1985 يىلىدىكى نوپۇس 144 مىڭ 229 56
مىللەت بار. ئۇلار ئىچىدە ئۇيغۇرلار 107 63 مىڭ 503 نەپەر بولۇپ،
ئۇمۇمىي نوپۇسنىڭ %74.2 نى، خەنزۇلار 29 مىڭ 492 بولۇپ،
لۇپ، %23.3 نى، خۇيزۇلار 7744 بولۇپ، %5.3 نى
قازاق، مۇڭغۇل، ئۆزبېك، رۇس، دوڭشياڭ، مانجۇ، چىۋاڭزۇ
قاتارلىق مىللەتلەر، 218 بولۇپ، %0.2 نى تەشكىل قىلىدۇ.
ھەر كۇۋادىرات كىلومېتىر يەرگە 3.64 تىن ئادەم توغرا
كېلىدۇ.

5 - تەبىئىي شارائىتى: بۇ يېرىنىڭ شىمالىي ئېگىز، جەنۇبىي پەس، شەرق، جەنۇب، شىمال
تەرەپلىرى تاغ بىلەن ئورالغان. غەربىي قىسمى تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ بىر
قىسمى بولۇپ، پەس ھەم تۈز. بۇ يەس تۈزلەڭلىكنىڭ ئەڭ
پەس يېرى دېڭىز يۈزىدىن 400 مېتىر ئېگىز. شىمالىدىكى
غلىق رايون دېڭىز يۈزىدىن 4000 مېتىر ئېگىز.

ئۇمۇمىي يېمەكچىلىك ئىچىدە تاغلىق رايۇن %70.8 نى، تۈزلەڭلىك
%80.1 نى، چۆل - باياۋان %74.4 نى، قۇملۇقلا %10.1 نى
ئىگەللەيدۇ.

6 - سۇ بايلىقى:

پىچان ناھىيىسى خېلىلا سۈيى مول ناھىيەلەرنىڭ بىرى، ھازىر ناھىيىدە
بار بولغان كارىزلارنىڭ ئۇمۇمىي سانى 292 بولۇپ، يىللىق ئېقىش مىقدارى
177 مىليون 240 مىڭ كۇب مېتىر، ئۈنۈملۈك پايدىلاناش مىقتارى
140 مىليون 620 مىڭ كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. تەڭرىتاغ سۇ
سېستىمىسىغا كىرىدىغان ئۈچ ئېقىن، قىزىل تاغ سۇ سېستىمىسىغا
كىرىدىغان ئۈچ ئېقىن بولۇپ، ئۆرتەڭ، كۆكيار، كەرچە قاتارلىق
3 چوڭ يەر ئۈستى ئېقىنىنى شەكىللەندۈرۈدۇ. ئۆرتەڭ
ئۆستىڭىنىڭ ئۇزۇنلىقى 43.39 كىلومېتىر، ھاۋزىسىنىڭ مەيدانى
501 كۋادرات كىلومېتىر. ئوتتۇرۇچە ئېقىش مىقتارى
 $2.39 \text{ m}^3/\text{sik}$ يىللىق سۇ مىقتارى 75 مىليون 400 مىڭ
كۇب مېتىر. كۆكيار ئۆستىڭىنىڭ ئۇزۇنلىقى 39.079 كىلومېتىر،
ھاۋزىسىنىڭ مەيدانى بىلەن تەمىنلەش دائىرىسى ئىچىدە
دىكى رايوننىڭ كۆلىمى 707 كۋادرات كىلومېتىر. ئېقىش
مىقتارى $2.99 \text{ m}^3/\text{sik}$ يىللىق سۇ مىقتارى 94 مىليون 400
مىڭ كۇب مېتىر، ئۈنۈملۈك ئېقىش كۆلىمى 65 كىلومېتىر،
كەرچى ئۆستىڭىنىڭ ئۇمۇمىي ئۇزۇنلىقى 28 كىلومېتىر، ھاۋزىسىنىڭ
مەيدانى بىلەن تەمىنلەش دائىرىسى ئىچىدىكى رايوننىڭ
مىقتارى 599 كۋادرات كىلومېتىر، ئېقىش مىقتارى
 $7.75 \text{ m}^3/\text{sik}$ يىللىق ئۇمۇمىي سۇ مىقتارى 23 مىليون 600 مىڭ

كۆپ مېتىر، ھەقىقىي ئېقىش كۆلىمى 235 كۇۋادىرات كىلومېتىر كېلىدۇ. يۇقارقى ئۈچ ئۆستەڭنىڭ سۇ بىلەن تەمىنلەش دائىرىسىدىن ئالغاندا پىچان دەرياسى، كۈچۈك ناھىيەسىنىڭ چېگرىسى بۇغدا تاغلىرىنىڭ سۇ بۆلگۈچ قىرانىدۇر، ئەڭ ئىگىز چوققا سۇ بۆلگۈچ قىرانىنىڭ تەخمىنەن 6 - 15 كىلومېتىر جەنۇبىدا بولۇپ، قىران بىلەن ئەڭ ئىگىز چوققىنىڭ ئارىسى پىچان ناھىيىسىنىڭ تاغ رايونىدىكى ئاساسىي ھۆل يىغىن رايونىدۇر. يىللىق ھۆل يىغىن مىقتارى 1206 مىللىمېتىر، سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقتارى 2727 مىللىمېتىر، قۇياش نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى 3112 سائەت. قىروسىز مەزگىلى 187 كۈن بولىدۇ.

بۇلاق 5059، ماشىنلاشقان قۇدۇق 866 بولۇپ، ئېقىش مىقتارى $13m^3/s$ يىللىق پايدىلىنىش ئۈنۈمى 142 مىليون 290 مىڭ كۇپ مېتىرغا يېتىدۇ.

7 - ئىقلىمى:

پىچان ناھىيىسىنىڭ ئىقلىمى چوڭ قۇرۇقلۇق خاراكتېرىدىكى مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ قۇرغاق ئىقلىمىغا كىرىدۇ. تۆت پەسىل ئېنىق، يازدا قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ، بوران چىقىپ ئاسماننى چاڭ-تۇزلىقلاپلاپ كېتىدىغان ھەۋالارمۇ كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ، ھاۋاسى قۇرغاق، ئىسسىقلىق يېتەرلىك. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا $10.8^{\circ}C$ ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا $42^{\circ}C$ ، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا $-21.3^{\circ}C$.

8 - قېزىلما بايلىقلىرى:

پىچان ناھىيىسى ھۆل تەبىئىي بايلىققا ئىگە بولۇپ، يۇشۇرۇن كۈچى ئىنتايىن زور، پىچان تېخى ئېچىلمىغان بىر سىرلىق ماكان. پىچاندا: كۆمۈر،

قوشۇشۇن، سېتىك، مىراپلىت، تۆمۈر، نوسفۇر، ھاك تېشى، تۇز، ئالتۇن،
مىس، نېفىت قاتارلىق قېزىلما بايلىقلار چىقىدۇ. يەنە نۇرغۇن تەبىئىي
بايلىقلار چىقىدۇ. يەنە نۇرغۇن تەبىئىي بايلىقلار كىمىۋىلار
بىلىك قىدىرىش ئۈستىدە تۇرماقتا.

9 - دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى
دېھقانچىلىقتا، بۇغداي، ئاق فوناق، گۈنچۈت، زاراڭزا،
كەندىر، كېۋەز، ماش، تېرىق زىرائەتلىرى تېرىلىدۇ.

10 - باغۋەنچىلىكى:
پىچان دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئاراغا مەشھۇر بولغان «قۇمۇل

توغۇنى»، «تۇرپان ئۈزۈمى» چىقىدىغان ئانا ماكان. پىچان
ناھىيىسىدە يەنە ياڭاق، شەشپۇت، ئۈرۈك، ئانار، ئەنجۈر، ئالما،
شاپتول، چىلان، جىگدە قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەر ئۆستۈرۈلىدۇ.

ياۋايى ھايۋانلىرى:
پىچان ناھىيىسىدە ياۋايى ھايۋاناتلار دىن يىلپىز، ئىيىق، ئارقار، تاغ

ئۆشكىسى، ياۋا تۆگە، كىيىك، بۆرى، تۈلكە، ئۇلار، سۈ-
تەر، توشقان ياۋا تۆگە قاتارلىق ھايۋاناتلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە بىر
قىسىم ھايۋاناتلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە بىر قىسىم ھايۋاناتلار
نۇقتىلىق قوغداش ئوبيېكتى قىلىنغان ھايۋاناتلار دۇر.

12 - سانائىتى:
پىچان سانائىتىدە كۆمۈر، يېزا، ئىلگىملىك

ماشىنلىرىنى رېمونت قىلىش، سىمونت ئىشلەش، توك ھاسىل

مەشھۇر قوغۇن ماكانى ھوڭنىڭ بېشىدىن باشلىنىپ، دىنغار
يېزىسىغىچە سوزۇلغان.

قۇم تاغنىڭ شىمالىي تەرىپى بۈك باراقتان ئورمان-
زارلىق بىلەن قاپلانغان. ئورمان بەلۋىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بىر
ئۆستەڭ سۇ شاقىراپ كۈۋەجەپ ئېقىپ تۇرىدۇ.

قۇم تاغنىڭ پىچانغا قارىغان تەرىپىدە يىپ - يېشىل
كۆل - كىيالار، يانتاق، قومۇشلار يېشىل سىپىل بولۇپ، خۇددى
قاراۋۇلدەك قۇمىڭ دېقەنچىلىق مەيدانلىرىغا، مەھەللىلەرگە،
بازارغا قاراپ ئېتىشىنى توساپ تۇرىدۇ. قۇم باغرىدا يازنىڭ
كۈنى ئۈۈك، جۈجەم (ئۈۈمە) لەر مەي باغلاپ پىشپ كېتىدۇ.
قۇم باغرىدا پىچان ئۇيغۇر شىپاخانىسىنىڭ چىرايلىق
سېلىنغان ياتاق، تاماقخانىلىرى، داۋالاش ئورۇنلىرى بار.
ئورمان ئىچىگە سىكامىكىلار، تاش ئورۇندۇق، جوزىلار، پىلان-
لىق جايلاشتۇرۇلغان. بۇ جاي قۇم باغ سەيلىگامى دەپ ئاتا-
تىلىدۇ. قۇم باغقا شەنبە كۈنلىرى، ۋە باشقا دەم ئېلىش ۋە
جايرام كۈنلىرى، ھەر ساھە كىشىلىرى توپ - توپ كېلىپ
تاماشا قىلىدۇ.

ھەر يىلى 7 - ئاينىڭ ئالدى ۋە ئوتتۇرىلىرىدا شەن-
جاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن بەل - پۇت، قول رىساتىمىز-
لىرىغا ۋە سوغاق ئېپ كەتكەن كېسەلگە گىرىپتار بولغان بىر-
مارلار تولۇپ كېتىدۇ. پىچاننىڭ مېھمان دوست خەلقى ئۇلارنى
ئۆز-ئۆيلىرىدە قىزغىن كۈتمەۋالىدۇ. بۇ ۋاقىتتا بۇ قۇم تېغى
بىر گۈلزار باغدەك مەلەتلەرنى كۈتمەۋالىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئىناق
ئائىلىسىگە ئايلىنىدۇ. خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، موڭغۇل، ئۇيغۇرلار
پىچان خەلقى بىلەن بىر يەرگە جەم بولۇپ كېسەللىرىگە شىپا،

ئۆزلىرىگە دوست تاپىدۇ.

قۇم تاغنىڭ لۈكچۈن تەرەپكە سوزۇلغان تىزمىسىدا ئامانشا مەھەللىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى نەزەر باغ پاسىلىغا قاراماي ئېقىت ئىدارىسى بىر زامانىۋى قۇم سانائىتىنى قۇرۇپ چىقتى. بۇ قۇم سانائىتى سىدە ئېقىت ئىدارىسى - خىزمەتچىلىرى ھەر يىلدا قۇمغا قاقلىنىپ، كىرىپتار بولغان رىماتىزىم كېسەللىرىنى داۋالايدۇ. بۇ سانائىتىدە تېخىمۇ كۆركەم مەسئۇلىك باغلار بەرپا قىلىنغان. بۇ باغلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا تەنچىلىك باغ، تەشپۈتلىك باغ ئانارامىق باغ ۋە مەخسۇس چىرايلىق، زامانىۋى ئۆزۈم باراڭلىرى بولۇپ، باراڭنىڭ چەمخۇر ئورنىدا ئىشلەتكەن تۈزۈم بىلىرىدا سۇ ئېقىپ، سالىقىلىتىدىغانلارغا ھوزۇر بېقىشلايدۇ. قىسقىسى قۇم ئارنىشى كۈن نۇرى بىلەن كەۋاللىنىدىغان تەبىئىي سەيلىگاھ.

كەكچان، قاۋۇل، ئەقىل پاراسەتلىك ئاقكۆڭۈل ئەجدات بىلەن
ئەۋلادلىرىمىزغا ماكان بولۇپ كەلگەن.

يۇرتىمىزنىڭ كاردىزلىرى دۇنياغا داخاق بولۇپلا قالماستىن، كىشىنى ئۆزۈمى، ھوڭ قوغۇنى، ئانار، ئەنجۈر، شاپتول، نەشپەت، ئۆرۈك، جۈجەم، جىنەستە، چىگدىلىرى، ھەتتا يەر ئاستى بايلىقلىرىنى مەشھۇردۇر.

مەن بۇ ماقالەمدە يۇرتىمىزنىڭ تەبىئىي گۈزەللىكى ئۈستىدە ئەمەس، يېقىنقى زامان پىچان مائارىپى ھەققىدە توختالماقچىمەن.

يېقىنقى زامان پىچان مائارىپى تارىخىدا: «جاھاننامە مەدىرىسى»، «لۈكچۈن بەگلىك مەدىرىسى» يېڭىچە مائارىپتا «تاھىرىيە مەكتىۋى» ۋە ئاپىرىل ئۆزگۈرۈشىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن يېڭى مەكتەپلەرنىڭ تەسىرى يۇقىرى بولۇپ، بۇ دەۋىرلەر مائارىپنىڭ مەھسۇلاتى سۈپىتىدە پۈتكۈل ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە تۆھپە قوشقۇچى ئەدەبىلەر، سەنەتكارلار، مۇتەپەككۇرلەر، تىۋىپلار ئوقۇتقۇچىلار، جەمئىيەت ۋە بەگلىكنىڭ مەشھۇر ئەربابلىرى، كاتتا سىياسەتچىلەر يېتىشىپ چىققان، گەرچە ئۇلار توغرىسىدىكى يازما ماتېرىياللار خىلىمۇ خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يوقاپ كەتكەن بولسىمۇ، دەۋرىمىزنىڭ ئوقۇمۇشۇق كىشىلىرىدىن سوراش، ئىزدەش، توپلاش ئارقىلىق بۇ ھەقتە مەلۇم قاراشقا ئىگە بولدۇم، بىلىكلىرىمنى يولداشلار بىلەن ئورتاقلىشىش مەقسىتىدە مەزكۇر ماقالىمنى يېزىشقا جۈرئەت قىلىدىمەن مەن ئالدى بىلەن مېنى بىر بۆلەك ماتېرىياللار بىلەن تەمىن كەتكەن. كىشىنى سەيپۇللا تىيىپ پولات، لېتىپ ئەخمەت، مەرھۇم ساۋۇت كىشى ئەپەندىلەرگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىش.

1. جاھاننامە مەدەنىيىتى قۇرغۇچىسىدا

يۈيۈك قارا قۇجۇ خاندانلىقىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر ئەمىرى
ئاۋامىلىم - تەخمىنەن 1549 - يىللاردا ھەج سەپىرىدە
ئانا يۇرتى لۈكچۈنگە قايتىپ كەلگەن، بۇ تەرەققىيپەرۋەر ئەمىر
ئۆزىنىڭ «ھاجى» بولغانلىقىنى قۇتتۇقلاش يۈزىسىدىن، لۈك-
چۈن ئوردىسىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىگە مەسچىت سالدۇرغان.
بۇ مەسچىتكە ئۇ «ئەزىن مەسچىت» دېگەن نامنى قويغان،
ئۇ ھەج سەپىرىدە ئۆز ئەمىلىنىڭ قوشنا ئەللەردىن كېلىپ قالغان
ئىكەنلىكى تۇتۇپ يەتكەن، شۇ شەۋەبتىن ئەمىر ئاۋامىلىم، بىر
تۈركۈم ياش تالىپلارنى ئوقۇتۇش قارارىغا كەلگەن، نەتىجىدە
بىر بۈلۈك تالىپلارنى تاللاپ، قەشقەر، پۇخارالاردا ئوقۇپ
كېلىشكە ئەۋەتكەن. ئەمىر ئاۋامىلىم پۇخارادىن ئوقۇش
تۈگىتىپ قايتىپ كەلگەن ئېلى ئاخۇنغا ئىقتىدارغا ئاساسەن
«ئاللامە» دېگەن ئەلىمى ئۇنۋانى بەرگەن، ۋە ئۇنى مەدەرىس
ئېچىشقا ئۈندىگەن.

ئېلى ئەلەم ئاخۇن ئەمىرنىڭ پەرمانى بىلەن يېتىەرلىك
مەبلەغ ۋە مادارغا ئىگە بولۇپ، «ئەزىن مەسچىت» نىڭ
ئەتراپىغا بىر مۇنچە ئۆي ئىمارەتلەرنى سالدۇرۇپ لۈكچۈن
ئارخىدا ئۆز ئۈنچى بىلەن يۇرتلىرىدىن بىرى بولغان مەدەرىسنى
بارلىققا كەلتۈرگەن، مەدەرىس پۈتۈپ ئوقۇش باشلانغاندا،
ئەل تەڭرىت، خەلقنىڭ ئەلچىگە ئاساسەن، ئەمىر ئاۋامىلىم
بۇ مەدەرىسكە كېلىشكى ئەۋلاتلارنىڭ ئىلىم - ھەزرىتى بىلەن
قۇراللىنىپ، دۇنيانى تۇتۇپ يېتىشنى نەزەردە تۇتۇپ، مەدەرىسكە
«جاھاننامە مەدەرىسى» دېگەن كاتتا نامنى قويغان. ۋە ئېلى

ئەلەم ئاخۇنى «جاھاننامە مەدرىسى» نىڭ باش مۇدەررىسى قىلىپ بېكىتكەن، ئەل - يۇرت خەلقى ئەمىرنىڭ بۇ ئىشىدىن مەنئەتدار بولۇپ، ئۇنىڭغا ھەشقاللا ئېيتقان. ئەلەم ئاخۇنى ئەلەم ئاخۇن باش مۇدەررىس بولۇپ تەيىنلەن كەندىن كېيىن ساۋاقداشلىرىدىن مۇھەممەت شېرىپ، مۇھەممەت ئەزىزى، مۇھەممەت ئىمىر، مۇھەممەت ئابدۇللا قاتارلىق كىشىلەرنى مۇدەررىسلىككە تەكلىپ قىلغان.

بۇ مەدەررىسدە تەخمىنەن 1568 - يىللىرى رەسمى ئوقۇش باشلانغان. بۇ مەدرىسە توغۇرلۇق ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ، دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ۋەقەلىك يۇقۇرقىدەك بولۇپ، ئەمىر ئەزەمنىڭ مەدرىس سالدۇرۇش ئىشى كىشىلەر قەلبىگە ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمىر، مەدەررىسنىڭ كېيىنكى ئەۋۋالى ھەققىدە بىرەر ياخشى يىپ ئۇچىغا ئېرىشەلمىدىم. بۇنىڭلىق بىلەن بۇ مەدرىسنىڭ رولىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. بۇ مەدرىسدە ئاتاقلىق شائىر، كامىل مۇدەررىس ئەخمەت غۇجامنىياز («قسورى») 1730 - يىل لازدا ئوقۇغان.

1740 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا دەل مانا مۇشۇ ئۆزى ئوقۇغان مەدرىسكە مۇدەررىس بولغان. بۇ رىئالىقتىن «جاھاننامە مەدرىسى» ئوقۇتۇشنى ئۈزلۈكسىز مەي - داۋاملاشتۇرۇشتىن تاشقىرى ئۆز دەۋرى ئۈچۈن نۇرغۇن ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈپ بەرگەنلىكىنىمۇ قەيىست قىلىشقا بولىدۇ، دېمەك «جاھاننامە مەدرىسى» پەچىل ناھىيىسىنىڭ ئەسلاڧىيەتتىن كېيىنكى كاتتا بىلىم يۇرتلىرىمىزنىڭ بىرىلى بولغانلىقى شەك - شۈبھىسىز.

2 - لۈكچۈن بەگلىك مەدرىسى توغرىسىدا:

ئىمىن خۇجا، چىڭ خانىدانلىقىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە قوشقان ئالاھىدە تۆھپىسى مۇناسىۋىتى بىلەن 1762 - يىلى چىڭ خانىدانلىقىنىڭ يارلىقى بىلەن «دۇلۇ جۇنۋاڭ» ئەمىلىگە مۇشەرىپ بولۇپ، بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن تەسىس قىلىنغان «لۈكچۈن بەگلىكى» نىڭ «ۋاڭى» بولدى. ئۇ قەدىمكى ئوردىغا يانداش قىلىپ، ئوردىنىڭ شىمالىغا مەدرىسى سالىدۇرۇپ، ئۇنىڭغا «لۈكچۈن بەگلىك مەدرىسى» دېگەن ئىسمىنى قويدى. مەدرىسىنىڭ ئورنى تەخمىنەن 30 مو بولۇپ، ئۇنىڭ ئىمارەتلىرى شەرقىتىن غەربكە سوزۇلغانىدى. ئۇنىڭ شەرقىگە قارىغان ئەگىز پەشتەكلىك دەرۋازىسىنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدا 40 مېتر ئىگىزلىكتىكى بىر چۆپ مۇنار قەت كۆتىرىپ تۇراتتى.

دەرۋازىدىن مەدرىسى ئىچىگە كىرگەندە، قورونىڭ شىمال ۋە جەنۇپ تەرەپلىرىدە ئۆز دەرۋازىسىنىڭ داڭلىق ئۈستىلىرى تەرىپىدىن ئىشلەپ سېلىنغان. 3، 4، 5، 6، 7، 8، 9، 10، 11، 12، 13، 14، 15، 16، 17، 18، 19، 20، 21، 22، 23، 24، 25، 26، 27، 28، 29، 30، 31، 32، 33، 34، 35، 36، 37، 38، 39، 40، 41، 42، 43، 44، 45، 46، 47، 48، 49، 50، 51، 52، 53، 54، 55، 56، 57، 58، 59، 60، 61، 62، 63، 64، 65، 66، 67، 68، 69، 70، 71، 72، 73، 74، 75، 76، 77، 78، 79، 80، 81، 82، 83، 84، 85، 86، 87، 88، 89، 90، 91، 92، 93، 94، 95، 96، 97، 98، 99، 100، 101، 102، 103، 104، 105، 106، 107، 108، 109، 110، 111، 112، 113، 114، 115، 116، 117، 118، 119، 120، 121، 122، 123، 124، 125، 126، 127، 128، 129، 130، 131، 132، 133، 134، 135، 136، 137، 138، 139، 140، 141، 142، 143، 144، 145، 146، 147، 148، 149، 150، 151، 152، 153، 154، 155، 156، 157، 158، 159، 160، 161، 162، 163، 164، 165، 166، 167، 168، 169، 170، 171، 172، 173، 174، 175، 176، 177، 178، 179، 180، 181، 182، 183، 184، 185، 186، 187، 188، 189، 190، 191، 192، 193، 194، 195، 196، 197، 198، 199، 200، 201، 202، 203، 204، 205، 206، 207، 208، 209، 210، 211، 212، 213، 214، 215، 216، 217، 218، 219، 220، 221، 222، 223، 224، 225، 226، 227، 228، 229، 230، 231، 232، 233، 234، 235، 236، 237، 238، 239، 240، 241، 242، 243، 244، 245، 246، 247، 248، 249، 250، 251، 252، 253، 254، 255، 256، 257، 258، 259، 260، 261، 262، 263، 264، 265، 266، 267، 268، 269، 270، 271، 272، 273، 274، 275، 276، 277، 278، 279، 280، 281، 282، 283، 284، 285، 286، 287، 288، 289، 290، 291، 292، 293، 294، 295، 296، 297، 298، 299، 300، 301، 302، 303، 304، 305، 306، 307، 308، 309، 310، 311، 312، 313، 314، 315، 316، 317، 318، 319، 320، 321، 322، 323، 324، 325، 326، 327، 328، 329، 330، 331، 332، 333، 334، 335، 336، 337، 338، 339، 340، 341، 342، 343، 344، 345، 346، 347، 348، 349، 350، 351، 352، 353، 354، 355، 356، 357، 358، 359، 360، 361، 362، 363، 364، 365، 366، 367، 368، 369، 370، 371، 372، 373، 374، 375، 376، 377، 378، 379، 380، 381، 382، 383، 384، 385، 386، 387، 388، 389، 390، 391، 392، 393، 394، 395، 396، 397، 398، 399، 400، 401، 402، 403، 404، 405، 406، 407، 408، 409، 410، 411، 412، 413، 414، 415، 416، 417، 418، 419، 420، 421، 422، 423، 424، 425، 426، 427، 428، 429، 430، 431، 432، 433، 434، 435، 436، 437، 438، 439، 440، 441، 442، 443، 444، 445، 446، 447، 448، 449، 450، 451، 452، 453، 454، 455، 456، 457، 458، 459، 460، 461، 462، 463، 464، 465، 466، 467، 468، 469، 470، 471، 472، 473، 474، 475، 476، 477، 478، 479، 480، 481، 482، 483، 484، 485، 486، 487، 488، 489، 490، 491، 492، 493، 494، 495، 496، 497، 498، 499، 500، 501، 502، 503، 504، 505، 506، 507، 508، 509، 510، 511، 512، 513، 514، 515، 516، 517، 518، 519، 520، 521، 522، 523، 524، 525، 526، 527، 528، 529، 530، 531، 532، 533، 534، 535، 536، 537، 538، 539، 540، 541، 542، 543، 544، 545، 546، 547، 548، 549، 550، 551، 552، 553، 554، 555، 556، 557، 558، 559، 560، 561، 562، 563، 564، 565، 566، 567، 568، 569، 570، 571، 572، 573، 574، 575، 576، 577، 578، 579، 580، 581، 582، 583، 584، 585، 586، 587، 588، 589، 590، 591، 592، 593، 594، 595، 596، 597، 598، 599، 600، 601، 602، 603، 604، 605، 606، 607، 608، 609، 610، 611، 612، 613، 614، 615، 616، 617، 618، 619، 620، 621، 622، 623، 624، 625، 626، 627، 628، 629، 630، 631، 632، 633، 634، 635، 636، 637، 638، 639، 640، 641، 642، 643، 644، 645، 646، 647، 648، 649، 650، 651، 652، 653، 654، 655، 656، 657، 658، 659، 660، 661، 662، 663، 664، 665، 666، 667، 668، 669، 670، 671، 672، 673، 674، 675، 676، 677، 678، 679، 680، 681، 682، 683، 684، 685، 686، 687، 688، 689، 690، 691، 692، 693، 694، 695، 696، 697، 698، 699، 700، 701، 702، 703، 704، 705، 706، 707، 708، 709، 710، 711، 712، 713، 714، 715، 716، 717، 718، 719، 720، 721، 722، 723، 724، 725، 726، 727، 728، 729، 730، 731، 732، 733، 734، 735، 736، 737، 738، 739، 740، 741، 742، 743، 744، 745، 746، 747، 748، 749، 750، 751، 752، 753، 754، 755، 756، 757، 758، 759، 760، 761، 762، 763، 764، 765، 766، 767، 768، 769، 770، 771، 772، 773، 774، 775، 776، 777، 778، 779، 780، 781، 782، 783، 784، 785، 786، 787، 788، 789، 790، 791، 792، 793، 794، 795، 796، 797، 798، 799، 800، 801، 802، 803، 804، 805، 806، 807، 808، 809، 810، 811، 812، 813، 814، 815، 816، 817، 818، 819، 820، 821، 822، 823، 824، 825، 826، 827، 828، 829، 830، 831، 832، 833، 834، 835، 836، 837، 838، 839، 840، 841، 842، 843، 844، 845، 846، 847، 848، 849، 850، 851، 852، 853، 854، 855، 856، 857، 858، 859، 860، 861، 862، 863، 864، 865، 866، 867، 868، 869، 870، 871، 872، 873، 874، 875، 876، 877، 878، 879، 880، 881، 882، 883، 884، 885، 886، 887، 888، 889، 890، 891، 892، 893، 894، 895، 896، 897، 898، 899، 900، 901، 902، 903، 904، 905، 906، 907، 908، 909، 910، 911، 912، 913، 914، 915، 916، 917، 918، 919، 920، 921، 922، 923، 924، 925، 926، 927، 928، 929، 930، 931، 932، 933، 934، 935، 936، 937، 938، 939، 940، 941، 942، 943، 944، 945، 946، 947، 948، 949، 950، 951، 952، 953، 954، 955، 956، 957، 958، 959، 960، 961، 962، 963، 964، 965، 966، 967، 968، 969، 970، 971، 972، 973، 974، 975، 976، 977، 978، 979، 980، 981، 982، 983، 984، 985، 986، 987، 988، 989، 990، 991، 992، 993، 994، 995، 996، 997، 998، 999، 1000.

۱۹۵۱-كەشەلەرنىڭ خەيرىغا ھەققى تۆپەيلىدىن ئۆزلىكىمىز
يىڭىلىنىپ، زامان ئىھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇلۇپ، 1957 - يىلىغىچە
داۋاملاشتان.

بۇ مەزگىلدە ئاتاقلىق مەدەرىسلىر تەرەپىدىن:
ئەرەپ تىلى، پارىس تىلى، ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىيات، شەرىئەت
قانۇنى، پارائىز (ھېسساپ) قاتارلىق دەرىسلىر تەسىس
قىلىنىپ ئۆتۈلگەن.

ئەدەبىيات دەرىسىدە، - ئابدۇراخمان جامى، ئەلىشىر
ناۋائى، خۇجاھاپىز، شەيخ سەئىدى، قۇزولى، فەرىدۇن ئەتتار،
قۇلخۇجا ئەخمەت، شامەشرەپ قاتارلىق مۇتەپەككۇر ئالىملار -
نىڭ «سۇپا ئاللايار»، «مەسلەكىل مۇتەقىن»، «نامۇھەق»،
«بوستان»، «گۈلىستان»، «مەسنەۋى»، «خەمە» قاتارلىق
نەسەرلىرى، شەرىئەت قانۇنىدا - نۇقتۇلۇق ھالدا «قۇرئان
كەرىم» ئۆگىتىلگەن. بۇ مەكتەپتە ئوقۇيدىغان تالىپلارنىڭ
سانى ھەر يىلى 1000 دىن كەم بولمىغان. پىچان، تۇرپان،
تۇخۇن، كورلا، ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ، مورۇي، قۇمۇل قاتارلىق
جايلاردىن كېلىپ تۇرۇپ ئوقۇيدىغانلارمۇ بارلىق ئوقۇغۇچىلار -
نىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلغان. بۇ مەدەرىسنىڭ بىر قىسمى
ئاتاقلىق مۇددەرىسلىرى تۆۋەندىكىچە:

۱۵۵۱ - ئەمىر ھەق ئابدۇللا،
غۇجامنىياز ئاخۇن،
ئەخمەت ئەلەم ئاخۇن،
بەكرى ئاخۇنۇم،
ئەبلى ئەلەم ئاخۇن.

ئەۋەيت ئەلەم ئاخۇن،

ئىمران مۇپتى ئاخۇنۇم،

ھەئىن مۇپتى ئاخۇنۇم،

ھەكىن مۇپتى ئاخۇنۇم،

ئەخىيەتتىياز ئاخۇن.

شېرىپ ھاجى ئاخۇن،

رىقپ قازى ئاخۇن.

سېتىياز قازى ئاخۇن.

ساۋۇق ئەلەم ئاخۇن.

ئابدۇللا قازى داھۇللا.

مەتىياز قازى ئاخۇن،

سېيت قازى ئاخۇن،

ھەمدۇللا مۇپتى ئاخۇن — قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئوقۇش - ئوقۇتۇش خىزمىتىنىڭ ياخشى ئېلىپ بېرىلىشى

ئۈچۈن، بەگلىك ئوردىسى مەدىرىسىگە ھەر يىلى ھەلۇم نىسبەتتە

ئىقتىسادى جەھەتتىن ياردەم بەرگەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا

مەدىرىسىگە قاراشلىق ۋەقپە يەرنى كۆپەيتىش ئارقىلىق، مۇدەر-

رىسلەرنىڭ تۇرمۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغان.

مەدىرىسىنىڭ ۋەقپە يېرى 12 بۆلۈم (يەنى 720 مو)

بولۇپ، ھەر يىلى مەدىرىسىگە 350 دادەندىن 400 دادەنگىچە

ئاق - قارا ئاشلىق كىرىم قىلغان. ئوردىدا مۇدەررىسلەرنى

ئىقتىدارى، ئەمەلى ئەھۋالى، ئوقۇتۇش يېرىل سانغا ئاساسەن

تۆت دەرىجىگە بۆلگەن.

مۇدەررىسلەرنىڭ يىللىق ئېشى ھەققى ئۈچۈن:

ناملىق بىر توپلامى يېتىپ كەلگەن.

قىرىدۇن بەگنىڭ ئوغلى مۇھەممەت سەئىدىيۇ «بەگلىك مەدرىسى» نى تۈگىتىپ، ياركەنتكە ھەكىمىيەگە بولغان، مۇھەممەت سەئىدىنىڭ ئوغلى ئەپەندىدىن بەگلىك مەدرىسىنى تۈگىتىپ، دەسلەپ لۈكچۈندە، كېيىن ياركەنتتە زوھوردىن بەگلىك ئورنىغا ھەكىمىيەگە بولغان. شائىرنىيازى — بەگلىك مەدرىسىنى تۈگىتىپ، دەسلەپ لۈكچۈن ئوردىدا خەتتات، كېيىن ئەپەندىدىن بەگنىڭ بىللە ئېلىپ كېتىشى بىلەن ياركەنت ئوردىدا مۇھرىدار بولغان. ئەپەندىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ياركەنتتىكى چەرتۈك مەدرىسىدە ئۇمىرىنىڭ ئاخىرىغىچە مۇدەررىس بولغان. ئۇنىڭ بىزگىچە «دىۋان نىيازى» دېگەن بىر توپلامى يېتىپ كەلگەن.

سۇلايمان ھەكىمىيەگىنىڭ، — ئەختەرىيەگە، مۇختەرىيەگە دېگەن بالىلىرىنى «بەگلىك مەدرىسى» دە ئوقۇغان. ئەختەر-بەگ ئېلىدا ئەمەل تۇتقان.

قىزىقى، ئۇيغۇر تەنقىدى رىئالىزىملىق ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولغان بوللازەيدىنىمۇ بۇ مەدرىسىنىڭ ئوقۇغۇچىسى بولۇپ، ئۇ ئۆمۈر بويى ۋاڭ — كۈڭ، سۈيى — ئېشان، بۇۋايەرنى رەسۋا قىلىدىغان كۈلكىلىك لەتىپىلەرنى ئوقۇپ، ئېكسپرىمىستىلار بىلەن كۆرەش قىلغان.

ئىنتىلايىچى، جامائەت، ئەربابى، مەشھۇر شائىر نەمەت (نەمەت) خەلىپەتمۇ دەسلەپ بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى، كېيىن خەلىپەتتى (ئوقۇتقۇچىسى) بولغان.

شائىرنىڭ بىر مۇنچە ئەسەرلىرى دەۋرىمىزنىڭ گېزىت-ژۇرنال، توپلاملىرىدا ئېلان قىلىنغان. قىزىقى، ھەجۋى شائىر

نايخان بەگمۇ بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى. بۇ مەكتەپنىڭ مۇددەرىلىرىدىن بىرى بولغان — غۇجامنىياز ئاخۇن — ئەلگە تۇنۇلغان مەشھۇر تەنۇپ بولۇپ، كىشىلەر تاھازىرغىچە ئۇنىڭغا ئاتاپ سېلىنغان مازارنى تاۋاپ قىلىپ، ھۆرمىتىنى ئىپادىلەپ كەتە. بۇ مەكتەپنىڭ ۋاقىتلىق ئوقۇغۇچىلىرىدىن بىرى بولغان ئايىش، قۇجۇڭنىڭ مەرىپەتچەرۋەزىلىك ئىدىيىسى كىشىلەر ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان. ئايىش قۇجۇڭ ئەپىرىدىن بەگنىڭ ئايالى يولۇپ، ئەپىرىدىن يار كەنتىتە بەدەۋلەت تەرىپىدىن ھەپسىگە ئېلىنىپ، ساۋدايى كېسلىگە گىرىپتار بولۇپ ئۆلگەندىن كېيىن ئايىش، پىچان لۈكچۈنگە قايتىپ كەلگەن. ئۇ ئايال ئۆزىنىڭ سالاھىتىدىن پايدىلىنىپ، بەگلىك دائىرىسىدىكى مەدەرىسلىرىدە بىردەك ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشنى يولغا قويغان. بۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىكى ئوقۇشنى بىلىپ يېزىشنى بىلىمىدىغان ھالەتكە خاتىمە بېرىلگەن. ئەلشىر ناۋايى ئەسەرلىرىنى دەرىسلىك قىلىپ ئوقۇتۇشنى چوڭقۇرلاشتۇرغان. ئوردىغا ئۆز مەھەللىسىگە تولۇق ئاۋۇستىنى يانغىنىدىن كۆچۈرۈپ ئەكىلىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ داڭلىق ئەدەبىي كىتابلىرىنى كۆچەت تۈرۈپ كۆپەيتكەن. ئەسما بول كەپنىك يېشىل كاھىشلىك گۈمبىزىنى، لۈكچۈندىكى يۇقارقى غۇجامنىڭ لەمپىسىنى، بەگلىك مەدەرىسە ئىچىگە «شاھنشاھ»نى ياساتقان. ئۇندىن تاشقىرى 26 كۆۋرۈك ياسىتىپ سالدۇرغان. بۇ مەكتەپنىڭ ۋاسىتىلىق ئوقۇغۇچىسى — سارخىنىم (ھېيتبەگ ئاخۇنۇمنىڭ ئايالى، تاھىر بەگنىڭ ئايىسى) ئۆزى چەقىم قىلىپ، بەگلىك مەدەرىسىگە مەسجىت ياسىتىپ بەرگەن. شاھنشاھ ئەلشىر مەرىپەتچەرۋەزى، جامائەت ئەربابى تاھىر بەگمۇ بۇ

[illegible]

رالغان مەخمۇت قەشتىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئاتاي، سەك
كاكى، ئاۋايى، زەلىيى، قىسورى، ئازادى، ئابدۇرىشىت، بىن،
ئاماننىساخانېم، زوھورى، نىيازى، موللا زەيدىن، ھەتتا ئاجدۇ-
خالىق ئۇيغۇردەك ۋە تەنپەرۋەر شائىرلارنى يېتىلدۈرگەن مەدەنىي
رەس مائارىپىمىز؟ ياكى باشقا ئەللەردىكى ئالى مائارىپىمۇ؟ بۇ
مەسلى ئازراقلا ھۇشى بار، مېڭىدە تەلۋىلىك سۈيى يوق كىش
لەرنىڭ چۈشىنىپ يېتەلىشى ئانچە تەس ئەمەستۇ؟

بۇ ھەتتىن ئېيتقاندا نېمە ئۈچۈن مەدەنىي مائارىپىنى
مائارىپ دېگىلى بولىمىدەك؟ بۇنىڭ ئەجەپلەنگىچەك يەنە نې-
مىسى بار؟

بىزنىڭ مەدەنىي مائارىپىنى ئەسلىشىمىز، مەدەنىي مائارىپىنى
ئارىپىنى دەۋرىمىزگە كۆچۈرۈش ئۈچۈن ئەمەس، شاتلىق ئەج-
داقلىرىمىزنى ئەسلىشىمىز، ئۇلارنىڭ تۆھپىلىرىنىڭ سايىسىدا
يېتىپ ئۇخلاش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئەۋلاتلىرىمىزنى روھ-
لاندۇرۇپ، ئالغا باسدۇرغان، تىرىشپ ئىزدەندىغان، جاپا -
مۇشاققەتتىن قورقماي، دائىم ئالغا ئىنتىلىدىغان روھقا ئىگە
قىلىشتىن ئىبارەت. مەدەنىي مائارىپى بىچان خەلقنىڭ يېڭى
مائارىپقا ئېرىشكۈچە بېسىپ ئۆتكەن يولى، شۇڭا بىز بۈگۈننى
بىلىپلا قالماي، تۈنۈگۈننى بىلىشىمىز لازىم.

تۈنۈگۈننى بىلىشكە ئىدە، بۈگۈننى بىلىشكە چۈشەنگەن بۈگۈننىمىز
ئارقىلىق ئەتىگەننى چۈشەنگىلى بولىدۇ...

«لۈكچۈن بەگلىك» مەدەنىي «نىڭ تەشۋىرى بىلەن 1799-
يىلى «تۇيۇق مەدەنىي» 1800- يىلىنىڭ ئارىسىدا بىچان ئۇلۇق
تۇر» مەدەنىي ۋە باشقا مەدەنىيەلەر شۇرۇلغان،
ئۇندىن باشقا ھەر بىر مەدەنىيەلەردە دىنى باشلانغۇچ

مەكتەپلەر بولۇپ، بۇ مەكتەپلەرنىڭ موللىرىنىڭ ھەممىسى
ناھىيىمىز تەۋەسىدىكى مەدرىسلىرىدە ئوقۇپ تەربىيەلەنگەن تا-
لىپلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئاتا - ئانىلار ئۆزلىرىنىڭ پەرزەنت-
لىرىنى 4 ياش، 4 ئاي، 4 كۈن، 4 سائەت تولغاندا موللى-
غا بەرسە «ئالىم» بولىدۇ، دەپ قارايتتى، شۇڭا ئۇلار 4 ياش-
قا تولغان ئوغۇل - قىزلىرىنى موللىلارنىڭ ئالدىغا نۇرغۇن
سوغا - سالاملار بىلەن ئېلىپ بېرىپ. «گۆشى سىزنىڭ، ئۆس-
تىغىنى بىزنىڭ» دەپ ئوقۇتۇشقا تاپشۇراتتى. بۇ خىل قىزغىنلىق
خەلقىمىز ئارىسىدا توسۇپ ئالغىلى بولمايدىغان بىر خىل ئۆرپ-
ئادەتكە ئايلانغان ئىدى.

موللىلارنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئىززەت - ئابرويى ئىنتايىن
يۇقۇرى ئىدى. كىشىلەر ئۇلارغا ھەددىدىن زىيادە چۇقۇناتتى.
ئىگەر (موللىلار بالىلارنى ئورسا، ئاتا - ئانىلار قىلچە ئىك-
كىلەنەي: «موللىلار ئۇرغان يەردىن قىزىل گۈل ئۈنىدۇ» -
دېيىشەتتى.

مۇنداق ئىجتىمائى كەيپىياتنىڭ شەكىللىنىشى خەلقىنىڭ
دىنىغا بولغان مۇقەددەس ئېتىقادىنى چۈشەندۈرۈشتىن تاشقىرى،
ھەرقانداق ئاتا - ئانىنىڭ ئۆز - پەرزەنتلىرىنىڭ نادان بو-
لۇپ قېلىشىدىن قايغۇرىدىغانلىقىنى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىمام -
مەرىپەتكە نەقەدەر تەشنا ئىكەنلىكىنىمۇ چۈشەندۈرىدۇ، ئەلۋەتتە
تە، لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى دىنى ئوقۇش - تەقدىرچىلىك
خۇسۇسى خۇراپاتلىق ئىللەتلەردىن خالى بولساچاقلا كىشىلەرگە
بەخت ئاتا قىلىش، چىقىش يولى تېپىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس
ئىدى.

3. شۆتاك مەكتىپى تاھىرىيە مەكتىپى

چىڭ سۇلالىسى — غەربىي دىياردا 1884 - يىلى «شىنجاڭ ئۆلكىسى» نى قۇرۇپ، ئارىدىن 18 - يىلى ئۆتكەندە پىچاندا «ناھىيە» قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن 1762 - يىلى بارلىققا كەلگەن لۈكچۈن بەگلىكىگە خاتىمە بېرىلدى.

پىچاندىكى مانجۇ ئەمەلدارلىرى ئۆزلىرىگە «تىلماچ» يىم تىشتۈرۈش مەقسىتىدە: پىچان، لەمچىن، لۈكچۈنلەردە بىئىزدىن سىنىپ ئېچىپ، بۇ سىنىپلارنى «شۆتاك مەكتىپى» دەپ ئاتاشتى. بۇ مەكتەپلەرگە يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ بالىلىرى مەجبۇرى قوبۇل قىلىندى. ئوقۇغۇچىلار ئۇيغۇر بولسىمۇ، ئۇلارغا مەيدە ۋە ياندىن توپچىلىرىدىن (تۈگمەلىرىدىن) ئۇزۇن چاپان بېشىغا مارجان پۈپۈكلۈك سەككىز قىرلىق قىزىل تەقى كىيىدۇرۇپ، ئۇزۇن جالا-لىق ئۆرمە چاچ قويدۇردى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ پاسونى مانجۇچە ئوقۇشى خەنزۇچە ئىدى. بۇ مەكتەپتە ئوقۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەن بەگزادىلەرنىڭ بىر قىسمى يامۇلدا تىلماچ بولدى. شۆتاك مەكتەپلەردە پىچاندا يۇقۇرى باسقۇچقا كۆتىرىلمىدى. بۇنىڭ سەۋەبى مانجۇ سۇلالىسى 1911 - يىلى 10 - ئايدا ئاغدۇرۇلۇپ، جەمھورىيەت قۇرۇلۇپ 8 ئاي ئۆتكەندە يەنى 1912 - يىلى 6 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەربى - مەمورىي ئىقتىسادى ھوقۇقىنى ياڭزىڭشىن ئىگەللەپ تەختىگە چىقتى. ئۇ خەلق قانچە نادان بولسا شۇنچە ئۇزاق ئەمەل تۇتقىلى بولىدۇ، دېگەن تۇنۇشتا بولغانلىقتىن، شۆتاك مەكتەپلىرىنى ئەمەلىدىن قالدۇردى.

قۇياش نۇرىنى ئىتەك بىلەن ياپقاي بولمىغاندەك، قارا
يۈرەك زالىم ئەمەلدار يالغىزىنىڭ خەلقىنىڭ ئالغا ئىلگىرلەش
يولىنى تۈسۈپ قىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. 1915 - يىلى
پىچاننىڭ مائارىپ ئاسسىنىدا بىر تۈرلۈك چولپان پارلىدى.
پىچان خەلقىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر ئاقاقلىق زىيالىسى - تا-
ھىرىيەگە خەلقىنى نادانلىقتىن، خۇراپاتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئىلىم -
مەرىپەت بىلەن قاراڭغۇ دىللارنى يورۇتۇپ، زۇلۇم - ئاسارەت
بولمىغان يارلاق كۈنگە ئېرىشتۈرۈشنى چىن كۈڭسىدىن ئارزۇ
قىلاتتى. بۇ جەھەتتىن چىقىش يولى ئىزدەيتتى.
سۈڭ جۇڭسەن ئەپەندىنىڭ چىڭ خاندانلىقىنى ئاغدۇرۇپ
جۇڭگوغا 2000 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن فېئوداللىق
تۈزۈمنى يېتى - چىن قىلغانلىقى، ئۇنى قاتتىق تەسلىرىدۇر -
دى. شۇڭا ئۇ سۈڭ جۇڭسەن ئەپەندىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆز
مەقسىدىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى. تاھىرىيە 1912 -
يىلى سۈڭ جۇڭسەن ئەپەندىنىڭ زۇڭتۇڭ بولغانلىقىنى تەبرىكلەش
شىنجاڭدا مائارىپنى كۈڭلەندۈرۈشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىشنى
تەلپ قىلىش ئۈچۈن «ياشاڭلار ۋەكىللىرى ئۆمىكى» نى باشلاپ
يېنىمىغا باردى. ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ئۇنىڭ تەلپىگە قۇ-
شۇلۇپ ۋەدە بەرگەن بولسىمۇ، ئەمىلى ياردەم بېرىلمىدى. ئە-
مىلىيەتتىمۇ يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن بۇ ھاكىمىيەتنىڭ يار-
دىمى بېرىشكە، قۇربى يەتمەيتتى. تاھىرىيەگە ئارتىدىن ئۈچ يىل
ئۆتكەندە: «سەۋىرىنىڭ دورىدىن ھالۋا تۇتۇپ، چېكىنى يىق
شۇ كۈزنىڭ ئىلتىپاتىغا تەلپۈرۈپ يۈرۈپ» ئۇقتىنى ئۆتكۈزسە
خەلقى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئارزۇسىغا يەتكىلى بولمايدى-
غانلىقىنى تۇنۇپ يېتىپ، «ياتقىچە - ئات!» دېگەن قەدىمقى

ماقالارغا ئەمەل قىلىش قارارىغا كەلدى. ئۇ 1915 - يىلى
تۇرپان ئاستانىدىن ھەسەن فەھىمى، مۇھىددىن ئەپەندى، مۇ-
رات ئەپەندىلەرنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىپ، لۈكچۈنگە ئېلىپ
كەلدى. تاھىر بەگ يېقىن سەددىشى، ئىشەنچلىك ئاغىنىسى
ھامۇت رىقەپ مەخسۇمنى ئىشقا سېلىپ، ھامۇت مەخسۇمنىڭ
ئاتىسى «لۈكچۈن بەگلىك مەدرىسىنىڭ» شۇ دەۋردىكى باش مۇددەر-
سى رىقەپ قازى ئاجۇدۇمنى قايدىل قىلىپ، مەدرىس تالىملىق
رىدىن 100 نەپەر بالىنى، يېڭىچە ئوقۇتۇشقا ئاجرىتىش ئىم-
كانىيەتكە ئىگە بولدى. تاھىر بەگ ئوقۇغۇچىلارنى، ئوقۇتقۇچى-
لارنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن چىقىرىپ قىلىپ تەشكىللەيدى ۋە
بۇ ئوقۇغۇچىلار بىلەن «لۈكچۈن بەگلىك مەدرىسى» نىڭ ئى-
چىدە رەسمى ئوقۇش باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن پىچان مائارىپ
تارىخىدا ئىلگىرى - كېيىن ئۆگىنىشنىڭ ياخشىراق شەرتى چىقىپ
پىچان ناھىيىسىدە ھەقىقىي خەلق، مائارىپنىڭ مەشىغىلىتى ياندا
دۇردى. بۇ ئاغزاكى قىزغىنلىق رەھمەت، تۆت ئەتراپى خۇنۇڭ
جاھالەت پەردىلىرى، ھەكەم چۆمكىگەن، خۇراپاتلىق زولۇتى
كىشەنلىرى كىشلەر قەلبىنى ئۇمىد قىلغان، تەقدىرچىلىك ئەقىدە
ھىسسىنى ئادەملەرنى كۈرەش قىلىش، ئالغا بېسىش
ئىدىيەسىدىن ۋاز كەچتۈرۈپ، ئۇ دۇنيانىڭ دوزىقىدىن ئىبارەت
ۋەھىمىسى بىلەن قورقۇزۇپ، تېز پۈكتۈرگەن كونا دۇنيىغا
كونا دېۋىزگە ئوت ئاچقان ئۇلۇق رىئالىستىڭ بارلىققا كېلىشى،
باشقىلاردىن ئون قېتىم مەدەت ئالغاندىن، ئۆزى غەيرەتكە كې-
لىپ بايراق كۈتمىرىپ، قۇتلۇق قەدەم تاشلىغان ئالىمجاناپ
مەردانلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى، قاراڭغۇ خۇنۇڭ ئالەمگە دانە
كۈدەك قەھرىمانلىق بىلەن يۈرۈشلۈك ئاتى قىلىشىنىڭ

باشلىنىشى ئىدى.

تاھىر بەگ كەم ئۇچرايدىغان جاسارەتلىك ئادەملەرنىڭ تىمىدىن بولۇپ، تىز پۈكمەيدىغان، ئەكسىچە مۇتەئەسپ كۈچ-لەر بىلەن مۇرەسسەلەشمەي كۈرەش قىلالايدىغان، ۋەلىنىڭ غەمى - ئەرنىڭ غەمى! دەيدىغان غەيرەت - شىجائەتلىك ياشلارنى ئىدى. ئۇ باشلىغان ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقىمىچە توختىمايتتى. شۇڭا ئۇ مەكتەپنى دەسلەپ مەدىرىسىدىن ھازىم ھاجى دېگەن تەرەققىيەزۇر مۆتىۋەر زاتنىڭ قوروسىغا، ئۇندىن كېيىن ئۆز يېنىدىن چىقىم قىلىپ مەكتەپ سالدۇرۇپ، ئۆز قوروسىغا كۆچۈرۈپ كەلدى. ئۇ بۇ مەكتەپكە «تاھىرىيە مەكتىۋى» دېگەن نامنى قويدى. بۇ ھال ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئىيتقاندا پەۋ-قۇلئاددە قەھرىمانلىق ئىپادىسى ئىدى.

تاھىر بەگ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ تۈرلۈك غەم - ئەندىشلىرىنى ئۈگەتتى، ھەر ئايلىق ئىش ھەققىنى دەل ۋاقتىدا تۆلىدى ئۇلارغا ئۆ-گۈشلۈك خىزمەت شارائىتى يارىتىپ بەردى. بۇ باش ئوقۇت-قۇچىلارمۇ خەلقنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنى چۈشىنىدىغان قەيسەر ياشلاردىن بولغاچقا، ھەر كۈنلۈك دەرىمىنى ئەستايىدىل تەييارلاپ، شەبنەم تامچىسىدەك پاك، چۆل - جەزىرىلەر سۇغا تەشنا بول-غاندەك، ئىلىم - مەرىپەتكە تەشنا بولغان چاشقاق دىنىلارغا پەننىڭ رەنا گۈللىرىنى تېرىپ، ئېچىلدۇرۇشقا كىرىشتى. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش ۋاقتى 3 يىل بولۇپ، ئاناتلىق ھېساب، ئەسىر سائادەت (تارىخ) جۇغراپىيە، ئىلىمىي تەجۋىد، شېئىر، تەنتەربىيە، قۇشخەتەرلىرى ئۆتۈلگەنىدى. «تاھىرىيە مەكتىپى» تۇنجى تۈركۈمدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش پۈتتۈ-

رۈش مۇراسىمىنىڭ داغدۇغۇلۇق ئۆتكۈزۈلۈشى، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ نەق مەيداندا بالىلارغا خەت يازدۇرۇپ، كىتاب ئوقۇتۇپ كۆرىشى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوتۇق سۆزلەپ، شېئىر ئېيتىپ ئۆز قەلبىنى ئىزھار قىلىشى، يىغىن قاتناشقۇچىلىرىنى قاتتىق تەسىرلەندۈردى. مانا مۇشۇ مۇراسىمدىن كېيىن بۇ مەكتەپنىڭ نامى كىشىلەر قۇلقىغا يەتتى، مەكتەپنىڭ شان - شۆھرىتى ئەتراپقا تارقالدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن «تاھىرىيە» مەكتىپىدە ئوقۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئوقۇغۇچىلار ھەسسىلەپ ئاشتى. ئوقۇغۇچى كۆپۈيۈپ كەتكەنلىكتىن تاھىرىيە بىلەن ئاستانىدىن ھەيدەر سايرانى، شاھى شەرەپ دېگەن ئوقۇتقۇچىلارنى مۇئەللىملىككە تەكلىپ قىلدى. 1920 يىلى - ئەتراپتىكى دىنىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى «تاھىرىيە مەكتىپى» دە ئوقۇش ئۈچۈن كېتىپ قالغانلىقتىن، بازىرى كاساتلاشقان بىر قىسىم «موللام» لار ئۆزئارا كۈسۈرلىشىپ ئەمەلدىن قالغان بولسىمۇ «ئابرويى» دىن قالغان ئوردا قازىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ ئايرىم مەسچىتلەردىكى مۇتەئەسسىپ ئىماملارنى قولغا كەلتۈرۈپ: «تاھىرىيە مەكتىپى، بالىلارنى جەدىت قىلىۋەتتى»، «تاھىرىيە مەكتىپىدە ئوقۇغان بالىلار ئۇ دۇنياغا ئىمانسىز كېتىدۇ»، «بۇ مەكتەپتە بالىنى ئوقۇتقانلار ئىمانسىز كاپىرلار بىلەن با- راۋەر»، «ئەپەندىلەرنى قوغداش كېرەك» دېگەن ئۆسەك سۆز- لەرنى تارقاتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي بىر مەسچىتتىكى نادان كىشىلەرنى تەشكىللەپ ئۇلارنىڭ قوللىرىغا تاياق - توقماقلارنى كۆتەرتىپ تاھىرىيە مەكتىپىگە باستۇرۇپ كەلدى. بۇ بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئەلپازلىرى بۇزۇق، پەيلى يامان ئىدى تاھىرىيەگە يا- مان ئاقىۋەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، موللىلار-

ئىككى چىشىغا تېگىپ، ئوغلىنى قاينىسى قۇيغاققا قويماق دەيدۇ.
ئەندىن كەتكۈزۈش ئارقىلىق، قالغانلارنى شاقلاپ قېلىش
قارارىغا كەلدى - دە، تاھىر بەگ كۆرسىتىشكە توغرىسىز
چۈلۈۋاتقان ھەيدەر سايرانغا بېرىپ:
- ھەيدەر، ئاقتامدىن سېنى 100 نات بىلەن قوز-
سېلىمىنى يېتەشلىنىدۇ، سەن ياغدەندىن ئۆتۈرلە كەتسەڭ، سېنىڭ
بىر تال تۈگىڭگە چېقىلسان غولنى بىلەن ئۆزۈم ئۆزلەشمەن،
يېدى. شۇ ھاممان ھالايدۇر، ئايالىنى ئەلىمىم شېخىم
كەتتى. ①

[illegible]

ئىلمىي ھال (تەل)، ئىلمىي تەجۋىد ھەندىسە (ھېساب) مۇ-
ئەللىم سانى، مۇئەللىم ئەۋۋەل (تۈركى قىرائەت) دەرسلىرىنى
ئۆتكەن. كىشىلەر ئەمەلىيەتنى كۆرۈپ بارا - بارا ئۆسەك سۆز-
لەرگە ئىشىنىپىدىغان، بەلكى قارشى تۇرىدىغان ھالەتكە يەتكەن
تاھىر بەگ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆل-
گەن، بىخەتەرلىككە كاپالەتلىك قىلغان. ناتوغرا كەيپىياتلارغا
قارشى ھارماي - تالماي قارشى كۆرەش قىلغان. نەتىجىسىدە
1923 - يىلى گۈلبەگنىڭ قوروسىدا يېڭى مەكتەپ ئېچىلغان.
بۇ مەكتەپلەردە يەنە داۋاملىق مېھرىدىن ئەپەندى، مۇرات
ئەپەندى، ھەسەن فەھمى ئەپەندىلەر دەرس ئۆتكەن، بۇ مەكتەپ
تەپلەردە دەسلەپ ئوغۇللارلا ئوقۇغان بولسا، كېيىنچە قىزىمۇ-
قۇغۇچىلارمۇ ئوقۇيدىغان ھالەت شەكىللەنگەن. مەسىلەن:
خەلىپىخان ئابدۇللا (ئابدۇل قەشقىرىنىڭ قىزى)، گۈلبۇمخان
تاھىر (تاھىر بەگنىڭ قىزى) ئايىسىخان ھازىم (ھازىم ھاجىم
نىڭ قىزى) لار بۇ مەكتەپنىڭ قىز ئوقۇغۇچىلىرى ئىدى.

1928 - يىلى يەنە ھازىم ھاجىمىنىڭ قوروسىدا مەكتەپ
ئېچىلدى. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىغا ئابباس نەجىبى ئە-
پەندى تەكلىپ قىلىندى. ئىبراھىم مۇپتى، ئەخمەت نىيازدانىش،
سەدۇللا سىراجىدىن، مۇسەيىن ئابدۇللا قاتارلىق كىشىلەر ئاشۇ
مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئىدى.

شۇنداق قىلىپ تاھىر بەگ پىچان تارىخىدا ئىلىم - پەن
نۇرىنى تارقىتىپ، خەلقىمىز ئۈچۈن مەڭگۈلۈك يىادنامە قال-
دۇردى. ئۇ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت قوللاش تۈگۈل، قارشى تۇ-
رىدىغان، ئۇچۇقتۇرىدىغان تارىخىي شارائىتتا ئۆز پاراسىتى،
ئەمگىكى ئارقىلىق ئەمگەكچان ئاقكۆڭۈل كىشىلىرىمىزنىڭ خەيرى

خاھلىقىنى قولغا كەلتۈرۈپ، مۇتەئەسسىپ، جاھىل كەمشىلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. ئۇنىڭ بىۋاسىتە قولىمى ئارقىلىق ئېچىلىپ 1915 - يىلدىن 1930 - يىللارغىچە داۋاملاشقان «تەجرىبە مەكتىپى» ناھىيىمىز ئۈچۈن 350 تىن ئارتۇق دەسلەپكى قەدەمدىكى ئىلىم - پەن بىلەن قوراللانغان. ئۆز دەۋرىدىن رەتتەن ھالقىغان ئوقۇمۇشلۇق ئەۋلادلارنى يېتىشتۈرۈپ بەردى. شۇڭلاشقا خەلقىمىز پىچان تارىخىدا تۇنجى مەرىپەت مەشىنىمىنى ياققان جەسور، قەھرىمان ئوغلى تەجرىبە مەكتىپىمىز بىلەن ئۇرۇقلىرىنى ساپ كۆڭۈل ئېتىزلىرىغا تېرىغان مۇرات ئېپەندى، ھەسەن فەھىمى ئېپەندى، مۇھەممەد ئېپەندى، ھەيدەر سايرانى ئېپەندى، شاھى شەرەپ ئېپەندى، ئابباس نەجىبى ئېپەندىلەرنى مەڭگۈ ئەسلەيدۇ. ئۇلار بىلەن ئەبەدى پەخىرلەندۇ. ئۇلار ياققان خەلقىمىز ھەلىق مائارىپىنىڭ مەشىنى يالە قۇنلايدۇ. پارلايدۇ. ئەۋلادتىن - ئەۋلادىچە ئۆچمەيدۇ.

1934 - يىلىدىن 1949 - يىلغىچە بولغان

پىچان - مائارىپى

1 - ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى ۋە يېڭى مەكتەپلەرنى

1933 - يىلى نەچچە ئون مىڭ بىگۇنا شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئۆلۈمگە سەۋەبكار بولغان ئاچكۆز مىللىتارىست جىمىشۇرىن قېچىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا رەڭۋاز، جاللات شىڭسەي تەختكە چىقتى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ ياراشتۇرۇشى بىلەن 1930 - يىللار خەلق ئىنقىلابىنىڭ سەركەردىسى خۇجىنىياز ھاجى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولدى. خۇجىنىياز ھاجى 1933 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئاخىرى پىچان ناھىيىسىگە كەلگەندە ئۆزىنى قىزغىن قارشى ئالغان، جەنۇبىي شىنجاڭدا يۈرۈش قىلغاندا، قوشۇننىڭ كاتىباتلىق خىزمىتىنى ئىستايىدىل ئىشلەپ ياردەملەشكەن سەپىدىشى تاھىر بەگنى پىچان ناھىيىسىگە ھاكىم قىلىپ، تەيىنلەپ ئەۋەتتى. تاھىر بەگنىڭ پىچان ناھىيىسىگە كېلىشى، پىچان ناھىيىسىدە يەنە بىر قېتىم مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنىڭ ئۇڭۇشلۇق راۋاجلىنىشىغا ئاساس يارىتىپ بەردى. دەل مۇشۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ رەھبەرلىكى بىلەن پىچاندا ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى، لۈكچۈندە بىلۋاقتە تارماق

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. تاهىر بەگ ئۇيغۇر
 ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلمىسىغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىدى.
 ئەپسۇسكى ئارىدىن بىر يىل ئۆتكەندە تاهىر بەگ ئۆلكىگە
 يۆتكەپ كېتىلىپ، ئىچكى ئىشلار نازىرى بولدى. 1937-يىلى
 شىنجاڭ سىياسىي تەدرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۈرەپتە قېلىپ ئۆل-
 تۇرۇلدى. ئۇ قۇربان بولغان بولسىمۇ، ئۇ ناھىيىمىزدە چاغدا
 قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ساداقەتلىك
 بىلەن ۋارىسلىق قىلدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ھەيئەتلىرى
 رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس، 5 تىن 7 گىچە دائىمىي ھەيئەتتىن
 تەشكىللەنگەن. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى: كاتتېئات، تەشكىلات،
 تەشۋىقات، مەدەنىيەت، مالىيە، لاۋازىمات... قاتارلىق بۆلۈم-
 لەردىن تەشكىلل تاپقان. ھەر بىر بۆلۈمنىڭ بۆلۈم باشلىقى: بۆلۈم
 مەسئۇلى ياكى مۇدىرى دېگەن ئاتالغۇلار بىلەن ئاتالغان.
 ھەر بىر بۆلۈمگە: بۆلۈم ئەزالىرى، تەكشۈرگۈچى مۇتەتتىشلەر
 قويۇلغان. ھەر بىر ئۇيۇشمىنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس،
 ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ئاساسىي كىرىمى: يۇرتتىن تۇپلانغان
 زاكاتتىن كەلگەن، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى يەرلىك مەھسۇلات بىلەن
 يېمەك-ئىچمەك، ئوتتۇرىسىدىكى ۋاسىتىچىلىق رولىنى ئىپادىلىگەن. ئۇيغۇر
 ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ئاممىسىلىق ۋەزىپىسى: خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىي
 ھاياتىنى ئىجالاتقۇزۇش، مەدەنىي مائارىپ، ئەدەبىيات، سەن-
 ئەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، مەكتەپ ئېچىش ۋە ئۇنى باشقۇر-
 ۇش، خەلق ئاممىسىنىڭ ساۋادىنى چىقىرىش، مەكتەپلەر
 خىزمەتلىرىنى تەكشۈرۈش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغان. يىپىن
 ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا ئىلگىرى ئاچىرىپ رەئىس
 ۋە مۇئاۋىن رەئىس، ھۆشۈر، نىياز، ۋەلىي، ۋەلىي

[illegible]

داڭلىق زىيالىلىرى، ئوقۇتقۇچىلىرى مەكتەپ مۇدۇرلىرى بار ئىدى. شۇڭا ئۇيۇشمىلار قۇرۇلۇپلا مەكتەپ ئېچىش دولقۇنى بارلىققا كەلدى. جايلاردا مەكتەپ ئېچىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە: پىچاندا: پىچان بازار باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ بارلىققا كېلىشى 1933 - يىلى ئاپرىلدا باشلانغان. بۇ مەكتەپ دەسلەپ ھىيت ئىسىملىك تەرەققىيەرۋەر كىشىنىڭ قىورۇسىدا ئېچىلىپ، ئوقۇغۇچىلار كۆپەيگەنلىكتىن بازار مېچىتىگە، ئۇندىن كېيىن، سېپەر ئاخۇننىڭ قورۇسىغا كۆچكەن. 1935 - يىلى رام دوغى ھۆكۈمەت مەھكىمىسىدىن ئاجرىتىلغان پۇلىنى قىرا-جەت قىلىپ، 12 سىنىپ 4 ئىشخانا، بىر كىچىك كۇلۇپ سالدۇرغان. شۇنىڭدىن ئىتىبارەن ئوقۇغۇچىلار يېڭى يىناغا كۆچمىرىلگەن. 1936 - يىلى بازار مەكتەپ قارمىقىدا 3 قىزلار سىنىپى ئېچىلغان.

1937 - يىلى شۆگە، چىقىتىلاردا مەكتەپ ئېچىلغان. 1942 - يىلى بازار باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ شۆبە سىنىپلىرى سۈپىتىدە: مۇرەن، تۇرپانلىق ئارسى، چوققا تام، ھاجاڭلاردا بىردىن ئىككىگىچە سىنىپلار ئېچىلغان. لۈكچۈندە، لۈكچۈن بىۋاسىتە تارماق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى 1934 - يىلى ئۇيۇشما ئىچىدە مەكتەپ ئاچقان. 1935 - يىلى لۈكچۈن كونا، شە-ھەردە مەكتەپ ئېچىلغان. 1937 - يىلى يەككىرى سىلىم ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ياردەم بېرىشى بىلەن 12 سىنىپ 4 ئىشخانلىق مەكتەپ يېناسى سالدۇرغان، لۈكچۈن بازىرى دائىرىسىدىكى مەكتەپلەر بۇ جايعا (ھازىرقى لۈكچۈن مەركىزى) باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىغا) كۆچۈرۈلگەن. 1936 - يىلى ئامانشاھ، شىركىپ، دىخان سۇلاردا مەكتەپ ئېچىلغان.

1948 - يىلى: قىر كارىز، يېزا كىچىك، دىغار، يۇر-
مۇڭ، تېرەك باغلاردا 2 دىن 3 كىچە سىنىپ ئېچىلغان.
تۇيۇقتا: 1940 - يىلى مەكتەپ ئېچىلىپ، 2 سىنىپ
ئوغۇل، بىر سىنىپ قىز قۇبۇل قىلىنغان. 1942 - يىلى
سۇ بېشىدا، يانغېيدا سىنىپ ئېچىلغان.
لەمجىندە: 1935 - يىلى ئەتىيازدا بىر سىنىپ ئېچىلغان،
بۇ مەكتەپنىڭ ئورنىنى يۈسۈپ ھۈشۈر بەرگەن ۋە ئۆز يۇلى
بىلەن ئوقۇتۇش بىناسى سالدۇرغان. 1936 يىلى چۇۋاڭقىردا، 1937 -
يىلى خاندۇ مەكتەپ ئېچىلغان. 1938 - يىلى لەمجىندە قىزلار سىنىپى
ئېچىلغان. بۇ سىنىپقا ناھىيە تەۋەسىدە تۇنجى قېتىم ئايال ئوقۇتقۇچىلار
ھەسپۇل بولغان. بۇ ئايال ئوقۇتقۇچىلار شەمسىيە خانىم بىلەن
مەستۇرىخانلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئائىلە ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇ-
لۇپ، پەرەنجىنى تاشلاپ، ئوقۇتۇش ھۈنەرىگە چىقىشى ناھى-
يىمىزدىكى مىڭلىغان، رتۇمەنلىگەن ئاياللارغا تەسىر قىلىپ،
ئۇلارنى چۈمبەتلىرىنى تاشلاش چۈرۈتىگە ئىگە قىلغان. ناھىيە-
لىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ناھىيە تەۋەسىدىكى ھەر قايسى مەكتەپ-
لەردە مۇنتىزىم تەشكىل تۈزۈم ئورنۇتۇپ ھەر كۈنى 4 - 5
سائەتلىك دەرس ئۆتۈش، ھەر سائەتلىك دەرس ۋاقتى
45 مىنۇت بولۇشى ئەمەلگە ئاشۇرغان. سىنىپلاردا سىنىپ
مۇدىرى، ياردەمچى ئوقۇتقۇچى (دەرس مۇئەللىمى) لارنىڭ
بولۇشقا كاپالەتلىك قىلغان. سىنىپتا ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە
سىنىپ باشلىقى، تازلىق باشلىقى، تەرتىپ باشلىقى تۇرغۇزغان.
ئوقۇغۇچىلار ئازات قۇيۇپ بېرىلىشىدىن ئىلگىرى نۆۋەتچى
ئوقۇتقۇچى مەكتەپنىڭ كۈندۈلىك ئوقۇتۇش ئەھۋالى، دەرسكە
قاتنىشىش ئەھۋالى، كۆرۈلگەن ياخشى - يامان مەسىلىلەرنى

[illegible]

ئەتراپىڭغا باقى،

باغنى كۆرەرسەن،

ئويلاڭنىڭ ئۇزاق.

دەرس ئىمىرەتلەر،

ئالغىن جاھاندىن،

ياۋرۇپالاردىن،

ئال ئەمدى ساۋاق.

دېگەنگە ئوخشاش شېئىرلارنى ئېيتقان. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى
لىرى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ بىر خىل
بولۇشىنى كاپالەتلىگەن، شۇ چاغدا ئوغۇل ئوقۇغۇچىلارنىڭ
كىيىم - كېچىكى كۆك، قىزىلارنىڭ كۆپتىسى قىزىل، يوپىكىسى
كۆك بولغان. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش
قۇرالىلىرىنى، قىزىق تەمىنىلىگەن، كاملىرىنى تۇللۇقلاپ بەرگەن.
ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى مەكتەپلەرگە، ئايلىق خىزمەتچىسى ئۇچۇن
پارچە راسخوت بەرگەن. ئوقۇتقۇچىلارنى بىلىمى، سەۋىيەسى،
ئىقتىدارى، ئوقۇتۇش بىلىمى، ئاتقۇرۋاتقان ۋەزىپىسىگە ئاساسەن
ئايلىق ئىش ھەققى بېرىشنى تۈزۈملەشتۈرگەن. يىازدا چاي
پۇلى، قىشتا كۆمۈر پۇلى، تارقاتقان. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى
ئوقۇغۇچىلار قۇشۇنىنىڭ تۇللۇقلىنىشى، كەينىنىڭ ئۇزۇلۇپ
قالماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئوقۇغۇچىلارنى ئۈرۈم
چىدىكى ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن، قىزلار، گەنەزىيەسى،
ئۆلكىلىك تولىق ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا ئەۋەتكەن.
ئوقۇش تۈگەتكەنلەرنى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرغان. ئۇيۇشمىنىڭ

تەشۋىقات بۆلۈمى قارمىقىدا ناھىيە «سانائى نەپىس ئۆمىكى»
مەكتەپلەردە سەنئەت گۇرۇپپىلارنى قۇرغان. بۇ ئۆمەكلەر بەزىدە
بىلەتلىك، بەزىدە بىلەتسىز ئۇيۇن قويۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ
ئالەم سەۋىيەسىنى ئۆستۈرگەن. شۇ چاغلاردا! — «بىرىسەن —
بىرىسەن»، «ئۆيلىنىش»، «پېرىخون»، «گۈلنەسا»، «بىزنىڭ
ئائىلە»، «شاڭخەي كېچىسى»، «پوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ»،
«ساماق ئاكا ئاينايدۇ»، «خىيالى تىۋىپ» ھەتتا «غېرىپ-سەنەم»
دىراممىلىرىمۇ سەھنىگە ئېلىپ چىقىلغان. دېمەك 1934 — يىلى
دىن 1944 — يىلغىچە بولغان پىچان مائارىپى ئۇيغۇر ئۆ-
يۈشمىلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە بارلىققا كەلگەن، راۋاج-لانغان،
مۇكەممەللەشكەن.

2. گومىنداڭ دەۋرىدىكى پىچان مائارىپى

1943 — يىلى 8 — ئاينىڭ 30 — كۈنى جياڭجېنىڭ
ئاياالى مۇئاۋىنلىق ئۈرۈمچىگە كېلىپ، شىڭشىسەي بىلەن كۆ-
رۈشۈپ پۈتۈشكەن. ئۇ ئۈرۈمچىدە ئۈچ كۈن تۇرۇپ، قايتىپ
كەتكەندىن كېيىن، گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى جوشاۋلىياڭ
شىڭشىسەي بىلەن 6 ماددىلىق توختام تۈزۈش پۇرسىتىگە
ئېرىشكەن. شۇ يىلنىڭ ئاخىرى شىڭشىسەي شىنجاڭدىن كې-
تىپ، گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى ئۇچىڭشىن كېلىپ، تەخىتىنى
ئىگەللىگەن. ئۇنىڭ سىياسىتى بىر جۈملە سۆز بىلەن ئىپادى-
لانغان: «شىنجاڭ ئۆلكىسىنى گومىنداڭلاشتۇرۇش بولغانلىقتىن، ئىچكى
جەھەتتە تازىلاش ئارقىلىق «پاكلىققا» ئېرىشەلەيلى بولغان-
شۇ سەۋەبتىن شىنجاڭدىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلار ۋە خەلق

ئاممىسى ئۇنىڭ كۆزىگە سانجىلىققا تەييار تۇرغان ھەيۋەت يۇغان، ئۇزۇن «مىق» بولۇپ كۆرۈنگەن. ئۈچمىشىم ئىشنى ئاممىۋى تەشكىلاتلارنى نوقتىلاشتىن باشلىغان. بۇ چاغدا پىچان ناھىيەسىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلارمۇ ھۆكۈمەت مەھكىمىسىنىڭ رۇخسەتسىز ھېچ نەش قىلالمايدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان. بۇ دەۋىر مائارىپنى ياخشىراق چۈشىنىشىمىز ئۈچۈن، ئىارخىپتا ساقلانغان ھۈججەتلەرنى ئانالىز قىلىپ كۈرەيلى: تۆۋەندىكى ھۈججەتلەردە مۇنداق دېيىلىدۇ:

پىچان ناھىيىلىك شەنچىڭفۇ ئىدارىسىگە:

پىچان ناھىيىلىك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدىن. تەشۋىقات بۆلۈم، ئالاقە نوھۇرى: 32. (جۇڭخۇا مىنگونىڭ 33 - يىلى 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى). ھۆرمەت ئىلە شۇنى مەلۇم قىلىشىمىزكى ئاينىڭ 10 - 11 - كۈنلىرى ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما «سانائى نەفەسە» بۆلۈمچە تەرىپىدىن بىلەت - لىك ئويۇن قويماقچى ئىدۇق. قويۇلىدىغان سەھنە كىتابى «زەينەپكە تۆھمەت» دېگەن قىسسە ھەم 25 نومۇر كونسېرت قىشۇپ قويۇلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىدارىمىز خاتىرىگە ئېلىپ قويۇش ئۈچۈن يېقىندىن ياردەمدە بولۇشلارنى سورايمىز. پىچان ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما (تامغا).

نۇر ھۈنۇرۇللا (تامغا): (ئارخىپ 13 - دەپتەر. 26 - ھۈججەت) كىتابخان: يۇقۇرقى ھۈججەتتىن ئۇيۇشمىلارنىڭ تىزگىنلىنىش ئەھۋالىنى، ئاتالغۇلارنىڭ خەنزۇچە لاشقانلىقىنى چۈشەنگەنسەز!...

گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ - ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىنىڭ كىرىمىنى چەكلىگەن، رۇخسەتسىز بىز تىيىن پۇلنىمۇ خەجلەشكە

يول قويىغان. تۆۋەندىكى ھۆججەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ:

بىچان شەنچىڭفو ئىدارىسىگە:

لۈكچۈن بىۋاسىتە تارماق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن.

تەشۋىقات بۆلۈم، ئالاقە نومۇرى: 51.

(جۇڭخۇا مىنگونىڭ 33 - يىلى 4 - ئاينىڭ 23 -

كۈنى). شۇنى مەلۇم قىلىشىمىزكى، تەكشۈرۈپ كۆرسەتك -

ئۇيۇشما قارمىقىدىكى ھەر بىر ئىپتىدائى مەكتەپلەرنىڭ ئىسلاھ

قىلىدىغان يېڭىدىن ياسايدىغان نەرسىلىرى ناھايىتى كۆپكەن.

بۇ نەرسىلەرنى ئۇيۇشما تەرىپىدىن ياسىتىپ بېرىلىشى دېسەك

ئۇيۇشمىنىڭ ئىقتىسادىي يەتەيدۇ. بۇ مەسىلىنى ئۇيۇشما دائىسى

ھەيئەتلەر مەجلىسىدە مۇزاكىرىلىشىپ، مەكتەپلەر تەييار قوب

يۇپ چۈشكەن پۇلىنى، ئۇيۇشمىغا كىرىم قىلماستىن، مەكتەپلەرنىڭ

ئىسلاھات ئىشلىرىغا سەرپ قىلىنسا، - دېگەن توختام بىر

لۇندى. شۇڭلاشقا شەنچىڭفو ئىدارىسىگە مەلۇم قىلىندى. توغرى

تىيىلىسا تەستىقلاپ بېرىلسە.

دەپ: لۈكچۈن بىۋاسىتە تارماق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى (تامغا).

جۈرئىن گەنى: بەكرى سىلىم (تامغا).

(ئارخىپ 13 - دەپتەر 51 - ھۆججەت).

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى مەكتەپلەردە دىن دەرسى ئۆتۈشنى

بەلگىلىگەن. دەرس ئۆتۈش ئۈچۈن مەكتەپلەر تەكلىپ قىلىنغان.

مەركىزى مەكتەپلەردە تەرتىپ مۇدىرى ۋە خەنزۇلاردىن كاتىپ

قويۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرغان. تۆۋەندىكى ھۆججەتتە كۆرسۈتۈل

شچە، 1944 - يىلى 9 - ئايدىكى بىچان بازار مەكتىپى

ئوقۇتقۇچى خىزمەتچىلىرىنىڭ تەركىبى مۇنداق ئىكەن:

— نىياز (مۇئەللىم).

ياسلىق رايونى — (تەرتىپ مۇدىرى).
 رايون ئىسپاتلىق سېتىقلىق (مۇكەللىم).
 سەيپۇل ئىمەت — ()
 ئايمىق تۇرغۇنلار — ()
 تۇرسۇن ھامۇت — ()
 ئايمىق ئايمىق قارى — (دىن دەرسى مۇئەللىمى)
 ئوسمان قارى — ()
 رۇزى مولى — ()
 مۇسلىق ئىككىمىز (خەنزۇ).
 ھەمدۇل يۈسۈپ — (ئىشچى).
 ئەۋەيدۇل — (ئىشچى).

نارخىپ، 4 - دەپتەر 126 - خ (ھۆججەت).
 كۈمبىداق ھۆكۈمىتى، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىغا ئىقتىساد،
 جەھەتتىن ياردەم بەرمىگەن. ئۇلارنىڭ كىرىمىنى تەتقىقاتىدىن
 لىكىتىن ئۇيۇشمىلار بىر بۆلۈك مەكتەپلەرنى، ھەتتا سىنىپلارنى
 ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش توغرىسىدا يەرلىك
 مەھكىمىگە ئىلتىماس سۈنۈشقا مەجبۇرىيەت بولغان. بۇنىڭ بىلەن
 ئاھىيە تەۋەسىدە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا دىئالوگ، ئۆزىنىڭ يىللار
 باشقۇرۇشىدىكى «خۇيلىق» ياكى «بۇقراق» مەكتەپتىن ئېلىپ-
 رەت ئىككى ئىخىل باشقۇرۇش چارەسى ئاستىدىكى مەكتەپلەر
 شەكىللەنگەن. تۆۋەندىكى ھۆججەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ:
 پىچان ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مەھكىمىسىگە: پىچان ناھىيە
 بىلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدىن ئېلىنماقچى.
 (جۇمھۇرىيەتنىڭ 1990 - يىلى 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى).
 ھۆرمەت ئىلە شۇنى ئىلتىماس قىلىپ يازمىزكى، ئۆتەنمە

خاندۇدىن بىر سىنىپ، ھۆكۈمەت قارمىقىغا ئۆتكۈزۈپ، ئورنىغا يېڭىدىن بىر سىنىپنى ئېچىش توغرىسىدا خاندۇ 1 - پۇقرالىق مەكتەپ ئارقىلىق 45 نەپەر بالىنى قىسقىچە تىزىملىنى ئېلىپ، مەزكۇر ئىلتىماسى بىلەن كىرگۈزدۈق. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تىمىزگە توغرى كۆرۈلسە، بىزگە تەستىقلاپ بېرىلسە، دەپ: پىچان ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما مەدەنىيەت بۆلۈم مەسئۇلى: ھەبىبۇللا ئامىرى.

تومىندا ھۆكۈمەتنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا، ئوقۇتۇش ئۈسكۈنىلىرىنىڭ تولۇقلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلغان.

تۆۋەندىكى ھۆججەتتە مۇنداق دىيىلىدۇ:

پىچان شەنچىڭفو ئىدارىسىگە:

دىن نەشائ 1 - پۇقرالىق مەكتەپتىن ئىلتىماس.

(جۇڭخۇا مىنگونىڭ 34 - يىلى 2 - ئاينىڭ 27 .

كۈنى).

چىقىش نومۇرى: 1

ھۆرمەت ئىلە شۇنى ئىلتىماس قىلىمەنكى - ئۆلكىلىك

مائارىپ نازارىتى ۋە پىچان ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ

بۇيرىقى بىلەن 33 - يىلى 9 - ئايدا دىن نەشائغا 1 -

پۇقرالىق مەكتەپ تەشكىل قىلىنىپ، مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى ۋە

پارتا - بەندىنىڭ باشقا كېرەكلىك نەرسىلەرنى تولۇقلاپ بېرىش

توغرىلىق شاڭجاڭ ۋە بۇجاڭلارغا بۇيرۇق چۈشۈرۈلگەنىدى.

ھالبۇكى بۈگۈنگىچە (6 - ئايغىچە) ئوقۇغۇچىلار تولۇقلانمىدى.

پارتا - بەندىلارمۇ پۈتمىدى. ئوقۇغۇچىلارنى تولۇقلاش،

پارتا - بەندىلارنى تولۇقلاش توغرىلىق، خېلى كۈچ چىقىرىپ

باققان بولساممۇ ئاجىز كېلىپ قالدىم. بۇ توغرۇلۇق ناھايىتى قىيىنچىلىق تۇغۇلۇپ تۇرىدۇ. ئەگەر مەكتەپ ئىشى توغرىسىدا سۇزلۇق، پاسسىپلىق مەندە بولسا، ئەلۋەتتە قانۇن بويىچە ماڭا جازا بېرىلىپ، مائارىپ خىزمەتچىلىرىگە ئىبرەت قىلىنسا، ئەگەر سۇزلۇق، ئۆزە قاراش شادىچالغۇ، بوجاڭلاردا بولسا، ئۇلارغا قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلسە، شۇ قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلىپ بېرىشلىرىنى سوراپ ئېلىتماس يازدىم.

دەپ، رىئەن شىئالغۇ 1 - پۇخرالىق مەكتەپ مۇدىرى: ئابلىز نازۇرۇپ، ①

(ئارخىپ، 2 - دەپتەر، 38 - ھۆججەت).

1946 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت خەلق ۋەكىللىرى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، 11 بىتىمنى ماقۇللىدى. سۆھبەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن پىچان ناھىيەسىدە خېلىل ئىبىراھىم، خەلق ۋەكىلى سۈپىتىدە ناھىيەنىڭ مۇئاۋىن ھاكىملىقىغا سايلاندى. ھەبىيۇللا ئامىرى ناھىيەلىك ھۆكۈمەت مەھكىمىسىنىڭ باش كاتىپى، يۈسۈپ تالىپ ئەپەندى مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولدى.

ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىيەتتە قىسمەن ياخشىلىنىش بولغانلىقى تىن، خەلق ئاممىسىنىڭ كۆڭلى ئەمىن تاپتى. كۆڭلى كۆكسەيدىكى بىر قىسىم قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويالايدىغان بولدى. ئۆتكەندە سىقىلىشتا ئۇچراپ، مەكتەپتىن چېكىنىگەنلەردىن

① يولداش ئا، نازىرى ھازىر ئاپتونۇم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيەتىنىڭ رەئىسى.

قوشۇنغا قايتىپ كېلىشنى تەلەپ قىلدى. تۆۋەندىدە بىرلىككەن ئىلتىماستا مۇنداق دېيىلدۇ:

— پىچان ناھىيىلىك ھاكىم مەھكىمىسىگە ئىلتىماس، شول ھەققىدە ئىلتىماس يازىدىغانىكى، پېقىر مۇندىن بۇرۇن مۇرۇي ناھىيىسىدە مۇئەللىملىك خىزمىتىدە بولدۇم. كېيىنكى ۋاقىتلاردا «پىچان 1 - پۇخرالىق» مەكتىپىدە بىر نەچچە ۋاقىت ئىشلەپ، ئىستىبداتچىلارنىڭ سېقىشى ئارقىسىدا مەكتەپتىن سوراپ چىقىپ كەتتىم. ئەل ھال يۇرتىمىز شەرقىي تۈركىستاندا «11 بادىدلىق بىتىم» ئىسزالىنىپ، ئۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋاقتى كەلدى. غوسوسەن ئىزلىگەن، سىقىلغان ياشلارنىڭ ئىشلەش ۋاقتى كەلگەنلىكىدىن، ئۆزەم خەلق ئۈچۈن، ۋەتەن ئۈچۈن، مىللەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى ئارزۇ قىلغانلىقىمىدىن، ھاكىم مەھكىمىسىگە مەزكۇر ئىلتىماسنى يازدىم. قۇبۇل كۆرۈلسە، مەھكىمىمىز تەرىپىدىن مەرھەمەت قىلىپ، بىر كىشىلىك خىزمەت بېرىلسە.

دەپ: ئىلتىماس يازدىم. تۇرسۇن مامۇت ئوغلى ①.

1946 - يىل 12 - ئاي 19 - كۈنى.
(ئارخىپ 35 - دەپتەر 9 - ھۆججەت).

پىچان ناھىيىسىگە ھەر بىر كەلگەن يېڭى ئەمەلدار، مەكتەپنىڭ نامىنى خالىغانچە ئۆزگەرتكەن، ئاتالغۇ، جايلارنىڭ نامىنى، خەنزۇچە ئاتاشقا زۆرۈرلىغان، بۇ ئىش كەڭ ئاممىنىڭ

① ئوقۇتقۇچى تۇرسۇن مامۇت 1947 - يىلى ياشلار ئىنقىلاپىغا قاتنىشىپ، سىڭگىم ئېتىزدا دۈشمەنلەر بىلەن ئېچىش-مەرتلەرچە تۇبان بولغان.

نارازىلىقىنى قوزغىغان بولسىمۇ، كىشىلەر دەھشەتلىك بىسىم تۈپەيلىدىن سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇر بولغان، بىسىم دەۋرىگە كەلگەندە، نارازىلىقىنى ئاشكارىلاشقا جۈرئەت قىلالىغان. تۆۋەندىكى ھۆججەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ:

پىچان ناھىيەلىك ھاكىم مەھكىمىسىگە:

شەھەرلىك 1 - پۇقرالىق مەكتەپتىن ئىلتىماس،

جەمھۇرىيەتنىڭ 36 - يىلى 20 - فۇرال.

چىقىش نۇمۇرى: 104

ھۆرمەت ئىلە شول توغرىسىدا ئىلتىماس يازدىمىزكى،

مەكتىۋىمىزنىڭ نامىنى بۇرۇنقى ستابىق ھاكىملار: «پىچان

ناھىيەلىك 1 - پۇقرالىق مەكتەپ» دەپ يۈرگۈزۈش توغرىسى

لىق بويىچە چىقىرىپ ئىسەي. بىز ئاشۇ نامنى قوللىنىپ

كېلىۋاتقان ئىدۇق. ھازىر قارىغىدەك بولساق، مەكتەپ نامى

يېزىلغان تاختاي ئىشىك بىشىدا بولمىغانلىقىنى، مەكتەپ نامىنى

يەنە نېمە دەپ ئاتايمىزكىن دەپ بىلەلمەي قالدۇق. شۇڭلاشقا

مەھكىمىمىزگە مەزكۇر ئىلتىماسنى يازدۇق. قۇبۇل كۆرۈلسە

مەكتىۋىمىزنىڭ نامى بەلگۈلەپ بېرىلسە.

دەپ: پىچان ناھىيەلىك 1 - پۇقرالىق مەكتەپ.

مۇددىرى: روزى نىياز مۇيدۇن.

(ئارخىپ، 4 - دەپتەر، 18 - ھۆججەت).

يۇقىرىدىكى ئىلتىماسنىڭ يېزىلىش سەۋەبى بۇ مەكتەپ:

«پىچان شەنلىي مەكتەپ»، «پىچان پۇقرالىق مەكتەپ»

«خۇيىن شاڭ 1 - پۇقرالىق مەكتەپ»، «پىچان پۇقرالىق

2 - مەكتەپ»، «پىچان شەنلىي 2 - مەكتەپ»، «رىن

گەيشاڭ 1 - پۇقرالىق مەكتەپ»، «پىچان بازار 1 - باش

لانغۇچ مەكتەپ» دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتالغان، مەكتەپ نامىنىڭ يىل، پەسلىدە دېگۈدەك يۈتسىكىلىشى ئوقۇتقۇچىلارنى تولىمۇ بىزار قىلىۋەتكەن، نەتىجىدە يۇقۇرقى ئىلتىماس يېزىلغان، بېتىم دەۋرىدە كىشىلەرنىڭ مەكتەپلەرگە بولغان كۆز قارشى ياخشىلانغان. مەسىلەن: شۇگە مەكتەپنىڭ جايى كىچىك بولغانلىقتىن، مەكتەپ ئەتراپىدا يېرى بار نىياز ئاخۇن 5 شىڭ، بىر بۇلۇڭلۇق يېرىنى مەكتەپكە بېرىۋەتكەن.

(ئارخىپ، 1 - دەپتەر، 31 - ھۆججەتتىن ئىلىندى).
بېتىم دەۋرىدە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىرىمۇ جانلانغان. تۈۋەندىكى ھۆججەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ:

ناھىيەلىك ھاكىم مەھكىمىسىگە:

جۈمھۇرىيەتنىڭ 36 - يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى.
ناھىيەلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما، كاتىۋات بۆلۈم.
چىقىش نۇمۇرى: 128.

ھۆرمەت ئىلە شۇنى ئىلتىماس قىلىپ يازىمىزكى، 5 - سانلىق ئىجرائىيە ھەيئەتلەر مەجلىسىدە، ئۇيۇشما تەرىپىدىن شىپىگىرافىيە 11 بېتىم ۋە سىياسى پروگرامما. شۇنداقلا ناھىيە مەزىنىنىڭ تۈرلۈك خەۋەرلىرىدىن ئىككى ھەپتىدە بىر قېتىم گېزىت چىقىرىش توختام قىلىندى، گېزىتمىزنىڭ نامى: «يۈرەك تاغ». مەھكىمىمىزگە مەزكۇر ئىلتىماسنى يازدۇق. توغرىا كۆرۈلسە تەستىقلاپ بېرىشلىرىنى سورايمىز. دەپ: پىچان ناھىيەلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما (تامغا) رەئىس: زاپىت ھاجى، مائاۋىن رەئىس: جالال ھازىم: دەرۋەقە پىچان ئۇيغۇر ئۇيۇش-مىسى «يۈرەكتاغ» نامى بىلەن، لۈكچۈن بىۋاسىتە تارماق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى «تاك چولپانى» نامى بىلەن شىپىگىراپ

گېزىتى بىسىپ تارقاتقان، بۇ گېزىتلەر خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن، «11 - بېتىم» ئىمزالانغاندىن كېيىن خەلق ئاممىسىنىڭ 11 بېتىمنى ئىجرا قىلىش ئاكتىپلىقى ئىنتايىن يۇقۇرى بولغان. ئۇنىڭ ئەكسىچە ناھىيەلىك ۋە ھەكىمىيەتتىكى مۇتەئەسسىپ، ئەكسىيەتچى كۈچلەر بېتىمنى ئىجرا قىلىشتا پاسسىپلىق قىلغان. خەلق ئاممىسىنىڭ دىمۇكراتىيە ئەركىنلىكىنى بوققان. ئالۋان - ياساقنى كۈپەيتىپ، خەلقنىڭ سىلىقىنى ئېغىرلاشتۇرغان. ئەڭ يامىنى شۇكى - 1947 - يىلى 6 - ئايدا مۇئاۋىن ھاكىم خېلىل ئىبراھىمنى، ھەكىمىيەت كاتىبى ھەبىبۇللا ئاممىنى ئوقۇتقۇچى ياسىن رىقەپنى، سوچاق ئابلىمىت يۈسۈپنى، يۈسۈپ باقىنى ۋە باشقا ياشلارنى قورچاق كومىنىدا قۇشۇنى قولغا ئالدى، ئۇلار تېخى يەنە بىرمۇنچە كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلىدىغانلىقى ھەققىدە چار سالدى. بۇنىڭ بىلەن پىچان ناھىيىسىدىكى ئىنقىلاۋىي ياشلار «يېتىپ ئۆلگىچە، ئىتىپ ئۇلۇش» قارارىغا كېلىپ، كومىنىدا ئەكسىيەتچى ھۈكۈمىتىگە قارشى قورغالدى. بۇ ئىنقىلاۋىي ھەركەتكە دېھقانلار، زىيالىلار سودىگەرلەر ھەتتا ساقچىلارمۇ قاتناشتى. بۇ يانغىن تۇرپان، توقسۇنلارغىمۇ تۇتاشتى. شۇنىڭ بىلەن «ياشلار ئىنقىلاۋىي» دېگەن قۇراللىق قوزغىلاڭ بارلىققا كەلدى. كومىنىدا ئىنقىلاۋىي زۇلۇمنى يەتسىكىچە تىزارتقان خەلق قوزغىلاڭ ئارقىلىق ئەركىنلىككە ئېرىشەكچى بولدى. ئەپسۇسكى - بۇ ئىنقىلاۋىي ياخشى تەشكىللەشكە ئىگە بولمىغانلىقى، ئىنقىلاۋىي ئېلىپ بېرىش تەشكىلىسىنىڭ كامىلىقى، دۈشمەننىڭ كۈچلۈك قوزغىلانچىلارنىڭ ئاجىز بولۇشى، ئىچكى جەھەتتە مىللى مۇناپىقلارنىڭ چىقىشى

قاتارلىق ئۆيىكتىپ سەۋەپلەر تۇپەيلىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچىرى-
 دى تۇرپان ھاكىمى ئابدۇراخمان مۇھىتىغا ئەگىشىپ، پەقەت
 300 گە يېقىن كىشى، كومىنىداك ئەكىمىيەتچىلىرىنىڭ قاتنىشى-
 قات موھاسىرىلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى-
 نىڭ بۆشۈكى - غۇلجا شەھىرىگە يېتىپ بارالىدى، پىچان
 ناھىيىسىدىكى قورچاق كومىنىداك قوشۇنى بىگۇنا خەلق نام-
 ىسىنى دەشەتلىك ھالدا قىردى، ئاتا - ئانىلارنى يالىلىرى-
 دىن، ئاياللارنى ئەللىرىدىن ئايرىدى. نۇرغۇن يالىلار ئىگە-
 چاقىسىز يېتىم قالدى. بىر قىسىم كىشىلەر سەرسان - سەر-
 گەردان بولۇپ، ياقا - يۇرتلارغا كېتىشكە مەجبۇر بولدى.
 بىر قىسىم ياشلار كۆرۈنگەنلا جايىدا تۇتۇلۇپ، يوقۇتۇلدى.
 چىقىمى باققىنىكى قۇرۇق كارىزنىڭ ئىچىگە 32 ياشنىڭ
 جەسىدى بىر قېتىم تاشلاندى. نۇرغۇن كىشىلەر ياققا
 يۇرتلاردا كارىز تەشىملىرىدە خالى جايلىرىدا ئۇزاقچە ئاشكارا
 بۇلايماي يۇردى. كومىنىداك ھۆكۈمىتى خېلىل - رايىم،
 ھەبىيۇللا ئامبىرى باشلىق 15 كىشىنى بىر كۈن ھەربىي ھالەتتە
 ئېلان قىلىپ، كېچىسى شەھەر سىرتىدىكى دوغان ئېلىپ چۈشۈپ
 ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئىنقىلاۋى قۇربان ھەبىيۇللا ئامبىرى پىچان
 ناھىيىسىنىڭ لەمچىن يېزىسىدىن بولۇپ، ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن
 ئىلگىرى «ئۆلكىلىك ئىدارىلەرنىڭ ئىچىدىن» نىڭ ئوقۇتقۇچىسى
 بولغان، ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، قاھىر بەگ ئەپەندىنىڭ
 ھاۋالىسى بىلەن پىچانغا قايتىپ، ناھىيەنىڭ ئۇيغۇر ئويۇش-
 مىسىدا مەدەنىيەت بۆلىمىنىڭ مۇدىرى بولغان. 1947 - يىلى
 2 - ئايدا مەيدانلىرى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن. پىچان خەلقى
 ئۆزىنىڭ مۇنەۋۋەر، مەرىپەتپەرۋەر، ئوغلى ھەبىيۇللا ئامبىرىنى

ھەرگىز ئۇنۇتمايدۇ. گەمىنداك ھۆكۈمىتى، بىچان چىقىتىلمىسى
سۇلايمان ئاسىقال ۋە ئەينى ۋاقىتتىكى ئۆلكىلىك دارىلمۇ-
ئەللىمىنى تۈگىتىپ، ناھىيىمىزدە ئوقۇتقۇچى، مەكتەپ مۇدىرى،
ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى، مائارىپ ئىدارىسىنىڭ
مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىگەن. يۈسۈپ ئالتىپ ئەپەندىلەرنىڭ
بېشىنى كىسىپ، دەرەخكە بىز ھەپتە ئېسىپ سازايى قىلدى.
ئوقۇتقۇچى شائىناز تىخى، ئابدۇرازاق نىياز، تۇرسۇن-مامۇت،
قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ، مەرتلەرچە
قۇربان بولدى. مورۇي ناھىيىلىك بىر مەزگىل ئوقۇتقۇچى
بولغان، كېيىن ناھىيىمىزگە كېلىپ دوختۇر بولغان ئابدۇخا-
لىق ھەمدۇللا، ئەنەس سادىق، ھەمدۇللا سۇلتان قاتارلىقلار
تۇتقۇن قىلىنىپ، ئىز - دېرەكسىز يۇقىتىۋېتىلدى. قۇربان
خۇر، كېرەم قادىر، ئەخمەتسىياز داۋۇت باشلىق بىر بۆلۈك
ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى غۇلجىغا كەتكەن. بىر قىممەتلىك ئوقۇتقۇ-
چىلار تۇتقۇن بولۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ياققا يۈرتلارغا
كەتتى.

خىزمەت ئورۇنلىرىدا قالغانلار «گۇمانلىق» ئادەملەر
قاتارىغا كىرگۈزۈپ نازارەت ئاستىغا ئېلىندى. ئادەم-سانى
بىر قەدەر كۆپ مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدە كاتىپ قويىدى. دىن
دەرىجىسى كۈپەيتتى، ئوقۇتقۇچىلار قۇشۇنغا، ئاخۇن، قارى،
ئىماملار تەكلىپ قىلىندى. بۇ مەسىلىنى تۈۋەندىكى ئىككى
ئىسىملىك جەدىۋىلىدىن تېخىمۇ ئىنىق چۈشۈنۈۋېلىش ئىمكانى-
يىتىگە ئىگە بولغىلى بولىدۇ.

1947 - يىلى 11 - ئايدىكى «لىخۇك چۈن» بازار
مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلار ئىسمىلىكى تۆۋەندىكىچە:

بەكرى سىلىم — مۇدىر.
 ئەخەمەتتىياز، مەھمەتتىياز — ئىلىمى مۇدىر.
 قادىر راسىم — مۇئەللىم.
 سەدىللا ئىسام — مۇئەللىم.
 سىدىق ئاخۇن خەلىپەت — مۇئەللىم.
 ئابلىتىپ مەخسۇم — مۇئەللىم.
 ئىبراھىم ھۇشۇر — مۇئەللىم.
 جامال ئىسام — مۇئەللىم.
 يۈسۈپ خەلىپەت — مۇئەللىم.
 مەھمەتتىياز مەخسۇم — مۇئەللىم.
 ئاسىپ ئاخۇن — مۇئەللىم.
 لىدىيۇك — مۇئەللىم.
 سىلىم ئەلى — مۇئەللىم.
 لېچانچىلىق — كاتىپ.
 ئىسمايىل مەئىن — ئامبارچى.
 (ئارخىپ 4 - دەپتەر، 48 - ھۆججەت).
 1947 - يىلى 3 - ئايدىكى «لۈكچۈن بازار مەكتەپ»
 ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئىسمىلىكى تۈۋەندىكىچە:
 ئىسنىنىياز زەينىس — مۇدىر.
 مەخمۇت ھەسەن — ئوقۇتقۇچى.
 قۇربان تۆمۈر —
 ئېلى ئاخۇن —
 لىتىپ توختى —
 رامىل ئەسەيدۇللا —
 ئابدۇللا قۇربان — ئوقۇتقۇچى.

ساۋۇت ئىمىن —
 ئايخان —
 يۈسۈپ نەزەر —
 سىدىق ھەمدۇللا —
 لىدىيۇڭ — (تۈڭگان).
 جامال ئىمام — دىن دەرىس مۇئەللىمى.
 لىتىپ مەخسۇم —
 ئىسمائىل ئىمىن — ئىشچى.
 (ئارخىپ 4 - دەپتەر، 35 - ھۆججەت).

1947 - يىلى ھۆكۈمەت مەھكىمىسىنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن 9 - ئايدا دەرىس باشلاش ئۇقتۇرۇلغان بولسىمۇ، بەزى مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى يېتىشمىگەنلىكتىن، 11 - ئايغىچە دەرىس باشلانمىغان، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئورنىغا موللىلار سەپلەنگەن. ئۆۋەندىكى جۈجەتتە مۇنداق دىيىلىدۇ:
 پىچان ناھىيەلىك ھۆكۈمەت مەھكىمىسىگە:
 ئامانشاھ پۇغرالىق مەكتىۋىدىن.
 كەنتىرام ئىلە شۆتى ئېلىندۇرۇپ يازىمىزكى، ھاكىم ھەم كىمىسىدىن كەلگەن بۇيرۇقتا: «تىزدىن ئامانشاھ مەكتىۋىنى ئېچىپ، يولغا قويۇپ مەلۇم قىلۇرسىزلەر» دىيىلگەن ئىدى. بۇيرۇققا بىنائەن 11 - ئايدىن ئىتىبارەن، مەكتەپنى ئېچىپ، بالىلارنى يىدىپ ئوقۇش باشلاندى. مەسئۇل مۇئەللىملىككە ئۆرۈمچىدە ئوقۇپ، كورسىنى تۈگىتىپ كەلگەن ئابدۇللا تۆمۈر، نىياز پۇلات، مەھەللىدىن نۇر ئىمام ئاخۇنى، دىن دەرىسى مۇئەللىملىكىگە سەدىل قارىباچىنى مەسئۇل قىلىپ بەلگىلىدۇق. خاتىرىگە ئېلىش بىلەن توغرى كۆرۈلگەن بولسا، تەستىقلاپ

بېرىشلىرىنى سورايمىز.

دەپ: ھۆرمەت بىلەن: مەكتەپ مۇدىرى — ئىياز مۇھەممەت

1947 - يىلى 11 - ئاينىڭ 7 - سىدە.

(ئارخىپ 4 - دەپتەر 47 - ھۆججەت).

1947 - يىلى 7 - ئايدىن 12 - ئايغىچە بولغان

ئارىلىقتا، ناھىيە تەۋەسىدىكى بارلىق ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىشى

ھەققى توغرىلىتىلغان. تۆۋەندىكى ھۆججەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ:

پىچان ناھىيەلىك ھۆكۈمەت مەھكىمىسىگە:

لۈكچۈن مەركىزى مەكتەپتىن.

ئىنتىزام ئىلە شۇنى ئىلتىماس قىلىپ يازمىزكى — مەك-

تەپتىكى مۇئەللىملەر بىزگە: «ي. ئايدىن بۇيان مائاش تار-

قىتىلمىدى. تۇرمۇشىمىز ناچارلىشىپ كەتتى. مەھكىمە تەرەپتىن

مەزكۇر مائاشىمىزنى ھەل قىلىپ بېرىسە — دەپ تۇرىدۇ. ئۇ-

نىڭ ئۈچۈن بۇزۇق ئىشلارغا قوشۇلىغان، (بۇ خەتنىڭ مۇئەل-

لىسى «ياشلار ئىنقىلاۋىنى، بۇزۇق ئىشلار» دەپ ھاقارەتلىگەن.

(ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى): خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشى مۇمكىن بولسا

يېرىلسە، بۇنىڭغا مەھكىمىدىن چارە قوللىنىپ بېرىشنى سورايمىز.

لۈكچۈن مەركىزى مەكتەپتىن، مۇدىر — بەكرى سالىم.

1947. 11. 27. (ئارخىپ 4 - دەپتەر 35 - ھۆججەت).

«ياشلار ئىنقىلاۋى» دىن كېيىن مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى يې-

تىشىگە ئىلىشتىن، ناھىيەلىك مەھكىمە ھاكىمى بۇيرۇق ئارقىلىق

ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلغان. تۆۋەندىكى ھۆججەتتە مۇنداق دې-

يىلىدۇ:

پىچان ناھىيەلىك ھۆكۈمەت مەھكىمىسىدىن بۇيرۇق:

بۇلۇم چىقىش نومۇرى: 1947-يىلى 1-ئاينىڭ 24-كۈنى.
شۇكىدىكى ئائىلىنىڭ ھەممىسى ساغلام، تۇختى ئاھىرى
ھەمدۇللا سەددىل، ھەممىسى ئاھىلەرىگە، خاندۇدىكى: ھەممىسى
سەيلا خانلەرگە، يىتىپ مەلۇم بولۇپ، بىزنىڭ ئۆزىمىز تە
ۋە يىغىنلارنىڭ بۇقۇملىق مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەيىن-
لەپ، قۇللىرىغا مەزكۇر بۇيرۇق بېرىلدى. ۋاقىت بولۇش
بىلەن ئوقۇغۇچىلارغا دىققەت قىلىپ، دەرس ئوقۇتىدىغانلىرىنى
تاپشۇرىمىز. (ج 1 - 2 - 3 - 4 - 5 - 6 - 7 - 8 - 9 - 10 - 11 - 12 - 13 - 14 - 15 - 16 - 17 - 18 - 19 - 20 - 21 - 22 - 23 - 24 - 25 - 26 - 27 - 28 - 29 - 30 - 31 - 32 - 33 - 34 - 35 - 36 - 37 - 38 - 39 - 40 - 41 - 42 - 43 - 44 - 45 - 46 - 47 - 48 - 49 - 50 - 51 - 52 - 53 - 54 - 55 - 56 - 57 - 58 - 59 - 60 - 61 - 62 - 63 - 64 - 65 - 66 - 67 - 68 - 69 - 70 - 71 - 72 - 73 - 74 - 75 - 76 - 77 - 78 - 79 - 80 - 81 - 82 - 83 - 84 - 85 - 86 - 87 - 88 - 89 - 90 - 91 - 92 - 93 - 94 - 95 - 96 - 97 - 98 - 99 - 100 - 101 - 102 - 103 - 104 - 105 - 106 - 107 - 108 - 109 - 110 - 111 - 112 - 113 - 114 - 115 - 116 - 117 - 118 - 119 - 120 - 121 - 122 - 123 - 124 - 125 - 126 - 127 - 128 - 129 - 130 - 131 - 132 - 133 - 134 - 135 - 136 - 137 - 138 - 139 - 140 - 141 - 142 - 143 - 144 - 145 - 146 - 147 - 148 - 149 - 150 - 151 - 152 - 153 - 154 - 155 - 156 - 157 - 158 - 159 - 160 - 161 - 162 - 163 - 164 - 165 - 166 - 167 - 168 - 169 - 170 - 171 - 172 - 173 - 174 - 175 - 176 - 177 - 178 - 179 - 180 - 181 - 182 - 183 - 184 - 185 - 186 - 187 - 188 - 189 - 190 - 191 - 192 - 193 - 194 - 195 - 196 - 197 - 198 - 199 - 200 - 201 - 202 - 203 - 204 - 205 - 206 - 207 - 208 - 209 - 210 - 211 - 212 - 213 - 214 - 215 - 216 - 217 - 218 - 219 - 220 - 221 - 222 - 223 - 224 - 225 - 226 - 227 - 228 - 229 - 230 - 231 - 232 - 233 - 234 - 235 - 236 - 237 - 238 - 239 - 240 - 241 - 242 - 243 - 244 - 245 - 246 - 247 - 248 - 249 - 250 - 251 - 252 - 253 - 254 - 255 - 256 - 257 - 258 - 259 - 260 - 261 - 262 - 263 - 264 - 265 - 266 - 267 - 268 - 269 - 270 - 271 - 272 - 273 - 274 - 275 - 276 - 277 - 278 - 279 - 280 - 281 - 282 - 283 - 284 - 285 - 286 - 287 - 288 - 289 - 290 - 291 - 292 - 293 - 294 - 295 - 296 - 297 - 298 - 299 - 300 - 301 - 302 - 303 - 304 - 305 - 306 - 307 - 308 - 309 - 310 - 311 - 312 - 313 - 314 - 315 - 316 - 317 - 318 - 319 - 320 - 321 - 322 - 323 - 324 - 325 - 326 - 327 - 328 - 329 - 330 - 331 - 332 - 333 - 334 - 335 - 336 - 337 - 338 - 339 - 340 - 341 - 342 - 343 - 344 - 345 - 346 - 347 - 348 - 349 - 350 - 351 - 352 - 353 - 354 - 355 - 356 - 357 - 358 - 359 - 360 - 361 - 362 - 363 - 364 - 365 - 366 - 367 - 368 - 369 - 370 - 371 - 372 - 373 - 374 - 375 - 376 - 377 - 378 - 379 - 380 - 381 - 382 - 383 - 384 - 385 - 386 - 387 - 388 - 389 - 390 - 391 - 392 - 393 - 394 - 395 - 396 - 397 - 398 - 399 - 400 - 401 - 402 - 403 - 404 - 405 - 406 - 407 - 408 - 409 - 410 - 411 - 412 - 413 - 414 - 415 - 416 - 417 - 418 - 419 - 420 - 421 - 422 - 423 - 424 - 425 - 426 - 427 - 428 - 429 - 430 - 431 - 432 - 433 - 434 - 435 - 436 - 437 - 438 - 439 - 440 - 441 - 442 - 443 - 444 - 445 - 446 - 447 - 448 - 449 - 450 - 451 - 452 - 453 - 454 - 455 - 456 - 457 - 458 - 459 - 460 - 461 - 462 - 463 - 464 - 465 - 466 - 467 - 468 - 469 - 470 - 471 - 472 - 473 - 474 - 475 - 476 - 477 - 478 - 479 - 480 - 481 - 482 - 483 - 484 - 485 - 486 - 487 - 488 - 489 - 490 - 491 - 492 - 493 - 494 - 495 - 496 - 497 - 498 - 499 - 500 - 501 - 502 - 503 - 504 - 505 - 506 - 507 - 508 - 509 - 510 - 511 - 512 - 513 - 514 - 515 - 516 - 517 - 518 - 519 - 520 - 521 - 522 - 523 - 524 - 525 - 526 - 527 - 528 - 529 - 530 - 531 - 532 - 533 - 534 - 535 - 536 - 537 - 538 - 539 - 540 - 541 - 542 - 543 - 544 - 545 - 546 - 547 - 548 - 549 - 550 - 551 - 552 - 553 - 554 - 555 - 556 - 557 - 558 - 559 - 560 - 561 - 562 - 563 - 564 - 565 - 566 - 567 - 568 - 569 - 570 - 571 - 572 - 573 - 574 - 575 - 576 - 577 - 578 - 579 - 580 - 581 - 582 - 583 - 584 - 585 - 586 - 587 - 588 - 589 - 590 - 591 - 592 - 593 - 594 - 595 - 596 - 597 - 598 - 599 - 600 - 601 - 602 - 603 - 604 - 605 - 606 - 607 - 608 - 609 - 610 - 611 - 612 - 613 - 614 - 615 - 616 - 617 - 618 - 619 - 620 - 621 - 622 - 623 - 624 - 625 - 626 - 627 - 628 - 629 - 630 - 631 - 632 - 633 - 634 - 635 - 636 - 637 - 638 - 639 - 640 - 641 - 642 - 643 - 644 - 645 - 646 - 647 - 648 - 649 - 650 - 651 - 652 - 653 - 654 - 655 - 656 - 657 - 658 - 659 - 660 - 661 - 662 - 663 - 664 - 665 - 666 - 667 - 668 - 669 - 670 - 671 - 672 - 673 - 674 - 675 - 676 - 677 - 678 - 679 - 680 - 681 - 682 - 683 - 684 - 685 - 686 - 687 - 688 - 689 - 690 - 691 - 692 - 693 - 694 - 695 - 696 - 697 - 698 - 699 - 700 - 701 - 702 - 703 - 704 - 705 - 706 - 707 - 708 - 709 - 710 - 711 - 712 - 713 - 714 - 715 - 716 - 717 - 718 - 719 - 720 - 721 - 722 - 723 - 724 - 725 - 726 - 727 - 728 - 729 - 730 - 731 - 732 - 733 - 734 - 735 - 736 - 737 - 738 - 739 - 740 - 741 - 742 - 743 - 744 - 745 - 746 - 747 - 748 - 749 - 750 - 751 - 752 - 753 - 754 - 755 - 756 - 757 - 758 - 759 - 760 - 761 - 762 - 763 - 764 - 765 - 766 - 767 - 768 - 769 - 770 - 771 - 772 - 773 - 774 - 775 - 776 - 777 - 778 - 779 - 780 - 781 -

ياخشى تەدبىرلىرى ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنى خاتىرجەملىككە
دۈرگەن. گومىنداڭ قورچاق يىڭيوسىنىڭ يامان قىلمىش - ئەت
مەشلىرىنى توسىغان. مەكتەپلەر خىزمىتىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆل
گەن ئىدى. ئۇ ئۆز قولى بىلەن ئىيازخان دېگىر پارچە ئۇختۇرۇش
قا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئىيازخان دېگىر پارچە ئۇختۇرۇشقا
پىچان ناھەتلىك خەلق ھۆكۈمەت مەھكىمىسىدىن ئۆتكۈزۈل
غان. ئاندىن بۆلۈمى چىقىش ئۈمۈرى بىلەن ئۇختۇرۇشقا
ئۇختۇرۇشقا ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۇختۇرۇشقا ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۇختۇرۇشقا
(جۈمھۇرىيەتنىڭ 38 - يىلى 9 - ئاي) ئۆتكۈزۈلۈپ،
سىركىمىتىكى - تالىپ بۇجاڭغا بىلەن ئۆتكۈزۈلۈپ،
سز بۇندىن ئىلگىرى «سىركىمىتى باشلانغۇچ مەكتەپ» نىڭ
بالا يىغىش خىزمىتىنى ياخشى باشقۇرۇپ مەھكىمىگە ئۆتۈپ،
ياردەمدە بولۇپسىز. بۇ ئىشنىڭ بۇندىن ئۆتكۈزۈلۈپ،
كېيىن شۇل خىزمىتىڭىزنى يەنە باشقۇرۇپ، تۈرمىنىڭىزنى تەكش
ىش ئۈچۈن شۇ ئۇقتۇرۇش بېرىلدى. بىلىپ قىلىڭ! ئۇ
دەپ مەھكىمە ئىجرائىل تەھرىرى (تامغا) بېرىلدى.
ئەلچى مەھكىمە ئۆزى بۇلۇندىن مەھكىمە (تامغا) بېرىلدى.
(ئارخىپتا 40 - دەپتەر - ھۆججەت) مەھكىمە ئۆزى
مەھكىمە ئىجرائىل تەھرىرى خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ
قۇمۇل دائىرىسىدىن ئۆتۈپ، پىچان ناھىيەسىگە كېلىۋاتقانلىقى
قىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، خەلق ئارمىيەسىنىڭ خەلق ئازادلىق ئارمىيە
مىيىسىنى قارشى ئېلىشقا تەشكىللىگەن. چۈنكى ئۇ شىنجاڭنىڭ
تېجىلىق بىلەن ئازاد بۇلۇشنى چىن قەلبىدىن ئارزۇ قىلاتتى.
بىراق، پىچان ناھىيىسىدىكى قورچاق گومىنداڭ قۇشۇنىنىڭ
بۇزۇق كىلتا يېشى چۈشىنچاڭ، خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى بىلەن

چانغا يېقىن كەلگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنى ئۆزىنىڭ رەزىل قىلمىشىنى ئازادلىق ئارمىيىگە دۆڭگەپ لاي سۇددىن بېلىق تۇتۇشنى، خەلق ئاممىسىنى جېنىڭجۇنسكە قارشى قۇيۇش ئارقىلىق ھالاكەت ئالدىدا تۇرغان رەسۋا جېنىنى ئۇزارتىشنى خام خىيال قىلاتتى. ئۇنىڭ بۇ شېرىن چۈشى ھاكىم ئىسمائىل تاهىرىنى يوقاتمىسا، ھەرگىز ئەمەلگە ئاشمايتتى. شۇڭا، ئۇ بىر بىرەن چېرىسكىمىنى بۇيرۇپ پىچان مەھكىمىسىگە كىرگۈزدى. ئۇلار، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن، ئاتلىنىش ئالدىدا تۇرغان ھاكىم ئىسمائىل تاهىرىنى ئېتىپ. پىچان خەلقى ئالدىدا يەنە بىر قانچە قانلىق قىماسقا بوغۇلدى. چۆيىنجاڭ ھالاكەتلىك تەقدىرىدىن قېچىپ قۇتۇلالىدى، ①- ھاكىم ئىسمائىل تاهىرى قۇمۇل خەلقىنىڭ، پىچان خەلقىنىڭ، جۇملىدىن بارلىق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر ياخشى پەرزەندىسى ئىدى. خەلقىمىز ئۇنى مەڭگۈ ئۇنتىمايدۇ. پىچان ناھىيىدە كوممۇنىستىك ھۆكۈمەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقى باشلانغاندىن بۇيان، مەكتەپلەردە داۋاملىق:

تىل، ھېساب، دىن، جۇغراپىيە، تەبىئەت، شەئىر، رەسىم، تەنتەربىيە دەرىسلىرى ئۆتۈلگەن ئىدى.

پىچان ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈمىگە: 1946 - 1947 - يىللىرى يۈسۈپ ئالىپ:

1947 - 1948 - يىللىرى نەمتۇللا رەشىدى:

1948 - 1949 - يىللىرى مابىدۇۋ، بۆلۈم باشلىقى بولغان.

يۇقۇرقىلار پىچان مەدەنىي - مائارىپىنىڭ 1943 - يىلى

① چۆيىنجاڭ ئازادلىق ئارمىيىسى، پىچاندا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئېتىپ تاشلاندى.

لىندىن 1949 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئىشلىرىمىزنىڭ
قىسقىچە بايانى. يۇقۇرقى يىللار ئىچىدىكى مەكتەپلەرنىڭ نامى،
مەكتەپ مۇدىرلىرى ئىلگىرى - ئاخىر ئىشلىگەن ئوقۇتقۇچىلار -
نىڭ ئارخىپىدىكى ۋە مەن توپلاپ ئىگىلىگەن ئىسىملىكلىرى تۆۋەن
ۋەندىكىچە:

1 - قاغ ئۈستىدىكى مەكتەپلەر

پىچان ناھىيەلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ، 1933 - يىلى
ئېچىلغان؛
مەكتەپ نامى: پىچان بازار مەكتەپ.
پىچان بازار 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ.
شەھەرلىك پۇقرالىق 2 - مەكتەپ.
رىڭكەيشاڭ 1 - پۇقرالىق مەكتەپ.
پىچان 1 - پۇقرالىق مەكتەپ.
پىچان شەنلى 2 - مەكتەپ.
خۇيىمىنشاڭ 1 - پۇقرالىق مەكتەپ.

دېگەن ئىسىملار بىلەن ئاتالغان.

بۇ مەكتەپكە ئىلگىرى ئاخىرىدىكى ئىسىملىرىمىزنىڭ
ستىنىياز ۋاجىدى، مەھمۇت ھەسەن، ئابلىز ئېلىسىيىنى
ئەخمەت ئابدۇللا، ارەخمەتۇللا خۇلتانۇن، ئابدۇللا ئىبراھىم،
روزىياز مويىدىن، نوھ ئەبەيدى، مۇھەممەت قاسىم، ئا. ئاس-
رى قاتارلىق كىشىلەر مەكتەپ مۇدىرى بولغان. قۇربان ئەپەندى
دى، ئابلىتىپ ئەۋەيت ياسىن ئىياز، ئابدۇللا توختى، ئابدۇل-
لا دامۇللا، ئەخمەتجان، مەھمۇت ھەسەن، غۇبۇر قىياز، سىدىق
ھەسەن، يۈسۈپ ھەسەن، ئېلى جىنايىت، زايت ئەخمەت، ئاب

دۇرېھىم باسەت، ئايلا ھەسەن، ئابدۇللا ئىبراھىم پىسەندى،
قۇربان نۇر، ئابدۇل ئازىزى، ئىسمائىل شېرىپ، ھۆرلىقا، رو-
زىنىياز مۇيدىن، ئابدۇرېھىم توختى، ۋەلى ھەمدۇللا، ۋەلى-
نىياز، ئابدۇراخمان سېتىنىياز، تۇرسۇن مامۇت، ئەخمەت ئابدۇللا،
ئىمىن قاسىم، رېقىپ گەپەندى، ئەيسا ئەپەندى، مۇھەممەت س-
يىت، يۈسۈپ سۇيدۇل، سەلىمە ئامىرى، مەيپۇل ئەمەت، غۇ-
جامنىياز نىياز، چاپچار ئەمەت، مۇھەممەت ھۇشۇر، تىمىيىپ
ئابدۇللا، ئىسمائىل باقى، ھەجەرخان قادىر، ئوغۇلخان جامال،
تىمىپ ئەپەندى، ئىمىن ئەپەندى، نىياز ئەپەندى، ياسىن رېقىپ،
نايىت توختىنىياز، ئابدۇرېھىم ئەپەندى، مۇھەممەت ئەپەندى، تى-
يىپ پولات، نىياز قارى، ئوسمان قارى، روزى ھۆلاردىن
دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى)، مۇسلىك تەنشىمىك (كىتەپ)، ھەم-
دۇل يۈسۈپ (ئىشچى)، ئەۋەيدۇللا (ئىشچى) بىرلەنگەن.

ماچاڭ باشلانغۇچ مەكتەپ 1942 - يىلى قۇرۇلغان.

مەكتەپ نامى: ماچاڭ مەكتەپ.

ماچاڭ پۇقرالىق 1 - مەكتەپ.

خۇيمىن 2 - پۇقرالىق مەكتەپ.

دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان.

رەخىستۇللا سۇلتانۇپ مەكتەپ مۇدىرى بولغان.

ئىلىگىر - ئاخىر:

ئابدۇللا ئىبراھىم، ئېلى جەمنايىت، ئىسمائىل ئەپەندى،

(مۇدىر مۇئەللىمى) بولۇپ ئىشلىگەن. تۇرپانلىق ئارسى (تۇر-
پان ئارسى) مەكتەپ.

مەكتەپ نامى: (1942 - يىلى قۇرۇلغان).

تۇرپانلىق ئارسى مەكتەپ.

يېڭىگىرمە دېھقان مەكتەپ.
دەرىن نەشە 1 - پۇقرالىق مەكتەپ.
دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان.
ئابلىز نازىرۇنى مەكتەپ مۇدىرى بولغان.
ۋەلى نىياز ئابدۇرېھىم باسىتلار ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىش
لىمىگەن.
پىچان مۇرەن مەكتەپ.
1942 - يىلى قۇرۇلغان.
مەكتەپ نامى:
پىچان مۇرەن مەكتەپ.
پىچان 60 يەككە مەكتىپى.
دېگەن ناملاردا ئاتالغان.
ۋەلى ھەمدۇللا (مۇدىر مۇئەللىم). ئابىدۇللا مىلىزىن
(دىن دەرس) ئوقۇتقۇچى، روزىنىياز (ئىنشىچى) بولغان.
چۇقا تام مەكتەپ.
1942 - يىلى قۇرۇلغان.
مەكتەپ نامى: چۇقا تام مەكتەپ.
چۇققان تام 12 - باشلانغۇچ مەكتەپ.
خۇسەيىن شالە 2 - پۇقرالىق مەكتەپ.
دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان.
سەيپۇل ئەمەت مەكتەپ مۇدىرى بولغان.
غۇجامنىياز نىياز (مۇدىر مۇئەللىم).
ھۇشۇر نىياز (مەدەر مۇئەللىم).
ۋەلى ھەمدۇللا: ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىمىگەن.
شەھەرلىك مەركىزى مەكتەپ.

نامى: شەھەرلىك مەركىزى مەكتەپ نامى بىلەن ئاتالغان.

ماجىۋىلىك مەكتەپ مۇدىرى بولغان.

دۆڭبازار پۇقرالىق مەكتەپ.

نامى: «شەھەرلىك 2 - پۇقرالىق مەكتەپ» دېگەن نام

بىلەن ئاتالغان.

چىن دىگۈي مۇدىر مۇئەللىم بولۇپ ئىشلىگەن.

شۈگە باشلانغۇچ مەكتەپ.

1937 - يىلى قۇرۇلغان.

مەكتەپ نامى:

شۈگە باشلانغۇچ مەكتەپ.

شۈگە 2 - پۇقرالىق مەكتەپ.

شۈگە 4 - باشلانغۇچ مەكتەپ.

شۈگە 9 - باشلانغۇچ مەكتەپ.

زىڭ گەشياڭ 2 - پۇقرالىق مەكتەپ.

دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. ئىلگىرى-ئاخىر:

جالال ھازىم، ئىبراھىم مەڭلىك، ھېيتى توختىلار مۇ-

دىر بولغان. ئىبراھىم مەڭلىك، سەدۇللا سىيىت، روزىمەت

قۇربان، توختى ئامىر، ئىمىن جامال، ھەمدۇللا سەدىل قاتار-

لىقلار ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن.

چىقىم باشلانغۇچ مەكتەپ چىقىم باشلانغۇچ مەكتەپ

1937 - يىلى قۇرۇلغان.

مەكتەپ نامى: چىقىم مەكتەپ.

چىقىم كارىز مەكتەپ.

چىقىم 13 - باشلانغۇچ مەكتەپ.

دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان.

ئىلگىرى - ئاخىرى: نەمتۇل سېتىنىياز (ئۆدبىر مۇنەللىم)
ئىبراھىم ھادى، ھاسان ساجىتلار مەكتەپ مۇدىرى بولغان.
قاسىم مۇخپۇل، ھەمدۇللا پازىل، نەمتۇل سېتىنىياز، ئىبراھىم
ھادى، جاپپار نەمەت، مۇھەممەت ھوشۇر، تىيىپ ئابدۇللا

ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن.
لەمبىن باشلانغۇچ مەكتەپ: 1935 - يىلى قۇرۇلغان.

مەكتەپ نامى: لەمبىن مەكتەپ مەركىزى خەلق لەمبىن
مەكتەپ. لەمبىن شەھىرى مەكتەپ دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان.
مەكتەپكە ئىلگىرى - ئاخىرى: سېتىنىياز مەكتەپ
يۈسۈپ تالىپ، نەمتۇللا رەشىدى، مۇھەممەت قاسىم،
ئىبراھىم روزى، ھەمدۇللا شېرىپ مەھمۇت، تەختىيەت،
مەكتەپ مۇدىرى بولغان.

نەمتۇللا رەشىدى، ئابدۇللا پولات، مۇھەممەت قاسىم،
ئابابەكرى نەمەت، ئىياز توختى، ئىسراپىل مەھمۇت، تالىپ
مەھمۇدى، مەستۇرىخان داۋۇت، قاسىم نوھ، قىيىپ پولات، روزى
ئىسمائىل، سەلىمە ئاخىرى، ئوغۇلخان، مەھمۇت، خەلىقچەن
نەمتۇل، مەھمۇت ئابىت، نەمتۇللا سېتىنىياز، مەلىكەم ئىياز،
ئوغۇلخان جامال، رەناخان، ئىياقۇپ يۈسۈپ، ھەمىدۇللا پەتتۇل،
مەھمۇت يۈسۈپ، ئىسمائىل مەنسۇر، مەھمۇت ھوشۇر، ھوشۇر
ھازىم، ئىسەن سىياۋۇت، تۆمۈر يۈسۈپ، ئىبراھىم داۋۇت،
ھاخاۋيۇك، چىڭشەنسىڭلار ئوقۇتقۇچى بولغان.

خاندۇ (خۇندۇك) باشلانغۇچ مەكتەپ: 1937 - يىلى قۇرۇلغان.

مەكتەپ نامى: خاندۇ مەكتەپ، خاندۇ 7 - مەكتەپ.

خالدۇ خۇيلى مەكتەپ، شىڭيى شاڭ 1 - پۇقرالىق مەكتەپ.
دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. بۇ مەكتەپكە ئىلگىرى - ئاخىر:

ئەخمەت رەھبەر، ھەمدۇللا شىرىپ، تىيىپ پولات، جا-
لال ھازىرلار مەكتەپ مۇدىرى.

ھەمدۇللا شىرىپ، شىرىپ ئەمەت، ئىسمائىل سادىق،
ئىمىن ھادى، سەيدۇل كىتور، ھەمدۇللا پازىل، يۈسۈپ ئاخۇن
(دىن مۇئەللىمى) يۈسۈپ توختى، ئىسمائىل ئىياز، تىيىپ ھا-
مۇت ئىياز، ئىبراھىم داۋۇت، سەدىل توختى، ھىيىز-خەن،
ھېلىمخەن، سەيلاخان، مۇنۇپ قىادىرى، ئىسمائىل قارىلار
ئوقۇتقۇچى بولغان.

چۇۋانقىر (چۇغانقىر) باشلانغۇچ مەكتەپ.
1936 - يىلى قۇرۇلغان.

مەكتەپ نامى:

چۇۋانقىر مەكتەپ.

چۇۋانقىر 7 - باشلانغۇچ مەكتەپ.

چۇۋانقىر پۇقرالىق مەكتەپ.

دىڭخۇجىڭداۋ پۇقرالىق مەكتەپ.

شىڭيى شاڭ 1 - پۇقرالىق مەكتەپ.

دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان.

ئىلگىرى - ئاخىر: سالى پازىل، ئىسمائىل ئىبراھىم، ھەخە

مۇت ئابىت، جالال ھازىم، قۇربان سېتى، مەئىن ئېلىيۇق،

مۇھەممەت قاسىم، قۇربان قارىلار مەكتەپ مۇدىرى، ھۇشۇر

تۆمۈر، مەخمۇت ئابىت، ياقۇپ ئابدۇللا، روزى ئىسمائىل،

مۇھەممەت خالىت، تىيىپ پولات، قۇربان رېقىپ، ھۇشۇر ئېلى،

تاھىر ئەزىسپاقى، ئىسمائىل ئەنسۇر، ئەمەتۇل مەھمۇد ئەمىياز، تاھىر قارى، لىچاچى (كاتىپ)، يۈسۈپ (ئىشچى)، مۇھەممەد (ئىشچى) بولغان.

II «تاغ ئاستى» دىكى مەكتەپلەر: مەكتەپلەر ئاستىدا لۈكچۈن بازار باشلانغۇچ مەكتەپ. 1934 - يىلى قۇرۇلغان. مەكتەپ نامى: لۈكچۈن مەكتەپ. لۈكچۈن مەركىزىي مەكتەپ. لۈكچۈن شەنئى مەكتەپ. خوپىڭجىڭ مەركىزىي مەكتەپ. لۈكچۈن خۇيلى مەكتەپ. لۈكچۈن 4 - باشلانغۇچ مەكتەپ. دېگەن ناملار بىلەن

ئاتالغان. بۇ مەكتەپتە ئىلگىرى - ئاخىر:

سېتىياز ۋاجىدى، بەكرى سىلىم، ئابلا سىلىم، نىياز مۇھىتى، ئىمىننىياز لەيلى، ئابلا ئەمەت قاتارلىق كىشىلەر مەكتەپ مۇدىرى بولغان.

سادىق ھەسەن، مۇسا ئەمەت، ئابلا شاخۇن، ساۋۇت ئىمىن، رامىل ئەسەيدۇل، قۇربان تۆمۈر، قىنادىر، راستىم، ئابدۇۋەلى گۈلى، لېتىپ توختى، توختى قۇربان، بايىت قادىر، ساۋۇت ھەمدۇللا، ئابلا ھەسەن، سادىق سالى، ئەخمەتجان، باقى، ھەم دۇللا بېتى، ئابدۇللا قۇربان، ئىبراھىم قۇشۇر، ئىسمائىل رەجەپ، ئەخمەت نىياز مەنىياز، لېتىپ، ئەخمەت، ئابدۇل بەيپۇل، ئەخمەت ھىدى، نىيازخان توختى، ھۈر - نىيازخان تۆمۈر، ئالىمخان ئىمىت، ھەمدۇللا سىراجىدىن،

ھەخمۇت ھەسەن، ئايخان، ئېلى جەمنايىت، پاتەمخان ھەمدۇل، ھەنپەمخان ھېۋىپ خەلىپەمخان نىياز، سەلىمە سادىق، نەزەت بۇۋى، مەسلىم ۋەلى، خەلىپەمخان راسىم، نىيازخان توختى، قاسىم مۇھەممەت، ۋەلى ھەمدۇل، نىياز ئىسھەت، ئىسھەت سادىق، گەرنىيازخان، لىدىيۇڭ، لى چاڭچاڭ، توختى ئىدىرىس، ھىسامىدىن نىياز، يۈسۈپ نەزىرى، نامان دامۇللا، باقى نىياز ئاخۇن، يۈسۈپ سەدۇللا، مەرىپەم قاسىم، ۋۇتەنشۇي، سۇلايمان نىياز، نوھ ئىبراھىم، سەدۇللا ئىمام، سىدىق ئاخۇن خەلىپەت، ئابلىتىپ مەخسۇم، چاڭگولەن، جامال ئىمام، يۈسۈپ ئاخۇن خەلىپەت، مۇھەممەت نىياز مەخسۇم، گاسىپ ئاخۇن خەلىپەت، ئىسھەت نىياز داۋۇت، ئابدۇللا توختى، زەينەپ موسا، تۇرسۇن ئىمىن، ئىمىننىياز بەكرى، نىياز ئىمىن، قۇربان نۇر، ۋەلى ھەمدۇللا، قاسىم نەزەز، ئىسمائىل ئىمىن (ئىشچى). ئەتە ئابلىتىپ (ئىشچى) ئوقۇتقۇچى ئىشچى بولۇپ ئىشلىگەن. ئامانشاھ باشلانغۇچ مەكتەپ. (1936 - يىلى قۇرۇلغان). بۇ مەكتەپكە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ: - زىربەگ، مەسئۇدى، سېتىمىياز ۋاجىدى، نىياز مۇھىسىنىلەر ۋە سېتىمىياز شېرىپ، ئىسھەت نىياز داۋۇتلار مەكتەپ مۇدىرى بولغان. نىياز پولات، ئابدۇللا ئۆمۈر، سېتىمىياز شېرىپ، داۋۇتۇپ، تۆمۈرنىياز ئىزىم، رەجەپ تۆمۈر نىياز، يۈسۈپ ئاخۇن، غۇجام نىياز نىياز، ئىبراھىم توختى، نىياز رېھىپ، ئىسھەت نىياز سىدىقلار، ئوقۇتقۇچى بولغان. دىخانسۇ مەكتەپتە نىياز ئىمىرى ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇنىڭدىن باشقا - ئېلى ئاخۇن، ئابدۇللا قۇربان، ساۋۇت ئىمىن، جامال ئىمام قاتارلىقلارمۇ خىزمەت قىلغان.

سېرىكىپ (سېرىقې) باشلانغۇچ مەكتەپ.

1936 - يىلى قۇرۇلغان.

مەكتەپ نامى: «لۈكچۈن ئۇيۇشما قارمىقىدىكى 2 - مەكتەپ، سېرىكىپ 10 - مەكتەپ، دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. بۇ مەكتەپكە ئىلگىرى - ئاخىر:

سېتىمىياز ھەمدۇللا، ئابلىز نەمەت، ساۋۇت ھەمدۇل، ياقۇپ يۈسۈپلەر مەكتەپ مۇدىرى بولغان. جامائەت سېنىق سەدىللا سىراجىدىن، سېتىمىياز ۋاجىدى، سېتىمىياز شېرىپ، سادىق سالىھ، ھەمدۇللا ئەخمەت، مەتىمىياز بەكرى، نامان دامۇللا، ساۋۇت ھەمدۇللا، ئوقۇتقۇچى بولغان. تۇيۇق باشلانغۇچ مەكتەپ 1940 - يىلى قۇرۇلغان.

مەكتەپ نامى: ئۇيۇشما قارمىقىدىكى 3 - مەكتەپ، تۇيۇق خۇيلى 3 - مەكتەپ.

تۇيۇق 4 - مەكتەپ، دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان.

بۇ مەكتەپكە ئىلگىرى - ئاخىر: ئابدۇللا سەلىم، سەدىل توختى، ھامۇت روزى، ئەخمەت كازىم، نىياز ھامۇت، رېقىپ قۇربان، ئۆپۈر ئىبراھىم، سىمىت نىياز، ھېچبىزەم زىيائىدىن، ئابدۇللا ئەزىز، نۇرۇللا مەخمۇت، ھەبىبۇللا مەخمۇت، ھەبىبۇللا دامۇللا، كېرەم يۈسۈپلەر ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن.

سۇ بېشى باشلانغۇچ مەكتەپ، (1942 - يىلى قۇرۇلغان). ئابدۇكېرەم يۈسۈپ مۇدىر مۇئەللىم، سىمىت ھەمۇدى، نۇرۇللا ھەمۇتلار ئىلگىرى - ئاخىر ئىشلىگەن. ئاخىرى باشلانغۇچ مەكتەپ.

1942 - يىلى قۇرۇلغان. پەتەمەنىيەنىڭ بۇ يىلى
مەكتەپ نامى: ياڭخې مەكتەپى. بۇ يىلى
ياڭخې ئوقۇغۇچىلىق مەكتەپى، بۇ يىلى
ياڭخې 6 - مەكتەپ، دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان.
ئىلگىرى - ئاخىرى:

ئىمىن ئەپەندى، سادىق سالىھ، ياقۇپ نوھ، سېتىمىياز
شېرىپ، مەخمۇت ئابىت قاتارلىقلار مەكتەپ مۇدىرى، ئابدۇ-
غۇپۇر ئىبراھىم، ئابدۇرازاق نىياز، سېتى ئەخمەت، ئەخمەت
كازىم، ھەمدۇللا ئىسھاق، ھەمدۇللا ئىبراھىم، ئابدۇللا مەئىن،
تۆمۈر قارىلار ئوقۇتقۇچى بولغان.

ئىزاھات: يۇغانقىسىدا 1941 - يىلى مەكتەپ
سېلىنىغان. 1948 - يىلى «قىسار كارىز مەكتەپ»
«يېزا كىچىك 2 - مەكتەپ»، «دېغار، يۇرمۇك 3 - مەكتەپلەر»
ئېچىلغان. بۇ مەكتەپلەر لۈكچۈن باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ «تېرەك
باغ 4 - مەكتەپ» ئاھانشاھ مەكتەپنىڭ قارمىقىدا ئىدى.
ئاخىرقى سۆز.

بۇ ھاقالە دەسلەپ، 1986 - يىلى 11 - ئايدا يېزىلدى.
1988 - يىلى 5 - ئايدا قايتىدىن يېزىلدى، تۈزىتىلدى.
لېكىن سەۋىيەنىڭ چەكلىك، توپلىغان ماتېرىياللىرىنىڭ
كاملىقىدىن، تازا ئەتراپلىق بولالمىدى. يولداشلارنىڭ تەنقىدى
پىكىر بېرىپ تۈزىتىشنى، تۈلۈقلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

1988 - يىلى 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى (پىچاز) -
ئاسىمجان زولىيارى مەركىزىي ئۇيۇشمىدىن لۈكچۈنگە

كېلىپ، تاغ ئاستىدا مەكتەپ قۇرۇشتا ئىنتايىن زور كۈچ
چىقارغان، ئۇ پەقەت 7 - 8 ئايلا تۇرغان، لېكىن باي
لارغا سېلىق سېلىش ئارقىلىق، مەكتەپنىڭ ئۈسكۈنىلىرىنى
تۇلۇقلاشتا، ئاجىزلارغا ياردەمدە بولۇپ يار - يۈلەك بولغان.

بۇنىڭ بىر نەتىجىسى:

بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا
بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا
بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا
بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا
بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا

بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا
بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا
بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا
بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا
بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا

بۇنىڭ بىر نەتىجىسى:

بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا
بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا
بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا
بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا
بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا
بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا
بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا
بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا
بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا
بۇنىڭ بىر نەتىجىسى بولسا، دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا دىيارىمىزدا

پەيچان ناھىيە لەمجىن باشلانغۇچ مەكتەپى

ھەققىدە ئەسلىمە

ھەمدۇلا ھەمۇپ

«ئەتمۈشنى ئۇنتۇش جىنايەت»، د ئىنسانىيەت ئەۋلا-
دىنى تەربىيەلەش ئۇمۇمى ۋە ھەڭگۈلۈك كاتۇگۇرىيە» (ۋ. ئى.
لېنن) بولغىنى ئۈچۈن مەن لەمجىن باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ پەيدا
بولۇشى، تەرەقىياتى، ئۇنىڭ ئىجتىمائى تەسىرى ھەققىدە
ئەۋلاتلارغا خاتىرە بۆپ قېلىشى ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئەسلىمە-
لەرنى تەقدىم قىلىمەن.

لەمجىن يېزىسىدا «شۆتاك» نىڭ بارلىققا كېلىشى،
ئىجتىمائى ئورنى ۋە تەسىراتى
ھازىرقى لەمجىن باشلانغۇچ مەكتەپى گۇاڭشۈيىنىڭ 28 -
يىلى (1902 - يىلى) تەسىس قىلىنغان. بۇ مەكتەپنىڭ
تەسىس قىلىنىشى تۈپ سەۋەب: شۇ دەۋىرلەردە شىنجاڭدا
ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان پەندۇخۇ «يۈەندىخۇلار» - شىن-
جاڭنى باشقۇرۇشتا ئېغىر مەسىللەرگە دۇچ كېلىۋاتاتتى. شۇنداق
بىر تارىخى شارائىتتا دۇخۇارغا مەسلىمەتچى بولغان تۇرپانلىق

نىياز (خەنزۇچە ئىسمى.....) بىلەن قەشقەرلىق روزى ھاجى
دېگەن ئادەملەر: «شىنجاڭدا بۇندىن ئىلگىرى خەنزۇچە ئوقۇيدىغان
مەكتەپلەر بار ئىدى. لېكىن كىيىنكى يىللاردا بۇ مەكتەپلەر
تارقاپ كەتتى. جايلاردا دىنىي مەكتەپلەردىن (بۇ يەر-
دە ئۆز ئانا تىلىدا ئوقۇيدىغان ئۇيغۇر مەكتەپلىرى كۆزدە
تۇتۇلدى) باشقا مەكتەپلەر يوق. دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ
چىققانلار ھۆكۈمەت ئىشلىرى ۋە سىياسى ئىشلارغا ئارلاشمايدۇ.
جايلاردا خەنزۇچە ئوقۇيدىغان مەكتەپلەرنىمۇ ئاچساق، يەرلىك
مىللەت يايلىرىمۇ بۇ مەكتەپلەرگە كىرىپ ئوقۇسا، ئۇلاردىن
بىر نەرسە بىلىپ چىقالىغانلار ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارلاشسا
ۋە سىياسى ئىشلارغا ئارلاشسا، مىللىي پاراكەندىچىلىك بولماي-
دۇ، پۇقرالار ئىشچى بولىدۇ. يەرلىك مىللەتلەر خەنزۇچە
خەت ۋە تىل ئۆگەنسە، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت
بىر - بىرىگە ئىشىنىش ياخشىلىنىدۇ» دېگەن مەسىلەت-
نى بېرىدۇ.

يۇقۇرقى ئىككى نەپەر مەسلەھەتچىنىڭ مەسلىھەتلىرى
دۇغۇلارنىڭ سىياسىي ئىقتىسادىغا تەسىس قىلدۇرۇشنىڭ بىلەن
شىنجاڭنىڭ كۆپلىگەن جايلارىدا خەنزۇچە ئوقۇش مەكتەپلىرى
ئارقا - ئارقىدىن ئېچىلغان. بۇ مەكتەپلەرنى ئۇ چاغدا «شۆ-
تاك» دېگەن نام بىلەن ئاتىغان. «شۆتاك» چىن تىلىدە «مەكتەپ»
لىرى ئۈچۈن پەقەت تۇنجى (تەرجىمان) ۋە مەنىپەرلىق
تەرجىمىسى ئېلىپ بارىدىغان مەكتەپدۇر. «شۆتاك» دېگەن سۆز
كۆچۈرۈلگەن 29 - يىلى (1903 - يىلى) ئېلىپ چىققان
ناھىيەسىدە ناھىيە تەسىس قىلىندى (بۇرۇن ۋاڭلىق ئىدى).
تۇنجى قېتىم بۇ ناھىيەگە لۇ ۋاڭلىق نامى ئادەم ناھىيە

باشلىقى (شىيەنگۈەن) قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. اوشىيەنگۈەن پەنجانغا ھاكىم بولغاندىن كېيىن خەزمەتنىڭ مۇقەددىمىسى قىلىپ، ناھىيەنىڭ مەركەزلىگىرەك جايىدىن بىرى بولغان لەمچىندە بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىشنى پىلانلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1904 - يىلى بۇ مەكتەپنى ئاچىدۇ. بۇ مەكتەپكە قۇبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار دىنى مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلاردىن بىر قەدەر ئىشەنچىلىك دەپ قارالغانلىرى ئىچىدىن تىزىملىنغان. دەسلەپتە 30 نەپەر ئوقۇغۇچى قۇبۇل قىلىنغان بۇ ئوقۇغۇچىلارمۇ $\times$ دەرس - موللا تۆمىياز مىرزىنىڭ ئۆيىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلاردىن بولۇپ شۇ تارىخقا مەجبۇرى ھالدا ئەپ كىرىلگەن. بۇ مەكتەپ ھازىرقى 10 - مەھەللىە كومىتېتىدىكى لەمچىن مەركىزى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىدا قۇرۇلغان. مەكتەپ ئورنى ئۈچ - مودەك بولۇپ دېھقانلارنىڭ كەۋەزلىكىنى بۇزۇپ، ئەتراپقا 10 چىيە (3 مېتىر) ئېگىز - لىكتە 3 تەرىپىگە سوقما تام سوقۇپ، ئالدى تەرىپىنى رىشاتكا قىلىپ، مەكتەپ قوروسى قىلغان. قوزۇ ئىچىگە بىر سىنىپ ھەم ياتاق سېلىپ، شۇ ئايىدىن باشلاپ (10 - ئايلار ۋاقتى) اوشىيەنگۈەن ئۆزىنىڭ تۇققىنى اوشىنى ئىسىملىك بىر ئو - قۇتقۇچىنى «لۇسى» (مۇئەللىم) قىلىپ بەلگۈلەپ، ئوقۇش باشلىغان. بۇ مەكتەپتە ئوقۇيدىغان بالىلارنىڭ تۇرمۇش ۋە ئوقۇش خىراجىتىنى ئاتا - ئانىلار ئۈستىگە ئالغان. ئوقۇ - غۇچىلارغا كۈنلۈكى ئىدىيەسى سىغدۇرۇلگەن. كۈننىڭ: «ھەم ئۆگىنىش، ھەم ئويلىنىش كېرەك»، «ئۆگىنىپ زىرەكسەنلىك، ئۆگىنىپ ھارماسلىق» دېگەن مائارىپ ئىدىيەسى تەرغىپ قىلىنغان. كۈننىڭ زىنىڭ «ۋاپادارلىق»، «ۋاپانىڭ شەرتى مەرىپەتلىك» دېگەن

ئەخلاق كۆز قاراشى ئەخلاق تەربىيەسىنىڭ يىلدىرۇشۇسى دەپ
تەشەببۇس قىلغان. ئوقۇغۇچىلارغا «مۇرەسسە مادار» دىگەن
خەتلىك ئەدەبىيات... قاتارلىق دەرسلەردىن سىرت يەنە
ھەر خىل ھۆسنى خەتلەر مەشىق قىلدۇرۇلاتتى. ئوقۇغۇچىلارغا
قويۇلدىغان تەلەپ ناھايىتى قاتتىق ئىدى. ئۇلار ھەركۈلى
كۈگۈزى تەلىماتلىرىنى يادلايتتى. ئەگەر خاتا يادلاپ قويسا
ئېغىر تەن جازاسىغا ئۇچرايتتى. ئوقۇغۇچىلاردىن ئوقۇتقۇچىلارغا
قاتتىق ھۆرمەت قىلىشنى تەلەپ قىلاتتى. شۇڭا ئوقۇغۇچىلار
مۇئەللىمىدىن ئىنتايىن قورقاتتى.

مەكتەپكە تۇنجى قېتىم قۇبۇل قىلىنغانلار 7، 8 يىل
ئوقۇغاندىن كېيىن 4 ئادەم شىيەنگۈەنلىككە، 2 ئادەم كوچاڭ
لىققا يارايدۇ دەپ قارىلىپ، دوخۇ مەھكىمىسىگە يوللانغان
ئۇلارنى يۇقۇردىن تەكشۈرۈپ، سىناپ كۈرۈپ تەستىقلىغاندىن
كېيىن ئىبراھىم دېگەن كىشىنى قەشقەر مەكتىپى ناھىيىسىگە،
ئىبراھىم جەڭگۈەننى ساۋەن ناھىيىسىگە، تىيەنشىپ... دېگەن
كىشىنى توقسۇن ناھىيىسىگە، گاجىت دېگەن كىشىنى چاقىلىق
ناھىيىسىگە شىيەنگۈەن قىلىپ بەلگىلىگەن.
بۇ 4 تەپەر كىشى يوقارقى ناھىيىلەردە بىر قانچە يىللار ھا-
كىم بولغان. ئىككى تەپەر كوچاڭلىققا تەيىنلەنگەندىن سىرت
دېگەن ئادەم ئۈرۈمچى شەھەر باش پوچتىخانىگە بەلگىلىنىپ
تۈمەنلىك ئاخىرىغىچە پوچتا ساھەسىدە ئىشلىگەن. مۇنۇپ
دېگەن كىشى چىچان ناھىيىسىنىڭ... بۆلۈمگە كوچاڭلىققا
بەلگىلىنگەن بولسىمۇ، ئۇ ئادەم بۇ خىزمەتنى ياقۇرۇمغاچقا
«كۈچاڭ بولمايمەن» دەپ، ناھىيە بازىرىغا بېرىپ، سودىگەر-
چىلىك قىلغاندىن سىرت كىشىلەرگە ھەر خىل خەت - چەك،

ئەزەلەرنى يېزىپ بېرىش بىلەن ئۆمرىنى ئاخىرلاشتۇرغان. قالغان ئوقۇغۇچىلار ئائىلىلىرىگە قايتىپ، ھەر خىل كەسپلەر بىلەن شۇغۇللۇنۇپ، تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئىككىنچى قېتىم يانا ئوقۇدۇچى قۇبۇل قىلىنىپ، 3 - 4 يىل ئوقۇغاندىن كېيىن بۇ مەكتەپ يېپىلىپ قالدى. چۈنكى شۇ ئاڭغا مىجەزى ئېلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلار ئېغىر جىسمانىي ئازاب چېكەتتى. ئۇلارنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتى، غۇرۇرى دەپسەندە قىلىناتتى. ئۇلارنىڭ مىللى كىيىم كىيىشىگە يول قويۇلمايتتى. ئۇلارنىڭ بېشىغا سەككىز قىرلىق تەقى، تەقى ئۈستىدە قۇبۇل شەكىللىك قىزىل مارجان، پۈپۈك بېكىتىلگەن ھەدە ئۈچەسغا سېرىق زىنى تۇتۇلغان ۋە قارا ئىزمە تۈگۈلگەن جۇياز كىيگۈزۈلەتتى. قارا لەمپۇقتىن بېشىغا چالا ئۆرۈپ ئۇلانغان بىسىر ئۇزۇن يالغان ئۆرمە چاچ قۇيرۇقىغىچە تىگىپ تۇراتتى. مانا بۇ شۇ ئاڭ مەكتەپلىرىدە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆرۈنىشى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دەۋىر ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدا زۈلمەتلىك دەۋىر ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق تەربىيە شەكلى قوللۇنۇلغان مەكتەپكە ئاتا - ئانىلار قاتتىق ئېتىزار بىناسا بۇردى. يەنە بىر تەرەپتىن مەنچىڭنىڭ ئاخىرقى خانىسى ئەنتۇڭنىڭ ھاكىمىيىتى 1911 - يىلى سۇڭ جۇڭسەن رەھبەرلىكىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى بىلەن غۈلدەيدى. شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى ۋە بۇ ئىنقىلابنىڭ شىنجاڭدا كۆرسەتكەن تەسىرىنى چۈشۈنۈپ بېتەلمىگەن لۇ شەننىڭ ئاخىرى مەكتەپنى تاشلاپ ئىچكىرىگە قېچىپ كەتتى. مانا شۇنىڭ بىلەن شۇ ئاڭ يېپىلدى.

يۇقۇردا بايان قىلىنغان ئىككى قارار «شۇ ئاڭ»...

وقۇغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاز بىرقىسمى ھۆكىمەت ئىشلەپ بېرىشىغا
ئارلاشقاندىن سىرت قالغانلىرى ئادەتتىكى ئاددىي خەت ئاللا
قە، ھەر تۈرلۈك سىچوت (فاپىيو) لارنى يازالايدىن بىرمان
دەرىجىگە يەتكەن.

لەھىجىن يېزىمدا ئۇيغۇر ھاۋارىيىنىڭ يازالمىغا
كېلىشى ۋە تەرەققىياتى

1920-يىلى لەھىجىن ئاستانە مەھەللىسىدىكى مەرىپەت
پەرۋەر زات مۇھەممەت رېھىم ھاجى بىر مەدرىسە سالدۇردى.
بۇ مەدرىسە مەنزىرىسى كۆزەل ئەتراپى بۈك - بىراقسان
ھەر خىل مەشلىك دەل - دەرەخلەر ۋە ئورمان بىلەن
قاپلانغان، مەدرىسنىڭ ئالدىدىن مەرۋايىتلىك زىلال سۇلار
ئېقىپ تۇرىدىغان جايغا سېلىندى. بۇ مەدرىسنىڭ ئورنى ۋە
كەلگىدەك ئىدى. ئۇ زامانلاردا ئۇيغۇر زىيالىلىرى ئاساسەن
مەدرىسلەردە ئوقۇپ يېتەلتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ھاۋارىيى
دېگەندە ئاساسەن مەدرىسلەر كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. بۇ
مەدرىسلەردە تۈرلۈك بىلىملەر ئۆگۈنىلەتتى.

بۇ مەدرىسە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئىسۇس
لىۋى بويىچە ناھايىتى كۆركەم ۋە نەقىشلىك قىلىپ سېلىن-
دى. مەدرىسنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر مەركەزلىك مەيدان قال-
دۇرۇپ، ئەتراپىغا ئايلاندۇرۇپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ (تېلىپ-
لارنىڭ) غوجۇرلىرى ئازادە كىرىپ چىقىپ سېلىندى. ئىككىنچى
قىۋىتى بولسا، خىلمۇ - خىل شەكىللەر بىلەن قىسردۇ-
رۇلغان رىشاتكىلار، لەھىجىنىڭ ئالدى كىرۈشىگە ۋە ئىككىنچى

قەۋەت خانىلىرىنىڭ پەنچىمىز (دەۋرىم) ئىشلىرى، ئۆزى
گەرۋەكلىرىگە چىرايلىق نەقشەلەر قويۇلۇپ كەتكەنلىكى،
كەلگۈرىگە كۆرگەم، بالىكۇن چىقىرىپ ياسالدى. بۇ قەۋەتكە
دەرسخانا، تەلۋەت ئۆيى، ئىلمىي مۇئالىم، ئۆيى، ئىلمىي تەك-
رارلاش خانىلىرى رەنلىك جايلاشتۇرۇلدى. ئىككىنچى قەۋەتكە
بۇ جىنازا 60 ئېغىزلىق ئۆي سېلىنىپ، 1924- يىلى يېڭى
باشلاپ رەنمىسى، ئوقۇش باشلىدى. ئوتتۇرىچىلىققا (مۇدەرىس)
شۇ يىللاردا قەشقەردىكى كاتتا ئالىم، تاشۇناس، شىئىيەر
ئابدۇقادىر ھاجى داموللامىدا (1862- 1924) ئوقۇغۇچى
ئىلىم تەسىل قىلىنىپ، رەنچىلۇم ئىلىق قايلىرىپ كەلگەن مۇھىم
مەن ئىسىز داموللامنى رەنچىلىدى. بۇ كىشى ئىلىم، مەرىپ-
پەتكە قىزىقىدىغان ۋە بىر قەدەر تەرەققىيچى رەنچى كىشى ئىدى.
ئۇ ئوقۇتقۇچى بولغاندىن كېيىن 300 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنى
ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەۋبىسىگە قازاپ تۈرلەرگە ئايرىپ چىقتى.
ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدا بۇرۇنقى دىنى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش
ئۇسۇلىدىكى ئەنئەنىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئۇستەل، ئۆزۈندۈقلاردا
ئولتۇرغۇزۇپ، قۇرئان، كىتاب ئوقۇتۇش ھۆسنىدە ئېيتىش،
ئارخىستىكتورلۇق، ياغاچچىلىق، كىشىلەرنى بويىچە شۇ ۋاق-
تىدىكى ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ جەمئىيەت ئېلىمىغا قاتناش
كېلىدىغان كەشپىلەرگە ئايرىپ، بىلىمگە مەلۇم مەلۇماتلاردا
ھۈنەر - سەنئەتلىك ۋە ئىككى بولغان ئوقۇش بىلەن بولۇپ تەتقىقات
بىرلەشتۈرۈلگەن ئوقۇتۇش، رەنچىم - تەربىيە شەكلىنى يولغا
قويدى. ھۈنەر - سەنئەت ئۆگۈتۈشكە شۇ جايىدىكى مەسلى-
كىلىك ئۇستىكارلارنى ئوقۇتقۇچىلارغا قاتناشتۇرۇپ قىلدى. بىر ۋاق-
ت بۇنداق ئوقۇش، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ئىككىنچى قەۋەت مۇئەللىمى

ئەسسىپلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىماي قالغىدى. ئۇلار: «بۇ
 مەدرىسە «جەدىت» لارنى تەربىيەلەۋاتىدۇ» - دەپ پىتىنە
 تارقاتتى، مەكتەپ ئاچقۇچىغا كۈچلۈك بىسىم ئىشلىتىپ، مەك-
 تەپنىڭ ئورنىنى يۆتكەشكە قىستىدى. شۇنداق قىلىپ مەك-
 تەپنىڭ ئورنىنى ھازىرقى «شامالباغ» قا يۆتكەپ ئوقۇش -
 ئوقۇتۇش ئىشىنى شۇ يەردە داۋاملاشتۇردى. ئۇ مەكتەپتە ئو-
 قۇش راسا قىزىۋاتقان، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆز كەسپىي ئۆگۈ-
 نۇشلىرى بويىچە خېلى ئىلگىرىلەشلەر، دۇنيا قاراشلىرىدا
 كۆرۈنەرلىك ئۆزگۈرۈشلەر بارلىققا كېلىپ، ئوقۇتۇش رەسى-
 مۇنىمۇ ئىشلىتىشقا يۈزلىنىۋاتقاندا قومۇل دېھقانلار ئىنقىلابىي
 پارتىلىدى. ئىنقىلابنىڭ ئوت ئۇچقۇنى پىچان، تۈرپانلارغا
 تۇتاشتى. تەرەققىيپەرۋەر ئوقۇتقۇچى مۇھەممەت نىياز دامۇل
 لامۇ بۇ ئىنقىلابنىڭ سىرتىدا قالغىنىدى. ئۇ بىر قىسىم شا-
 گىرىتلىرىنى باشلاپ، ئىنقىلابچىلارغا قوشۇلدى. ئۇ ئۆز شا-
 گىرىتلىرىغا بۇ ئىنقىلابنىڭ ئەھمىيىتىنى ئۇنىڭغا قاتتىق شەكىل-
 شەرەپلىكىنى چۈشەندۈردى. چۈنكى مىللى، سىنىپىي ۋىلۇم
 ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرىگە چىدىغۇسىز ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى
 كەلتۈرۋاتقانىدى. ئەركىنلىك ھۈزلۈكىنى قولغا كەلتۈرۈش
 ئۈچۈن ئىنقىلاب قىلىشتىن باشقا چىقىش يولى يوق ئىدى.
 شۇڭا مۇھەممەت نىياز دامۇللا تۇرپان ئاستانىدىكى مەخسۇت
 سىجاڭ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇپ، جىڭ شۈرىن
 ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى جىددى سۇقۇشقا قاتناشتى. مۇھەم-
 مەت نىياز دامۇللا سۇقۇشقا قاتنىشىۋاتقان كۈنلەردە جىڭ شۈرىن
 قوشۇنىنىڭ قوماندانى شىڭ سىسەي بىلەن ماسلىشىپ، شىنجاڭ
 مەھلىسى قانلىق قىرغىنچىلىققا گىرىپتار قىلغان ئاق ئۇرۇسلار

قولىدا شەبىت بولۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن 8 يىلدەك دا-
ۋام قىلغان بۇ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسىز قېلىپ ئاخىرى تارق-
لىپ كەتتى. «ئاپرىل ئۆزگەرمىشى» دىن كېيىنكى ئەجدەم
باشلانغۇچ مەكتىپى

1933 - يىلدىكى «ئاپرىل ئۆزگەرمىشى» دىن كېيىن
شىڭشىي ھۆكۈمرانلىقى باشلاندى. شىڭشىي ناھايىتى
ھېلىگەر ۋە جاللات ئادەم ئىدى. ئۇ خەلقازا ۋەزىيەتنىڭ
تەرەققىياتى ھەم يۈزلىنىشى، ئىچكى جەھەتتە جۇڭگو كوممۇ-
نىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى خەلق قۇراللىق كۈچ-
لىرىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلەر ئۈستىدىن يېڭىدىن يېڭى
غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈۋاتقانلىقى، شىنجاڭدا جۇش ئۇرۇپ
راۋاجلىنىۋاتقان ئىنقىلابىي ھەركەتلەرنىڭ بېسىمى ئارقىسىدا
شىنجاڭ خەلقىنىڭ مەلۇم جەھەتتىكى تەلپىلىرىنى ئورۇندىمىسا
بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى. ئۇ، ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىرى-
يىتىنى يوشۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن بىر مەزگىل خەلقپەرۋەر
قىياپىتىدە كۆرۈنمەك ئىنقىابىنى كېيىپ، سىياسىي جەھەتتە
نەيرەڭۋازلىق تاكتىكىلىرىنى ئىشقا ئاشۇرماقچى بولماقچى
بولدى. شىڭشىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئىلىم - مەدەنىيەت،
مائارىپ، سەنئەت ئىشلىرىغا يول قويىمىسا بولمايدىغانلىقىنى
بىلىپ، جايلاردا مەدەنىي ئاقارتىش ئويۇشمىلىرىنى قۇرۇپ،
ئويۇشمىلار تەمىناتىدا مەكتەپلەر ئېچىشنى، سانائىتى قەيەتتىن
تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇشنى بەلگىلىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن

1934 - يىلىنىڭ بېشىدا پىچان ناھىيىسىدە ئۇيغۇر مەدەنىي
ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. بۇ ئۇيۇشمىنىڭ باشچىلىقىدا
پىچان ناھىيىسىنىڭ ھەر قايسى يېزىلىرىدىمۇ شۆبە ئۇيۇش-
مىلار قۇرۇلدى. 1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى
لەمجىن يېزىسىنىڭ باشلىقى يۈسۈپ ھوشۇر (يۈسۈپ دوشا)
لەمجىن خەلقىنى يېتەكلەپ، تەشۋىق قىلىپ، ئۇيۇشتۇرۇش بىلەن
بۇ يېزىدا دەسلەپكى قەدەمدە 40 ئوقۇغۇچىنى تەشكىللەپ
بىر - سىنىپلىق مەكتەپ ئاھالىسىنىڭ لەمجىن مەركىزىي باشلانغۇچ
مەكتىپىنى قۇرۇپ چىقتى. ~~بۇ مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشىدا~~
يۈسۈپ ھوشۇر ئەسلىدە مەرىپەتپەرۋەر، ئۆگەتۈش-
كە، ھىمىيىسى بىلەن مەنادانلىققا قارشى، يېڭىلىققا ئېتىبار
قان تەرەققىيپەرۋەر كىشى ئىدى. شۇڭا ئۇ ناھىيە بويىچە
ھەممىدىن ئىلگىرى لەمجىندە مەكتەپ ئاچتى. ئۇ مەكتەپنىڭ
ئوقۇتقۇچىلىقىغا شۇ چاغدا لەمجىندە بىر قەدەر بىلىملىك
دوپ قاراغان يېزا كاتىپى قۇربان قارىقىنى تەلەپلىدى.
يۈسۈپ ھوشۇر ئۆزى مەكتەپ ھۇنەرلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ
مەكتەپ مەسئۇلاتلىرىنى تولۇقلاشنى بىۋاسىتە ئۈستىگە ئالدى.
مەكتەپنى ياخشى باشقۇرۇش ۋە مۇنتىزىملاشتۇرۇش ئۈچۈن
مەخسۇس ھىراپ، سېتى كەيجاڭ، ھەمدۇل دامۇللا، ئەرىمىدىن
ھىراپ قاتارلىق يۇرت مۇتمۇرلىرىدىن تەشكىللەنگەن مەكتەپ
باشقۇرۇش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. يۈسۈپ ھوشۇر گۇرۇپپىنىڭ
باشلىقى (مەكتەپنىڭ پەخىرى مۇدىرى) بولدى. مەكتەپ
باشقۇرۇش گۇرۇپپىسىدىن ئوقۇتقۇچىنىڭ تۇرمۇشى، ئوقۇتۇش
ئىشلىرى، مەكتەپكە كېرەكلىك ئۇسكۇنلار، يېڭى ئوقۇتۇش
لىدا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش قاتارلىق مەسىلىلەر ئورۇن

لاشتۇرۇلدى. يۈسۈپ ھۇشۇر دەسلەپكى ئوقۇغۇچىلار قاتارىدا ئۆزىنىڭ شەمشىخان، مەستورىخان ئىسلامىك ئىككى ئايالىنى مەكتەپكە ئوقۇغۇچى قىلىپ بەردى بۇ فىئوداللىق جەمئىيەتتىكى ئاياللارنى خار كۆرىدىغان كۆز قاراشلارغا ئەجەللىك ئېتىلغان ئوق ئىدى.

خەلىقنىڭ كۈنسىيىسى ئىشەنچلىك بولغان ۋە يەنىمۇ تەلپۈرۈشنىڭ ئېتىبارىغا ئىچى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ كەملىكىدە چەكلىمىگە ئۇچرىماقتا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەش يېتىشتۈرۈش نۆۋەتتە، مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى، شۇ مەزگىلدە ئاستانىدا مەخسۇت مۇھىتىنىڭ تەشەببۇسى ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن قەشقەردىن ئوسمان قارى، ئىلھامجان قاتارلىق ئىككى كىشىنى مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۈرۈش كۈرسى ئېچىشقا ئەۋەتتى. ئۇ ۋاقىتتا مەخسۇت مۇھىتى قەشقەردە ئىدى. قەشقەردىن كەلگەن ئىككى كىشىنىڭ بىرى ئىلھامجان ئەسلى تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا ژارلىغونونى پۈتۈرگەن يۇقىرى دەرىجىلىك زىيالى ئىكەن. (ئىلھامجان 1971-يىلى ئۆزۈمچىدە ۋاپات بولۇپ كېتىپتۇدەك) بۇ كىشىلەر تۇرپان ئاستانىدىن ئابدۇرۇسول ئەپەندى، دۇكامەت ئەپەندىلەر بىلەن بىللە ئوقۇتقۇچىلار كورسىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى بولدى. بۇ كېيىنكى ئىككى ئادەم تۇرپان ئاستانىدىكى تەرەققىي پەرۋەر زات مەخسۇت مۇھىتى (1885-1932) قاتارلىق ھەربىي تەرەققىي ۋە كىشىلەرنىڭ تەكلىپى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن تاتار زىيالىلىرى ھەيدەر ئىسائىرانى، ① ھەيدەر سايرانى. — 1914-يىلى، مەخسۇت مۇھىتى: تەربىيە مۇسكۇلدىن تەكلىپ. بىلەن كەلگەن تاتار زىيالى. «مەكتەپ مەخسۇدى» نامى تۇنجى ئوقۇتقۇچىسى بولغان.

ھۇبۇللا ئەپەندى ① گۈلەندەم ئاۋۇستاي ② لاردىن يىگىتچە تەلىم ئالغان ئوقۇغۇچىلار ئىدى. بۇ كورۇسقا قاتناشقانلار ئىچىدە پىچاندىن ياسىن ھاجى، مەتىن ئاز تۇمۇر، ئەيسا ئەپەندى (ئەيسا ئىمام) لەمچىنىدىن ئەم تۇللا رىشىدى، ھەبىبۇللا ئامىر، چۇۋانقىزدىن ھۇشۇر ئەپەندى، خانىدۇدىن ئىسىن ئەپەندى، (ئىمىت ئىمام) لۈكچىنىدىن سېتىنىياز ۋاجىدى، شەدۇللا سىراجى، قادىراسىم، ئامان دامۇللا، تۇيۇقتىن ئابلا سىلىم قاتارلىقلار قاتناشتى. كۇرسى 9 - ئايدا ئاخىرلاشتى. كۇرسى تۈگىگەندىن كېيىن كۇرسقا قاتناش-قان ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئۆز جايلىرىغا كېلىپ مەكتەپ ئېچىشقا كىرىشتى. تەمۇللا رەشىمى، ھەبىبۇللا ئامىرلار ھېلىقى قۇربان قارى ئوقۇتقۇچان سىنىپقا ئوقۇتقۇچى بولدى. ئەسلى شامال باغدا ئېچىلغان بۇ سىنىپنى بۇرۇنقى «شۇئاك» ئاچ-قان جايغا يەنى ھازىرقى لەمچىن مەكتەپنىڭ ئورنىغا يۆتكىدى. 1935 - يىلى 1 - ئايدىن باشلاپ، ئوقۇغۇچىلار سا-نىنى كۆپەيتىپ، شامال باغدا ئېچىلغان سىنىپنىڭ ئورنىنى ساقلاپ قېلىپ، شامال باغ سىنىپىغا ھەبىبۇللا ئامىرنى ئو-ئوقۇتقۇچى قىلىپ بېكىتتى. بۇ سىنىپقا ھەبىبۇللا ئامىرى ئىككى يىل سىنىپ مەسئۇلى بولدى. 1937 - يىلى ئۇ ئۆلكە-لىك 2 - دارىلمۇئەللىمىنلەرگە يۆتكەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئو-

① موھۇللا ئەپەندى، گۈلەندەم ئاۋۇستاي 1917 - يىلى-موسكىۋا ئۇنۋېرسىتېتىنى تۈگەتكەن قاتار زىيالىلىرى. موھىبۇللا، 1921 - يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن ئاستانادا ۋاپات بولغان. گۈلەندەم 1925 - يىلىغىچە تۇرپاندا ئوقۇتقۇچى بولغان. ② ئاۋۇستاي - قاتارچە مۇئەللىم دېگەن مەنىدە.

قۇتقۇچى ئېيتىشىمىزلىك تۈپەيلىدىن ئىككى سىنىپ يەنە بىر ئورۇنغا ئىخچاملىنىپ، نەم تۇللا رىشتىلىك مەسئۇلىقىدا ئوقۇش داۋاملىشىۋەردى.

بۇ مەكتەپتە ئانا تىلى، ھېساب، جۇغراپىيە، ئەسىرى سائادەت تەنتەربىيە قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلەتتى. ئوقۇتقۇچىلار ناھايىتى جاپالىق خىزمەت ئىشلەيتتى ۋە ئىزدىنىتتى.

بۇ يىللاردا ناھايىتى زور ھەر بىر يېزا كەنتلىرىدە ئارقا ئارقىدىن يېڭى سىنىپلار ئېچىلىشقا باشلىدى. ئوقۇتقۇچى يېتىشىپ كەلگەندە لەمچىن مەكتىپىدە ئوقۇپ جىتمىغان ئوقۇغۇچىلاردىن ئوقۇتقۇچىلار تاللاندى. مەسىلەن: جالال ھاجىم شۆكىمىدە ئېچىلغان سىنىپقا، شەمشىخان پىچان بازاردا ئېچىلغان سىنىپقا، بەكرى نەمەت سۈيىشىدىكى سىنىپقا، ئۈچ-بۇللا ئېلى بىلەن سېتى توختى لەمچىن ئاستانىدىكى سىنىپقا، غۇجامنىياز نەسىرى پىچان ماچاڭدىكى سىنىپقا، قاسىم. سالىت چوقتامدىكى سىنىپقا ئوقۇتقۇچى قىلىپ بەلگىلەندى.

1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى مەكتەپ ئېچىلغاندىن 1936 - يىلىنىڭ باشلىرىغىچە ھەر بىر جايلاردىكى مەكتەپلەرگە قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەيدىسىگە ئوزۇنلۇقى 10Cm كە ئىلگىرى 5Cm كېلىدىغان سېرىق رەختىكى قارا سىيا بىلەن قۇمۇچ قەلەمدە «ئۇيغۇر بالىسى» دېگەن بەلگە چاپلىناتتى. مەيدىسىگە بەلگە چاپلانغان بالىلار ئادەتتىكى بالىلاردىن ئىككىنچى ئىدى. ئۇلار بىرەر مەھەللىگە بېرىپ قالسا، ئۇلاردىن كىشىلەر ئەيىبنەتتى، ياكى چۈچۈيىتتى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، پىرىنچىدىن شۇ مەھەللىدىكى ئوقۇش يېشىغا يەتكەن بالىلارنى مەكتەپكە تىزىملاپ قويۇشتىن قورقسا،

ئىككىنچى تەرەپتىن مەكتەپ باشقۇرغۇچىلار يۇرت كاتتىلىقى بولغاچقا ئوقۇغۇچىلارغا بىرەر مەكتەپ قىلىنسا، مەكتەپ باشلىقلىرى ئېغىر ھاشا بەلگۈلەپ قۇيۇشىدىن ئېھتىيات قىلاتتى. بۇ ئىككى سەۋەبىنىڭ ھەيۋىسى بىلەن مەكتەپ بالىلىرى ئىدىرگەن رەڭ يۈرەتتى. مەكتەپ بالىلىرى بىرەر يىغىن ياكى خەلق توپلانغان يەرلەرگە رەتلىك تىزىلىپ، بايراق كۆتۈرۈپ، دۇمباق، كانەي چېلىپ ھەيۋەتلىك باراتتى. تەنتەربىيە، شېئىر ئوقۇش پائالىيىتى خېلى جانلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. لېكىن ھازىرقىدەك يۇرۇشلەشكەن، سېستىمىلىق دەرىجىلىك، پىلانلىق دەرس ئۆتۈش يوق ئىدى.

شۇ ۋاقىتلاردا ئوقۇغۇچىلار بىرەر پائالىيەتكە قاتناشتا رەتلىك تىزىلىپ، ئۆۋەندۈرگەن ماركىزىي ھەيۋەت بىلەن ئېمىيەت تىپ ماڭاتتى.

ئىككىنچى تەرەپتىن مەكتەپ باشقۇرغۇچىلار يۇرت كاتتىلىقى بولغاچقا ئوقۇغۇچىلارغا بىرەر مەكتەپ قىلىنسا، مەكتەپ باشلىقلىرى ئېغىر ھاشا بەلگۈلەپ قۇيۇشىدىن ئېھتىيات قىلاتتى. بۇ ئىككى سەۋەبىنىڭ ھەيۋىسى بىلەن مەكتەپ بالىلىرى ئىدىرگەن رەڭ يۈرەتتى. مەكتەپ بالىلىرى بىرەر يىغىن ياكى خەلق توپلانغان يەرلەرگە رەتلىك تىزىلىپ، بايراق كۆتۈرۈپ، دۇمباق، كانەي چېلىپ ھەيۋەتلىك باراتتى. تەنتەربىيە، شېئىر ئوقۇش پائالىيىتى خېلى جانلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. لېكىن ھازىرقىدەك يۇرۇشلەشكەن، سېستىمىلىق دەرىجىلىك، پىلانلىق دەرس ئۆتۈش يوق ئىدى.

ئاساسەن كۆپ ياتتۇق، لاي ۋە غەپلەتكە ياتتۇق، جاھالەتلىك دەردىنى ساناپ تۈگەتكۈسىز تارتتۇق.

ياشىمۇن مىللەتپەرۋەرلەر بىت-جىت بولسۇن خائىنلار بۇ شېئىردىن باشقا يەنە، رەتلىك تىزىلىپ، بايراق كۆتۈرۈپ، دۇنيا قاپقار اغغۇتتۇن ئىدى، ئىشۇ مىللەتتە زور بۇلۇتلار تېزگە ئۇلى بىلەن ئىدى.

بىز ئوقۇيمىز ھەممىمىز بىز بىز بىز دوست بولۇپ.

der Osten - das heißt Indien, China, Japan

2. *Das ist ein sehr interessantes Buch.*

تاریخ و مکان و زمان و نام و نام خانوادگی

بزرگوار و بزرگوں کی خدمت میں تائید و اعانت کے لئے دعا فرمائی۔

بسم الله الرحمن الرحيم

[illegible]

۱۰۰. چاهانگه که قار شلیق قبلش را

دعا: اللهم صل على محمد وآل محمد

بۇ ۋاقىتلاردا ئۇ قۇغۇچىلارنىڭ ئىمتىدەن مەھرەمەتلىرىنى

کتاب نمیدی. مہ نذاق ہمارا شلارہو نمبتلا تھی۔

[illegible]

ئەبى ۋەتەن مەلەت ئۇيغان غەپلەتتەن،

قۇتۇلدۇق ئەمدى زۇلىمى كۈلپەتتىن.

بۇ نەتىجە ئۆز قولىغا كەلدى جۈرئەت غەيرەتتىن،

موقف غن کیمین قالما غیری مسئله تدین.

1. مقدمہ : یہ کتاب مسلمانوں کے لئے لکھی گئی ہے جو اسلام کی تعلیمات سے واقف ہو سکیں۔

۱. كىتەپخانىلاردا ۋە ئاممىۋى سورۇنلاردا سۆز سۆزلەش دىك

لمنائه قلم قلمش پادشاهیه تلمری خبلی دهر بخنده یوکه، لکه، ن

تبدیل: $z = x + iy$ به $z = re^{i\theta}$ (پolar form)

① ② ③ ④ ⑤ ⑥ ⑦ ⑧ ⑨ ⑩ ⑪ ⑫ ⑬ ⑭ ⑮ ⑯ ⑰ ⑱ ⑲ ⑳ ㉑ ㉒ ㉓ ㉔ ㉕ ㉖ ㉗ ㉘ ㉙ ㉚ ㉛ ㉜ ㉝ ㉞ ㉟ ㊱ ㊲ ㊳ ㊴ ㊵ ㊶ ㊷ ㊸ ㊹ ㊺ ㊻ ㊼ ㊽ ㊾ ㊿

بۇ يەردە سۆزىڭىز چۆللەردە تاشلىق قۇملۇقتا، ۱۹۹۱ - ۱۹۹۲ -

يول تاپالماستىن يۈرگەندۇق ئېسىز. شەھەر ئىچىدە

مەنزۇلمەدلىك تۇندۇمۇ، ھەمىش، بۇرۇندا، (يەنى ۱۹۸۲)

كۆز ئاچالماستىن يۈرگەندۇق بىز.

دېگەندەك شېئىرلار دائىم دېكلاماتسىيە قىلىنىپ، خەلق ئاممىسىنى ئېلىم - ھەرىكەتكە ئۈندەيتتى. 1936 - يىلى تۇرپاندا ئىككىنچى قېتىملىق يەنە ئىككى ئايلىق ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئېچىلىپ، بۇ قېتىمقى كورۇسقا ئەۋەتلى كورسقا قاتناشقان ئوقۇتقۇچىلاردىن سىرت يېڭى ئوقۇتقۇچى بولغانلار ۋە ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىكى يېشى چوڭراق سەۋىيىسى بىر قەدەر ياخشى بولغان، ئوقۇتقۇچى بولسا بولمىدۇ دەپ قارالغان ئوقۇغۇچىلار تاللاپ قاتناشتۇرۇلدى. بۇ كورسقا ئاساسى پەنلەر ئۆگۈتىلگەندىن سىرت، كورسقا بارغان ئوقۇغۇچىلارغا تەنتەربىيە كاماندورلىقى ئۆگۈتىلدى. تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىلىرى ئۇ ۋاقىتتا «چاۋۇش» دېيىلەتتى. ئۇلار مەكتەپلەرگە كەلگەندىن كېيىن ئوقۇغۇچىلارغا شېئىر، تەنتەربىيە دەرسلىرىنى بەردى. شۇ نۆۋەتتە پىچاندىن كورسقا قاتناشقان ئوقۇغۇچىلار ئابدۇراخمان سېتىمىياز، ياسىن رېقىپ، ئىبراھىم رازىيوللار ئىدى. بۇلار كېيىنچە چوڭراق داڭلىق ئوقۇتقۇچى ۋە ئىنقىلابچىلاردىن بولۇپ يېتىشىپ چىقتى، ياسىن رېقىپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن قەتلى قىلىندى. رازىيول 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ مىللى ئارمىيىدە كوماندور كېيىن تۇرپان ۋىلايەتلىك سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىدى. 1987 - يىلى كىسەل سەۋەبى بىلەن قازا تاپتى.

1937 - يىلىدىن باشلاپ لەنجىندە بىر سىنىپ ھۆكۈمەت تەمىناتىغا ئۆتتى. ئۇ ۋاقىتتا بۇ سىنىپ «شەئلى سىنىپ» (مەكتەپ) دەپ ئاتالدى. ئۇ شۇنداق سىنىپ ناھىيە بويىچە ئاران 4 ئىدى. بۇ 4 سىنىپتىن ياشقا سىنىپلارنىڭ ئوقۇت-

قۇچىلار تەمىناتى ئۇيغۇر مەدەنىي نازارەت ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن ھەل قىلىنغانىتى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەمىناتى ناھايىتى مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ يىللىق ھۆشىرى - زاكات ۋە ھەرىيەلدىكى قۇربانلىق قويىلارنىڭ ئۈچەي، تېرىلىرىنى يىغىۋېلىپ سېتىلغان كىرىمىدىن بېرىلەتتى. ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنى بولسا «خويلى مەكتەپ» دەپ ئاتايتتى. لەمچىندىكى مەيلى «شەنلى مەكتەپ» مەيلى «خويلى مەكتەپ» ئوقۇتقۇچىلىرى بولسۇن ئىنتايىن قىيىنچىلىق ئىچىدە خىزمەت ئىشلەيتتى ۋە تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئۇلارنىڭ ئايلىنىق ئىش ھەققىگە بەزى ئايلاردا بىر ئايغا يەتكۈدەك ئاشۇ كەلمەيتتى لېكىن ئۇلار مىللەتنىڭ پەن - ھەدەنچە سۈپىتىنى ئاشۇرۇش يولىدا ھەر قانداق قىيىنچىلىقلارغا بىرداشلىق بېرىتتى ۋە يېڭىتتى.

ھەر قايسى جايلاردىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى تۆۋەندىكىدەك ئىشلارنى قىلاتتى. ئۇلار بىر تەرەپتىن باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى ئېچىش، ئوقۇغۇچى قۇبۇل قىلىش، مەكتەپنىڭ ئىقتىسادىنى ھەل قىلىش، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى ھەل قىلىش ۋە بېرىش، يەنە بىر تەرەپتىن مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش، سەنئەت ھەۋەسكارلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ سانايى نەپىسى خىزمىتىنى ئىشلەپ، ھەر پەسىلدە ياكى بايرام كۈنلەردە ئۇيۇن قويۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ باراتتى. بۇ ئىككىنچى تۈرلۈك خىزمەت مەكتەپلەرنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتكە بىرلىك شىپ كەتكەن ئىدى. مەسىلەن، مەكتەپلەر ئوقۇتۇش خىزمىتىدىن تاشقىرى بىر قىسىم ئوقۇتقۇچى ۋە سەنئەت خۇمار يېزا - سەنئەت ھەۋەسكارلىرىنى تەشكىللەپ، شۇ تارىخى

شارائىتتا بىر قەدەر سىياسى مەزمۇنى ياخشى، بەدەيدىكى
يۇقۇرى بولغان ناخشا ئۇسۇللارنى ئويناشتىن سىرت
«ساماق ئاكاڭ قاينايدۇ...» «ئالدامچى تۈپ»، «قانلىق
لوگوچاۋ»، «ئۆگەي ئانا» قاتارلىق ۋىراممىلارنى ئويناپ
خەلقنى ئۇيقۇتۇش مائارىپقا جەلىپ قىلىش خىزمىتىنى
ئىشلىدى.
يۇقۇزدىكى پائالىيەتلەرنى ئۇيۇشتۇرۇش تەشكىللەش
ئىشلىرىدا كېچە - كۈندۈز تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن مەرىپەت
پەرۋەر پىداگوگ-لاردىن جالال ھازىم، غوجامنىياز نەسىرى،
قاسىم ھاسىن، بىكرى نەمەت، شەمشەخان، مەستۇرخاڭلارنى
لەمبىن ۋە پىچان مائارىپدا خىزمەت كۆرسەتكەن ئوقۇتقۇ-
چىلار دىيىشكە بولىدۇ. چۈنكى شۇ دەۋرىدە دىن ۋە فىئودال
لىق ئادەتلەر مۇتلەق ئۈستۈنلۈكتە تۇرغان بىر تارىخى
شارائىتتا كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ يېڭىچە مەكتەپ
لەرنى ئىچىنىڭ تەشۋىقاتىنى قىلىش، سەھنىگە چىقىپ
ئۇسۇل ئويناپ، خەلقنى ئەدەبىي زوق بىلەن زوقلاندۇرۇش
تاماشىبىنلاردا پەيدا قىلىدىغان بىر خىل بەدىئىي تەپەككۈر
پائالىيىتى ھاسىل بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىر خىل پەۋقۇلا
دە مەنىۋىي پائالىيەتتۇر. يۇقۇردىكى ئوقۇتقۇچىلار ھىچ
ئېمىدىن قورقمايدىغان روھىنى جارى قىلىپ بۇ مەدەنىيەت
چىڭىنى قىلدى. ئۇلار جامائەت توپلانغانلىقى جايلارغا بېرىپ
ياشلار ۋە ئۆسۈملەرنى ئوقۇتۇش، ئىلىم بىلەن قوراللىندۇرۇش،
ئادانلىققا قارشى تۇرۇش ھەققىدە تەرغىبات بىلەن شۇغۇللان-
دى. ئۇلار تەرغىباتچىلارلا بولۇپ قالماي، بەلكى ئىززەت
چاچتۇچى ۋە مۇۋەپپەقىيەتچىلەردىن بولدى. لەمبىن مائارىپ

تارىخىنىڭ سەھىپىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەققىدە ھوشۇر، يۈسۈپ ئەمىنۇللا رەشىدىلەرنىڭ خىزمىتىنى ئالاھىدە خاتىرىلەشكە ئەرزىيدۇ. بۇ كىشىلەر لەمچەندە مەكتەپ بەرپا قىلىشتا بايراقدار بولغان باشلامچىلاردۇر. بۇ كىشىلەر لەمچەن مائارىپ بۆلۈمىنىڭ ئەجىزلىرىدۇر. بۇ كىشىلەر لەمچەن مائارىپنى تەشكىللىگۈچىلەردۇر.

1939 - يىلى لەمچەن باشلانغۇچ مەكتەپىگە يەنە يېڭىدىن بىر سىنىپ قوشۇلۇپ، 3 سىنىپلىق مەكتەپ بولدى. بۇ سىنىپلارغا شانىياز توختى (يېڭى ئېچىلغان سىنىپقا) ھەمدۇللا ھەلىپ (2 - قېتىم قوشۇلغان سىنىپ)، مەستۇر-خان (كونا سىنىپ) لارنى ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلەپ، ئەمىنۇللا رەشىدى مەكتەپ مۇدىرىلىقىنى ئۆتىدى. شۇ يىلى چەرۋانقەردىمۇ بىر سىنىپ كىڭەيتىلىپ، سەلىمە رىشىت ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلەندى. ئەسلىدىكى سىنىپنىڭ مەسئۇلى ئاغرىپ قالغاندا قەششەن شۇنىڭ ئورنىغا لەمچەن مەكتەپتە ئوقۇپ چىققان مەخمۇت ئابدۇل ئوقۇتقۇچىلىققا قويۇلدى. شۇ يىلى (1939 - يىلى) كۆزدە ئىابل پولات، ئىمىن قاسىم، مۇھەممەت قاسىم، ئىمىن ئاقۇپلار ئۆلكىلىك ئىككىنچى دارىلمۇئەللىمىگە، ئۆگىنىشتە تەتقىقىسى ئالاھىدە ياخشى بولغاچقا ئوقۇشقا ئۆزۈملىدى. ئىبراھىم رازىپوف ئۆلكىلىك مەدەنىي كادىرلار كۇرسى (مەكتىپى) گە ئوقۇشقا چىقىرىلدى. 1940 - يىلى لەمچەن مەكتەپىگە يەنە بىر سىنىپ قوشۇلدى. بۇنىڭغا تالىپ ھەمدۇل (ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلەندى. ئۈچۈنلا ئېلى تۇرپاندا ئېچىلغان دېھقانچىلىق تېخنىكا كىڭەيتىش مەكتەپىگە ئوقۇشقا كەتكەچكە، ئىستانبۇلدىكى سەلىمە قاسىم تەيىن

ئابدۇللا دەستۇل مۇئەللىم قىلىپ بىكىتىلدى.

1940 - يىلى كۈزدە لەمبىن مەكتەپتىن ئېلىمۇسا،
سالى روزىلار، 1941 - يىلى روزى ئىسىملىك، ئىمىن
پولاتلار ئۆلكىسىنىڭ 2 - دارىياسى ئۆلكىسىگە ئوقۇشقا
چىقىرىلدى.

1940 - يىللىرى دەرسلىكلەرمۇ بىر قەدەر سىنىپقا
شىپ، ئىزچىلىقتا يۈزلەندى. دەرس قوللانمىلىرى تۈرلىك
قىسقا مۇددەتلىك كۇرسىلاردا ئوقۇغان دەرسلىكلەر ۋە
ئۆرۈمچىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆتەسپ بىرگەن
دەرسلىك ماتېرىياللىرىغا تايىنىش يول بىلەن ھەل قىلىنىپ
تورۇلدى. بۇ ۋاقىتتا گىراتىكا، جۇغراپىيە، تەبىئەت، ھىساپ
(4 نەمەل مەسىلىلىرى)، تارىخ، تەنتەربىيە، شېئىر قاتارلىق
دەرسلەر ئۆتۈلدى. سىياسەت دەرسىدە بولسا، شۇ چاغدىكى
«6 سىياسەت» ئاساس قىلىنىپ، ئۇنىڭغا قوشۇپ «8 مۇھىم
ۋەزىپىسى»، «9 مۇھىم نىشان» دەپ ئاتالغان شېئىر سەينىڭ
سىياسىي دوكلاتلىرى دەرسلىك قىلىناتتى.

1943 - 1941 يىللاردا 1 - 2 - 3 - 4 - سى
ئىپلارنى تەزىزىنىپ، 5 - 6 - سىنىپلارنى روشىدى سىنىپ
(ئالى سىنىپ) دەپ ئاتايىتتى.

يوقورى سۈپەتلىك ئوقۇتقۇچىلار، يوقورى سەۋىيىلىك
ئوقۇغۇچىلارنى يېتىشتىرەلەيدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىشكە
ئىستېتىكىسىنى، ئوقۇتقۇچىنىڭ ئوقۇغۇچىلارغا سىڭدۈرگەن
ئەمگىگىدىن ۋە تەسىرىدىن ئايرىشقا بولمايدۇ. شۇنداق
بولغاچقا 1942 - يىلى قاسىم مۇھەممەت، باۋدۇن
ئەرسىدىن، قاسىم قايتىلار، 1943 - يىلى ياقسۇپ يۈسۈپ،

بەكرى نەمەت-لەر 1944 - 1445 - يىللىرى نەمەتۇللا سېتىمىياز، ئوغۇلخان ھىمىت، ھوشۇر ھازىم، مۇھەممەت خالىق قاتارلىق سەۋىيىسى ئالاھىدە كۆرنەرۈلك بولغان ئوقۇغۇچىلار تاللىنىپ خاندۇ، چوۋانقىر، لەمچىن، سۇبېشى قاتارلىق جايلاردا يېڭىدىن ئېچىلغان شىنجاڭغا ئوقۇتقۇچى-لىققا بەلگۈلەندى.

1946 - يىلى ئىسمايىل مەنسۇر، ھەبىبۇللا غازى، ھامۇت ھېۋىپ، ئىمىن ئاقۇپ (11 - مەھەللە كومىتېتىدىكى)، ھۇشۇر روزىبەتلەر، 1947 - يىلى قاسىم نىياز، نىياز ھىمىت، نىياز قاسىم، كامىل مەڭلىك، ھەمدۇل قۇربان، ھامۇن مۇقىمىت قاتارلىق ياخشى ئەلاچى ئوقۇغۇچىلار ئۆلكىلىك 2 - دارىلمۇئەللىمىنكە ئوقۇشقا ئەۋەتىلدى. 1948 - يىلى تەھرىرئېلى قاتارلىق 8 نەپەر ئوقۇغۇچى يەنە ئۈرۈمچىگە ئوقۇشقا چىقىرىلدى.

بۇ ئوقۇغۇچىلار مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت - مائارىپ، قانۇن ساھەلىرىدە مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت قۇرلۇشىدا زور تۆھپىلەرنى قوشتى. بىر قىسمى ھازىر مۇ ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت، ناھىيە ۋە ئىياساسى قاتلاملارنىڭ مۇناسىپ ساھەلىرىدە ئاساسلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەۋاتىدۇ. بىر قىسمى ئاپتونوم يىللاردا پاجىئەلىك ھالدا ئالەمدىن ئۆتتى.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدىكى لەمچىن

ئوقۇتقۇچىلىرى

بىرەر نەرسىنى ئاڭقىرالغانلارنىڭ ھەممىسى ئالتۇن

نۇر چاقناپ تۇرغان بىلىم يۇرتىنىڭ چىڭ دەرۋازىسى ئىچىدە
گە كىرىپ، ئوقۇتقۇچىنىڭ ئالى جاناب ئىدىيەسى ۋە پەن -
مەدەنىيەت بىلىملىرىنى جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈش ئارقىلىق
ھاسىل قىلدۇرالىغانلىقىدا كۆرۈلۈپ ئىسپاتلانغان.
خەلق ئاممىسىنىڭ دىلىنى يۇرۇتۇش، نادانلىققا، خور -
لۇققا قارشى كۈرەش قىلىپ، ھۆرلىك ئۈچۈن ئىنتىلىدىغان
روھى ھالەتنى تۇرغۇزۇش، كۈزەللىكنى سۆيىدىغان ۋە ئۇنىڭ
دىن ئىستېتىك لەرزەت ئالىدىغان كەيپىياتنى بارلىققا كەل -
تۈرۈش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مەڭگۈلۈك خىزمىتى. ئۇلار ئىنسان -
نىيەتنىڭ ئالغا بېسىشى ئۈچۈن قوشقان ئەجرىنى بىلەنلا
پەخىرلىنىدۇ. شۇڭا لەمچىن مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ئەينى
ۋاقىتتا يالغۇز مەكتەپتە ئۆسمۈرلەرنى تەربىيەلەش ۋە ئوقۇ -
تۇش بىلەنلا بولماي، ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش خىزمىتىنى
بىلەنمۇ ئاكتىپ شۇغۇللاندى. بۇ ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنىڭ
دىلىنى يۇرۇتتى ۋە سىياسى جەھەتتىن ئويغىتاتتى. ئۇلار
ئەكسىيەتچىلەر يۈرگۈزۋاتقان دەھشەتلىك زۇلۇم ئىككىسپالاتسى -
سىيە ۋە ھەر خىل ھەرخا ھاشالارغا، خەلق ئاممىسىنىڭ
بېشىغا كېلىۋاتقان ئېغىرچىلىق ۋە نادەتچىلىكلەرگە قارشى
كۈرەش قىلىش تەشۋىقات پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇش ئىشلىرى -
رىنى ئېلىپ باردى. 1945 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ
لەمچىن ئوقۇتقۇچىلىرى مىللى ۋە سىنىپى زۇلۇمغا قارشى يەر
ئاستى خىزمىتىنى ئىشلىدى. يوشۇرۇن ھەركەتنى قەدەمىمۇ -
قەدەم ئەۋج ئالدۇرۇپ، 1946 - يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى
بىلەن ئالى ئىنقىلابچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تۈزۈلگەن «11
يىتىم» نىڭ ئەسلى ئىجراى ئۈچۈن گەۋدىلىك ھالدا ئۆز

ھەسسىنى قوشتى. شۇ چاغدىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىنقىلابىي روھى ئۆسۈپ، يۇشۇرۇن تەشكىلاتنى كەڭەيتىپ، دېھقان ۋە باشقا كەسپتىكى ئىنقىلابچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ ئىنقىلابىي كۈچلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، تەشكىللەپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلەرنىڭ شىنجاڭدىكى يىلتىزغا پالتا چېپىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردىكى قوراللىق كۆرىشىگە يېقىندىن ماسلاشتى. پىچان، تۇرپان، توقسۇندىن ئىبارەت 3 ناھىيە ئىچىدە، لەمجىن مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ياشلار ئىنقىلابى ھەر-كىتىنىڭ مۇھىم بىر گۇرۇپپىسى بولۇپ تەشكىللەندى. ياشلار ئىنقىلابى قوشۇنىنىڭ 1 - ئوقىنى 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 8 - كۈنى لەمجىن مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ئاتتى. جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى بولغان 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ناھىيىسىدىكى قوشۇنى ئېغىر قۇربان بېرىشلەر ۋە ئوڭۇش-سۆزلىقلارغا دۇچ كەلگەن بولسىمۇ بىر تەتمىلىق خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلابىي كۈچىنى ناھايەت قىلدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى ئالاقەزادىگە سېلىۋەتتى. لەمجىن مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى مۇشۇ قوشۇننىڭ مۇھىم بىر قانچىسى بولدى. كۈرەش جەريانىدا ئوقۇتقۇچىلاردىن يۈسۈپ تالىپ، مۇھەممەت قاسىم، شائىياز توختىلار قەھرىمانلارچە قۇربان بولۇپ، ھاياتىنى خەلقنىڭ ئازاتلىق ئىشلىرىغا تەغدىم قىلدى.

ئوقۇتقۇچىلارنىڭ روھى ھالىتىدىكى داۋالغۇش تۈرمۈشتە ئۇچىرىغان قىيىنچىلىقلار.

جەمئىيەت تەرەققىياتىدا بارلىققا كەلگەن شەيىلەر بىر-بىرى يوللا مۇكەممەللەشمەيدۇ. بۇ تۈرلۈك توسالغۇ، قارشىلىقلارغا

قارشى كۆرەش جەريانىدا تەرەقى قىلىدۇ ۋە راۋاجلىنىدۇ.
ئۇيغۇر مائارىپى جۈملىدىن باشلانغۇچ مەكتەپىمۇ خۇددى شۇ-
نىڭغا ئوخشاش جەمئىيەتتىكى ھەر خىل مۇتەسسپ كۈچلەرنىڭ
كاشىلىسى ۋە قارشىلىقى نەتىجىسىدە راۋاجلانغان. ئەمەس
باشلانغۇچ مەكتەپى نۇرغۇن ئەگرى توقايلىقلارنى بېسىپ
ئۆتتى. مەكتەپنىڭ دەسلەپكى ئېچىلغان مەزگىلىدە مەكتەپ،
سىنىپ، ئوقۇتقۇچى، ئۆسكىنىلەر، دەرسلىك ماتېرىياللىرى
يوق ۋە ناچار ئىدى. ئوقۇتۇش يۆنىلىشى ھەققىدە گەپ
ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. 1944 - يىلى شىڭ-
شىي «6 سىياسەت» نى ئوتتۇرغا قويۇپ، كومىنىدانىڭ
«4مەسلىكى» نى ئوقۇتۇشنىڭ فاڭجىنىنى قىلىپ تەكىتلىدى.
مائارىپ مۇشۇ تارىخى شارائىتىغا كەلگەندە ناھايىتىمۇ قالايم-
مقانلىشىپ كەتتى. جىياڭجىشىنىڭ «نەسىسلىنىش ئۇرۇغ»
دەيدىغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئاسسىمىلاتسىيە قىلىدىغان
سەپەتسى بازارغا سېلىندى. كومىندانىڭ جۇڭياڭ داشۆسىنىڭ
«تارىخ ئالىمى» دەپ ئاتالغان لى دوڭخاڭ شىنجاڭغا كېلىپ،
«شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان تۈرۈكلەر بولسا، ئىسلام دىنىدىكى
خەنزۇلاردۇر» دېگەن چوڭ خەنزۇچىلىق سەپەتسىنى تارقات-
تى. بۇ سەپەتە شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەردىن بولغان
زىيالىلار ۋە ئوقۇتقۇچىلارغا روھى جەھەتتىن ئېغىر بېسىم
ۋە ئىددىيە جەھەتتىن دەۋالغۇشلارنى پەيدا قىلدى. مائارىپ
ئىشلىرى بىر مەزگىل بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. ئىقتىسادى جەھەتتىن
ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇشى ناھايىتى قىيىن ھالدا ئۆتتى. بىر
تەرەپتىن پۇل پاخاللىقى، يەنە بىر تەرەپتىن مائاشنىڭ ئاز-
لىقى، ناھيە ۋە مەركەزلەشكەن مەكتەپلەردە ھوقۇق ئىگەللى-

ۋالغۇچىلار ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى ۋاقتىدا بەرمەي،
بۇ پۇللار بىلەن بىر لەچچە قېتىم ئېلىم - سېتىم قىلىۋېلىپ
ئاندىن بېرەتتى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى قولغا تەك
كەندە پۇلنىڭ قىممىتى ھەسسىلەپ چۈشۈپ، ئوقۇتقۇچىلارنى
تۇرمۇش كەچۈرۈشتە چىدىغۇسىز ئېغىرچىلىقلارغا سالاتتى.
مەسلەن، شۇ مەزگىلدە شانسىياز توختىنىڭ ئىككى ئايلىق ئىش
ھەققىگە بىر ئايلاقنى ئاران ئالغانلىقى ھازىرغىچە ئىسىمدە.
دېمەك، ئوقۇتقۇچىلار ھەر خىل سىياسى ۋە ئىقتىسادى
بېسىم ئاستىدىمۇ خەلق پەرزەنتلىرىنىڭ پەن - ھەدىيىتى.
ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ ياشلىق باھارىنى سەرپ قىلىپ، مائارىپ
ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆچمەس ئەجر سېگىدۇردى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇپ، شىنجاڭ تەجلىق بىلەن ئازات
بولغاندىن كېيىن پارتىيە ھىللى سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى
ئاستىدا لەمچىن باشلانغۇچ مەكتىپى تېخىمۇ گۈللۈنۈپ، يېڭى
بىر ئەۋلات كىشىلىرىنى تەربىيەلەشتە ھاياتى كۈچىنى جىارى
قىلماقتا. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سىياسى، ئىقتىسادى ئورنى تېخىمۇ
يۇقىرى كۆتۈرۈلەكتە. بۇندىن كېيىن تېخىمۇ گۈللەنگۈسى.

بۇ يەردە ئۇيغۇر تىلىدا يازىلغان بىر قىسىم ئەسەرلەر
يەنى ۱۹۸۰-يىلىدىن ۱۹۸۵-يىلىغىچە يازىلغان بىر قىسىم ئەسەرلەر
يەنى ۱۹۸۵-يىلىدىن ۱۹۹۰-يىلىغىچە يازىلغان بىر قىسىم ئەسەرلەر
يەنى ۱۹۹۰-يىلىدىن ۱۹۹۵-يىلىغىچە يازىلغان بىر قىسىم ئەسەرلەر
يەنى ۱۹۹۵-يىلىدىن ۲۰۰۰-يىلىغىچە يازىلغان بىر قىسىم ئەسەرلەر
يەنى ۲۰۰۰-يىلىدىن ۲۰۰۵-يىلىغىچە يازىلغان بىر قىسىم ئەسەرلەر
يەنى ۲۰۰۵-يىلىدىن ۲۰۱۰-يىلىغىچە يازىلغان بىر قىسىم ئەسەرلەر
يەنى ۲۰۱۰-يىلىدىن ۲۰۱۵-يىلىغىچە يازىلغان بىر قىسىم ئەسەرلەر
يەنى ۲۰۱۵-يىلىدىن ۲۰۲۰-يىلىغىچە يازىلغان بىر قىسىم ئەسەرلەر

1947 - يىلدىكى پەچان دېھقانلار قوزغىلى - ئىكەتمەك تارىخى

شىنجاڭدا بىر قانچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىنغان جىال-
لات شىڭسەي ئۆزىنىڭ ساقاقتا قىياپىتىنى ئاشكارىلاپ، جياڭجېشنىڭ
قوينىغا ئۆزىنى ئاتقاندىن كېيىن، كومىنىداڭ ئەكسىيەتچىلىرى
شىنجاڭدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتتى ۋە مۇستەھكەملىدى.
1944 - يىلىدىن باشلاپ، ئۇلار نۇرغۇنلىغان ھەربىي،
مەمۇرى ئەمەلدار ۋە نۇرغۇن ھەربىي كۈچلەرنى يۆتكەپ
چىقىپ، شىنجاڭ خەلقى ئۈستىدىكى زۇلۇم ۋە ئىكسىيەتچىلىكىنى
ناھايىتىمۇ زور دەرىجىدە تېزلاشتۇردى. دېھقانلارغا سېلىنغان
دىغان ئالۋان - ياساق ئۆستى. ئۈستىگە كۆپىيىپ، خەلقنى
نامراتلىقتىن، ئاچارچىلىق دەستىدىن كۈن كۆچۈرالمەيدىغان
ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى.

-ودا - سانائەت، قول ھۈنەرۋەنلەردىن ئېلىنىدىغان
باچ كۆپىيىپ ھەر خىل يوللار بىلەن جېرىمانە قويۇلۇپ،
سودا - سېتىق، قول سانائەت ئىشلىرىغا ئېغىر زەربە بېرىل-
گەنلىكتىن، تىجارەت ئىشلىرى ۋە يىراڭچىلىققا ئۆچرىدى.

كومىنىداڭ ئەسكەرلىرى ناھىيىسىزنىڭ سىتراتېگىيەسىنىڭ
جايلىرىغا پوتەي سېلىش ئۈچۈن دېھقانلارنىڭ مەھسۇلات كۆپ
چىقىدىغان تېرىلغۇ يەرلىرىنى ئىگەللەۋالدى. ئۆلەكەنىڭ ئۆس-

تىگە تەپسەك دېگەندەك دېھقانلارغا پوتەي سېلىش، ئالۋائى سېلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆلە - تىرىلىش بىلەن كارى بولمىدى. ھەتتا پوتەي قۇرۇلۇشىدا ئادەم ئۆلۈش ئىشلىرىمۇ كۆرۈلۈپ تۇردى.

مەسىلەن، 1946 - يىلى لۈكچۈندە سېلىنىۋاتقان پوتەي ئۆرۈلۈپ كېتىپ، 6 - 7 ئادەم توپا ئاستىدا ئۆلۈپ كېتىدۇ. قازاغا ئۇچرىغۇچىلارنىڭ نۇرۇق - تۇغقانلىرى ئەرز قىلسا، ئۆلگۈچىلەرنىڭ ھەر بىرىگە 3 كۈرە (100 جىڭ) قوناق بېرىپ تۈگۈشىدۇ. مۇنداق خورلۇقتا كىمبۇ چىداپ تۇرالىسۇن. گومىنداڭنىڭ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكى ۋە يەرلىكتىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئىنتايىن چىرىكلىشىپ، پارىخور - لۇق قىلىش، قاقتى سوقتى قىلىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھاجەتتەن پۇقرالارنىڭ ھالىغا يەتمەيدى. ھەممىلا يەردە زار - زار قاخىلاپ يۈرىدىغانلار كۆپەيدى.

زومىگەرلەر ئەكسىيەتچىلىكتە تېخىمۇ ئىشەندىلىشىپ، ئۆزلىرى خالىغانچە ئەسكىلىكلەرنى قىلىپ، ھۆكۈمەت بىلەن دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئۆتكۈرلەشتۈرۈۋەتتى.

مائارىپ ئىشلىرىدا ئەكسىيەتچىل سىياسەت يۈرگۈزۈپ ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا بۇزغۇنچىلىق سېلىپ، مىللى مائارىپنى زور دەرىجىدە چېكىنىشكە ئېلىپ باردى. ئوقۇت - قۇچىلارنى سىياسىي جەھەتتىن كەمسىتتى، ئىقتىسادى جەھەتتە تىن قىستى. مەسىلەن، 1946 - يىلى ناھىيەمىزدىكى ئىس - قۇتقۇچىلار ناھىيە بازىرىغا يىغىلىپ ئۆگۈنۈش قىلغان مەز - گىلدە مۇئەللىم روزى ئىسمايىلنى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى

ئورۇلسىز ئۇرۇپ، يىڭىبوغا سولىدى. بۇ ئىشقا بارلىق ئىر-
قۇتقۇچىلار قارشىلىق كۆرسىتىپ، نامايىش ئۆتكۈزدى. بۇ
ۋەقەنى قۇرچاق ناھىيە باشلىقى ۋاڭ جۇڭلە ۋە دىڭ يىڭچاڭ
جۈمە مەسچىتىدە تۆۋە قىلىپ، ئۆزىنى تەكشۈرگەندىن كېيىن
ئاخىرلاشتى.

يوقۇرقىدەك زۈلۈم ۋە ئىستىبدانلىق پۈتۈن شىنجاڭدا
ئەۋج ئالغانىدى. شۇڭا كۆمىندال ئەكسىيەتچىلەرنىڭ بۇ ھەد-
دىدىن ئاشقان زۇلۇمغا قارشى ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتى-
لىمىدى. بۇ ئىنقىلابنىڭ غەلىبە خەۋەرلىرى ئازادلىقتا تەشنى-
ناھىيە خەلقىگە يېتىپ كەلدى. ناھىيە مەركىزىدىكى ئىنقىلاب ئىپ-
تىخىغا ئىگە دېھقان ياشلىرى، ئىنقىلابىي زىيالىيلار تەشكىل-
لىنىپ، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتكە قارشى كۈرەشكە تەييارلاندى.
1947 - يىلى فىئورالدا ئەخمەتجان قاسىمى، رەھبەر-
جان سابىرلار پىچانغا كېلىپ، خىزمەتلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ،
كەڭ ئامما بىلەن يۈز كۆرۈشتى. خەلق ئۆز رەھبەرلى-
كى ئەڭ داغدۇغۇلۇق قارشى ئالدى. ئۇنىڭ نۇتقىنى ئاڭلىدى.
بىر نۇتۇق خەلقىنىڭ ئىنقىلابقا بولغان ئىشەنچىنى ھاسىل-
لىپ ئاشۇردى. بۇنىڭ بىلەن ياشلارنىڭ كۆمىندال ئەكسىي-
يەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىش روھى تۇرغۇپ تاشتى.

2. ياشلار ئىنقىلابىنىڭ تەشكىللىنىشى

1944 - يىلىدىكى ئىلى، ئالتاي، چۆچەك ۋىلايەت
ئىنقىلابىي كۆمىندال ئەكسىيەتچىلىرىنى بۇ ۋىلايەتتە
ھەر تەرەپتىن مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى پۈتۈن شىنجاڭ

دائىرىسىدە ساراسىمگە سالدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بۇ زور غەلىبىسى باشقا 7 ۋىلايەتكە تەزلا تەسۋىر قىلىپ، شىنجاڭ خەلقىنى ئۇيغاتتى. بولۇپمۇ پىچان، تۇرپان، توقسۇن ناھىيىلىرىنىڭ دېھقان ۋە زىيالىيلىرىغا تەسىرى چوڭ بولۇپ، ئۇلاردا ئۇيغۇنۇش ھەم ئۇيۇشۇش ناھايىتى تەز بولدى. بۇ 3 ناھىيە خەلقى كومىنىڭنى يوقۇتۇش، ئازاتلىق، ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش پەقەت كۈرەش ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدىغان ئىش دەيدىغان چۈشەنچە ۋە ئىشەنچنى ھاسىل قىلدى. پۈتۈن شىنجاڭدا يالقۇنلاۋاتقان بۇ ئوتنى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن كومىنىڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئەمدى ئالدامچىلىق نەپەزىگىنى بازارغا سالماي بولمىدى. ئۇلار ئىنقىلابچىلارنى بىخەتەرلاشتۈرۈش ئۈچۈن تېپىلىق سۆھبەتگە تۇتۇش قىلدى. ئەفەلىيەت سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇرلىدى. شۇنىڭ بىلەن كومىنىڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن 3 ۋىلايەت خەلق ئۆلكىلىرى ئوتتۇرىسىدا سۆھبەت باشلاندى. سۆھبەتكە كومىنىڭ تەرەپتىن چاڭجى جۇڭ، 3 ۋىلايەت تەرەپكە ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىق قىلدى. سۆھبەت نۇرغۇنلىغان كۈرەشلەر ئىچىسىدە 1946 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 11 بېتىمنى ئىمزالاپ، «غەلىبىلىك ئاخىرلاشتى. 11 بېتىم» ئىمزالانغانلىقىنى قىلىنغاندىن كېيىن شىنجاڭدىكى ھەربىيلىك خەلقى بىتىم روھىدىن چوڭ قىلپاملاندى. بېتىمدە: «ئۆلكىدىن تارتىپ ئاساسىي قاتلامغىچە سايلام ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق خەلق ئۆز كۆڭلىدىكى ياخشى كۆرگەن كىشىلەرنى ھەردەردىكى جىللىك ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىغا سايلاپ چىقىش ھوقۇقىغا ئىگە»، «خەلق سۆز، مەتبەئە يېغىن ئېچىش، نامايىش قىلىش ۋە

باشقا ئورگانلىكلەردىن بەھرىمەن بولىدۇ. ئىلى تەرەپ ئىسۇ
زىگە دائىرە جايلاردا ھەر مىللەتتىن تەركىپ تاپقان قۇرال
لىق قىسىملىرىنى ساقلايدۇ. قالغان يەتتە ۋىلايەتتە دېھىك
راتىك ئەركىن سايلام يۈرگۈزىدۇ. دېگەنگە ئوخشاش بىل
گىلىسىلەر بەلگىلىنىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى
بېتىم زوھى خەلپە ئۆمىدكە ئىگە قىلىپ، روھلاندۇردى. لېكىن
گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھەر خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىپ،
بېتىمنى ئىجرا قىلىمىدى، ھەر خىل قەيەم ئۇسۇللار بىلەن
خەلقنى تەھدىت يۈرگۈزۈپ، خەلقنىڭ غەزىپىنى تېخىمۇ قوز-
غىدى. بۇنىڭ بىلەن ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى تەشكىللىنىپ،
كۈرەش قىلىشقا مەجبۇر بولدى. جۇددى لېنىننىڭ كىشىلەرنىڭ
بىشىغا بىرەر پالاكەت، ئېغىرچىلىق يەتسە، سەن ئۇلارنى مە-
مۇرى بۇيرۇق بىلەن تەشكىللىنىسەنمۇ ئۇلار ئۆزلىكىدىن
تەشكىللىنىپ قالىدۇ دېگەندەك ياشلار ئارىسىدا «ياشلار
ئىنقىلابىي تەشكىلاتى» نىڭ گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلۇشقا باشلىدى.

② - مىللى بىرلىك ئىتتىپاقلىقىنى ئاساس قىلغان ھالدا، كەڭ دېھقانلار ئاممىسىنى ئويغۇتۇپ، خەلپىنىڭ ئۈستىدىكى ئال-زان - ياساق ھەرىكەتلىرىنى باجلارنى ئازايتىش ۋە تۈگۈتۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش؛ بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانلار ئاممىسىنىڭ ۋەكىللىرى ۋە دېھقانلارغا سىياسىي، ئىقتىسادىي بېسىم ۋە ھەربىي تەھدىت كۆتۈرۈلگۈسىز دەرىجىدە ئېغىر بولغاچقا ئازاتلىق، ئىرىكلىك، تەڭلىك ۋە خەلقپەرۋەرلىق ئۈچۈن كۈرەش قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش، بۇ مەقسەت ئەمەلگە ئاشمىسا، قۇراللىق كۈرەش بىلەن مەقسەتكە يېتىش. (1945 - يىلى)

گومىنداڭ بېشىنى ئىجرا قىلمايدى. شۇڭا 1945 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا پىچاندا غۇجامنىياز ئابدۇل يۇنۇس ھوشۇرلار، بىلەن بىرلىكتە ئىبراھىم رازىيىپ، مۇستاپالار گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ھەركەتلىنىش كۈرۈپپىلىرىنى قۇرۇش ئۈچۈن ئۇرۇمچىگە بىر نەچچە نوۋەت چىقىپ ئالاقىلىشىپ كەلدى. ئۇلار ئۇرۇمچىدە، گومىنداڭغا قارشى يوشۇرۇن تەشكىلاتنىڭ باشلىقلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، ناھىيىدە بۇگۈن-بۈيىنى قۇردى، لېكىن رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرالمىدى.

1946 - يىلى غۇجامنىياز ئابدۇل ئۇرۇمچىگە قايتا چىقىپ، رېيىجان شاپىر ھاجى، ئەخمەتجان قاسىملار بىلەن مۇناسىۋەتلىنىپ، 1948 - يىلىنىڭ ئاخىرى 10 نەپەر كىشىسىدىن تەركىپ تاپقان «پىچان» ياشلار تەشكىلاتى» نى قۇرۇپ چىقتى. بۇنىڭغا شاپىق پىچان، ناھىيىسىنىڭ جامائەت خەۋەرچىسى بىلەن ئىدارە مەسئۇلى يىتەكچىلىك قىلىدىغان بولدى. ناھىيىسىنىڭ چەت رايۇن يېزىلىرى بىلەن ئالاقىلىشىشقا سابىق ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپى ھەبىبۇللا ئامىرى، شەھەر ياشلىرىدىن

نىياز سېتىنىيازىلار مەسئۇل قىلىپ بېكىتىلدى.
 تەشۋىق تەرىپىيە ئىشلىرىغا سابىق مائارىپ بۆلۈم باش-
 لىقى يۈسۈپ تالىپ، ئارقا سەپ تەمىنات ئىشلىرىغا پىچان
 يېزا يېڭى ئېرىقتىكى ئەۋەيت شاڭجاڭ، ھەربى باشقىچىرۇش
 ئىشلىرىغا غوجامنىياز ئابدۇل، مالىيە ئىشلىرىغا سابىق ناھى-
 لىك ھۆكۈمەت مالىيە بۆلۈم باشلىقى ھەمدۇللا سۇلتانلار
 مەسئۇللۇققا قويۇلدى.
 ھەيئەتلەر ئىچىدە مۇئاۋىن ھاكىم خېلىل ئىبراھىم،
 ياسىن رېقەپ (ئوقۇتقۇچى) ھەمدۇللا سۇلتانلار بار بولۇپ،
 ئۇلار ئۆزىگە باپ خىزمەتلەرنى تەقسىم قىلىشۋالدى.
 لۈكچۈنى ئاساس قىلغان تاغ ئاستى رايۇنلىرىغا
 ئابلىمىت ھۇشۇر، لەمچىن رايۇنىغا ھەبىبۇللا ئامىرى، يۈسۈپ
 تالىپلار، پىچان رايۇنىغا غوجامنىياز ئابدۇل، يۈنۈس ھۇشۇر،
 چىقىتىغە نىياز سېتىنىياز بىلەن ھەمدۇللا سۇلتانلار مەسئۇل
 قىلىندى. ئۇلار ئاساسەن تەشۋىقات ۋە تەشكىللەش خىزمەت-
 لىرىنى ئىشلەپ، يېزىلاردا كۆرۈپىلارنى قۇرۇپ چىقتى. بۇ
 كۆرۈپىلار ئەۋەل لۈكچۈن، تۇيۇق، ياڭخى، ياڭخى كىرىز،
 لەمچىنلەردە قۇرۇلدى.
 لۈكچۈن، تۇيۇق، ياڭخى، ياڭخى كىرىز كۆرۈپىسىغا
 ئەخمەتتىياز داۋۇت (كۆرۈپى مەسئۇلى) تىخىسى رەجەپ،
 قۇربان تۆمۈر، سىدىق خەلىپ، ھاۋۇل ئابدۇرېنىملار، ئىمىن
 شاڭجاڭ، ئەخمەتتىياز ئىبراھىم، ئابدۇرازلىق (مۇئەللىم)
 (بۇ 3 كىشى ياڭخى كىرىز مەسئۇللىرى). ھەيئەت شاڭجاڭ،
 ئېزىز ئاخۇن (مۇجۇقى)، شەمشاخۇن، غۇپۇر ئىبراھىم (مۇ-
 ئەللىم) قاتارلىق 12 كىشى قاتناشتى.

لەمچىن كۆرۈپچىسىغا: (كۆرۈپچا مەسئۇلى) ھەمدۇللا مەسئۇپ،
توختى ئۇلاتا، ياقۇپ يۈسۈپ، ئىمىن شەمشىدىن، شالىسىياز
ئەپەندى، سالى پازىل، تەيىپ پۇلات، تالىپ ھەسەتسىدى،
ئابلىنىت يۈسۈپ، نىياز قاسىم، ھەخمۇت ئابىت، سېتى مەڭ-
لىك، كېرەم نىياز نەمتۇل، قاسىم ئابدۇل قاتىارلىق 15
نەپەر كىشى قاتناشتى.
قۇرۇلغان بۇ تەشكىلاتلارنىڭ يىتەكچىلىكىدە يېڭى ئىنقىلابىي
كۆرۈپچىلەر قۇرۇلۇپ ۋە كېڭىيىپ، ناھىيىمىزنىڭ ھەممىلا جاي-
لىرىدا ئادەم سانى ئوخشاش بولمىغان ھالدا كۆپەيدى.
ئۇلار ئۇيۇشۇش ۋە تەشكىللىنىش ئوسۇلى جەھەتتە ئوخ-
شىمىغان شەكىل ۋە ئوسۇل قوللاندى. بەزىلىرى قەسەم بې-
رىش، بەزىلىرى بەدەن - قوللىرىدىن قان چىقىرىپ قول
يېمىش، مەلۇملىرى قۇرئان تۇتۇپ قەسەم بېرىش قاتارلىق
ئوسۇللار بىلەن تەشكىلاتقا ئەزا بولۇپ كىردى. قەسەمنىڭ
ئاساسى مەزمۇنى: تەشكىلاتنى قەتئىي ئاشكارىلىماسلىق، دۈشمەن
قولغا چۈشۈپ قالغاندا، ھەرقانداق جەۋرى - زۇلۇمغا ئۈچ-
رىسىمۇ تەشكىلنى، يولداشلارنى پاش قىلماسلىقلاردىن ئىبارەت.
بۇ تەشكىلاتلار مەخپىيەتلىكنى قەتئىي ساقلاش، دۈش-
مەنگە ئاشكارىلىشىپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئىسسىملىكنى
تىزىلماسلىق، مەجلىسلەردىن خاتىرە يازماسلىق، تۇنۇشتۇ-
رۇلغۇچى بىلەن، تۇنۇشتۇرغۇچى ئۆزلىرىدىن باشقىلارنى بىلا-
مەسلىكتىن ئىبارەت تەشكىل - ئىتتىپاق پىرىنسىپلىرىنى
بەلگىلىدى.
پىچاندىكى ياشلار ئىنقىلابىي تەشكىلاتنىڭ يۇقۇرقىدەك

تەشكىل پىرىنسىپى بولغاچقا قاتناشقۇچىلار تۈلۈك، سالىنىرى
ھازىرغىچە ئاندىگەللەشكە ئىمكان بولمىدى، مۇاچىرىمىزدە 00-
دەك بارۇ. نەتىجىسىدە بىزنىڭ بىلگەنلىرىمىز بىلەن بىرلىكتە
ناھىيىمىزدە ياشلار ئىنقىلابىنىڭ تۈشكىلاتلىرى يۇقۇرقى
دەك تەشكىلات گۇرۇپپىلارغا ئۇيۇشۇپ چىقتى. كوممىنىستىك
ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ سىياسى ئەقىلىداى جەھەتتىكى چېشىنى
تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. ئۇلارنىڭ زۇلماى ھەددىدىن ئاشقانلىقتىن
ياشلار قولىغا قورال كېلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ بىلەن
4-ئەتىياسى ئىنقىلابىنىڭ قوراللىق ئىنقىلابىغا
يۈزلىنىشى
1947-يىلى 6-ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئۈرۈمچىدە
ئىشلەۋاتقان پىچانلىق ئىشچى خىزمەتچىلەر ۋە مەھۇتەللىلەر
ئىلگىرى-كېيىن پىچانغا قايتىپ كېلىشكە باشلىدى ھەم
نامانجان (ئۈرۈمچىدىن كەلگەن پارتىزان) نىڭ ئادەملىرىمۇ
ناھىيىمىزگە كەلدى. بۇلارنىڭ ئېتىشىچە 11 ئەپتىمىلىق تۈلۈك
ئىجرا قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۆلكە زەئىسى مەسئۇت
ساپىرىنى ۋە زەئىسىدىن قالدۇرۇش سىياسى كۆرىشىنى ئېلىپ بېرىشىلا-
زىم ئىكەن. مۇشۇ مەخپەت بىلەن بىر بۆلۈم ياشلار كۆكيار تېغىغا يىغىلغان.
كومىنىستىك پىچان ناھىيىلىك ھۆكۈمىتى كۆكيار تېغىدىكى
ياشلارغا ۋەكىل چىقارغان. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە
ياشلار ھۆكۈمەت ۋەكىللىرىگە بىر نەچچە تۈرلۈك تەلپ
قويغان. لېكىن كومىنىستىك دائىرلىرىنىڭ ئەسلى مەقسىتىدى
ياشلار ھەركىتىنى زورلۇق كۈچ بىلەن باستۇرۇش بولغان

لەقتىن، بۇ سىياسى كۈرەشتىن ھەمچەقاندەك نەتىجىگە چىققايدۇ.
قالماستىن، بەلكى ياشلارنىڭ بۇ ھەرىكىتى كومىنىنىڭ ئەكسى-
تەتپىلىرى تەرىپىدىن غالىبلارچە باستۇرۇشقا ئۇچۇردى.
كومىنىنىڭ دائىرىلىرى ناھىيەلىك ساقچى ئىدارىسىگە،
ناھىيەلىك ھۆكۈمەتكە بىر پەيدىن كومىنىنىڭ ئەكسى-
تەتپىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، بۇ ئورۇنلاردىكى ئىنقىلابىي ياشلارنى قاتتىق
نەزەربەنت قىلدى. ئۆزلىرىگە خەۋەرلەپ دەپ تونىغان ياش-
لارنىڭ ئارقىسىغا ئادەم سېلىپ قويدى. كېچىسى ياشلارنىڭ
بېشىغا ئاپتومات تەكلىپ پۇستا تۇردى. لەمچىن، خاندۇ،
لۈكچۇن پەيچۇس، سولارنىڭ سوجاڭلىرىنى يۆتكەپ ئۇلارنىڭ
ئورنىغا ئىشەنچلىك دەپ قارىغان ئۆز ئادەملىرىنى خىزمەتكە
قويدى. گۇمانلىق دەپ قارىغان لەمچىن پەيچۇسنىڭ س-
جاڭى ئابلىمىت يۈسۈپ، خاندۇ پەيچۇسنىڭ سوجاڭى
مۇھەممەت قاسىملارنى ناھىيەلىك ساقچى ئىدارىسىگە يۆتكەپ
نەزەربەنت قىلدى. پىچاندا ئابلىمىگە قايتىپ كەلگەن ياسىن
رىقىپ قاتارلىق مۇئەللىم - خىزمەتچىلەرنى قولغا ئېلىپ
قاماپ قويدى. ۋەلى ھەمدۇل، جاپپار نەمەتلىرىنى تۇتماقچى بولغاندا
بۇ سىزىلىپ قېلىپ، قېچىپ كەتتى.
لۈكچۇن پەيچۇس، سىغا ئائىلە يېزىلاپ كەلگەن سىدىق
ھەسەن ۋە باشقىلارنى قولغا ئېلىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈر-
دى. (بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ سىدىق ھەسەننى قۇتقۇز-
ۋالدى.)
پىچان ناھىيەسىنىڭ ھەممىلا جايلىرىدا ئەھۋال مۇشۇندەك
بولۇپ كومىنىنىڭ ئەكسى-تەتپىلىرىنىڭ بارلىق ئىنقىلابىي ياش-
لارنى قەدەمىمۇ - قەدەم قولغا ئېلىپ، يۇقۇتىدىغانلىقى ئېنىق ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنقىلابى ياشلار قۇراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە مەجبۇر ئىدى.

قۇراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تۈرتكە بولغان يەنە بىر سەۋەب، مالىنىنىڭ باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر كومىنىڭ داڭ قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىپ، مەللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۆلە كۈنچىلىك سالغانلىقىدىن بولدى.

1946 - يىلدىكى يېتىدە دېھكرا تىك سايلام يۈرگۈزۈش

قۇراللىق قوزغىلاڭ ئاساسەت كومىنىڭ بىر قىسىمىم

كونا ئەمەلدارلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. مەسىلەن: پىچان

دىن مەتتىپ، ھامۇت ئەبەيت، لۈكچۈندىن ھاجۇيچاڭ (كامار)

لەمبىندىن مەخسۇت، سىيىدەڭگەن قاتارلىق كىشىلەر يېزا باش

لىقىلىرىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەبەيت شاڭجاڭ (پىچان

چان يېزا باشلىقى) قاتارلىق كىشىلەرنى سايلىدى.

بىر قىسىم يۇقىرى قاتلام ئەكسىيەتچى كۈچلەر، مالىن

سۇڭ (خۇيزۇ) نى ۋاستە قىلىپ، ئۈرۈمچى گارنىزۇنىدىكى سۇڭ

شىلەن بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئۇنىڭ ئەستىغلىشى بىلەن دۆڭ

بازاردا ياشلار ئىنقىلابىغا قارشى قۇراللىق ئەتىرەت تەشكىلاتى

دى. بۇ قۇراللىق قىسىمغا مالىنىنىڭ لەنجياڭ، مامۇتۇلەنجاڭ،

يۇيۇر پەيچاڭ قىلىپ بېكىتىلدى. بۇ بىر پەي ئادەم كېچىدە

قۇراللىق بوش قىلىش، كۈندۈزلىرى دېھقان شەكلىدە ياسا

نىپ، ئىنقىلابىي ياشلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى تىك قىلىشلاش

ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلار بىگۇنا جەمئىيەتتىكى ئىجتى

مائى ھەركەتلەر بىلەن ھېچ قانداق ئالاقىسى بولمىغان يۇۋاش

دېھقانلارنىمۇ كومىنىڭغا تۇتۇپ بېرىپ جېنىغا زامىن بولدى.

مەسىلەن تۇردى قېرى، ئابلىز، مامۇت قاتارلىق ئىككى دېھقان

ھۆددىسى قوغۇملىغىدىن ئۆيىگە كېلىۋاتقاندا تۇتۇۋېلىپ، گو-
مىنداڭ قىسىملىرىنىڭ يىڭبۇسىغا تاپشۇرۇپ بېرىلگەنلىكتىن،
بۇ كىشىلەر ئۆز - دېرەكسىز يوقاپ كەتتى. تۇردى يىزى-زىپ
دېگەن سودىگەر كىشىمۇ شۇنداق بولدى.

بۇ ئۆز - ئۆزىنى قوغداش ئەتىرىنىڭ قۇرۇلۇپ، گو-
مىنداڭ قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىپ، كىشىلەرگە زىيانكەشلىك
قىلىۋاتقانلىغىنى بىلىپ يەتكەن ياشلار ئۆزلىرىنىڭ قوراللان-
مىسا بولمايدىغانلىغىنى تۇنۇپ، قۇرال ئىزدەشكە كىرىشتى. ۋە
يەر - مىراسلىرىنى، مال - مۈلۈكلىرىنى سېتىپ قۇرال ئالدى.
مەسىلەن، ئابدۇل بۇجاڭ، 4 كۆرلۈك (8 مو) يېرىنى سې-
تىپ بىر تال مىللىق ئالغان، لەنجىندىكى ھەمدۇللا ھەسۇدې
1500 جىڭ ساپ پاختا پۇلىغا بىر تال مىكس مىللىق
سېتىۋالغان. ياڭخىمدىكى ئىمىن شىخاڭ نەچچە مىڭ جىمىڭ
پاختا پۇلىغا بىر يۈرۈش تەخىملىق پىلىموت سېتىۋالغان.
پىچان ياشلىرى گۇچۇڭ، مورى، تۇرپان، قاتارلىق جايلار-
دىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن ۋە باشقا قۇرال سودىگەرل-
رىدىن ئالتۇن، كۈمۈش، قوي ۋە نەقپۇللارغا مىللىق، ئوق -
دورا سېتىۋېلىپ قۇراللانغان.

يالاڭ موزا، قارا مىللىق قاتارلىقلارنى ئۆزلىرى ياسىدى.
ياكى ئۇستا تۇمۇزچىلەرگە ياساتقۇزدى. بەزىلىرى چوڭ يىز-
رەكلىك بىلەن گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن مىللىقلارنى تارتىپ
ۋالدى. مەسىلەن، پىچاندىن، نىياز ئالتۇنچى، لەمچىندىن توخ-
تى ئۇلاتا، قاسىم ئابدۇلار گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن مىللىق
تارتىۋالدى. پىچان شەھەر ئەتىراپىدىكى ياشلار ھەربىي ما-
شىنلاردىن 27 - 8 - ساندىق (400 تال) گىرانات ئېلىۋالدى.

شۇنداق قىلىپ ياشلارنىڭ قولدا 9۵ تالدىن ئارتۇق قورال بار بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا ياشلار قېلىچ، خەنجەر قاتارلىق ئۆزلىرىنى قوغداش قورال - ئەسۋابلىرى مەلۇم تەييارلىق ئاساسلىرىنى ياراتتى.

5 - قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ باشلىنىشى

لەمجىن يېزىسىدىكى «ئىنقىلابى ياشلار تەشكىلاتى» غا قاتناشقان لەمجىن ساقچى شۆبىسىنىڭ باشلىقى ئابدۇلىمىت يۈسۈپ ناھىيەلىك ساقچى ئىدارىسىگە چاقىرتىلىپ، نەزەربەنت قىلىنغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا، پۇلاتنى لەمجىن ساقچى شۆبىسىنىڭ باشلىقى قىلىپ بېكىتتى. پۇلات لەمجىنگە كېلىپلا لەمجىن، چۇۋانقىردىكى ئىلغار ياشلاردىن 25 نەپىرىنى تۇتۇش ئۈچۈن ھەركەتلىنىۋاتقانلىقىنى سېزىلدى. شۇنىڭدەك گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن بىر بەن ئادەم لەمجىنگە كېلىپ، لەمجىن پەي-چۈسۈ بىلەن ماسلىشىپ ئادەم تۇتىدىغانلىقى ئېنىقلىنىپ قالدى. ساقچى شۆبىسى ئىچىدىكى ياشلار تەرەپ خادىمى كېرەم ھاپىز، غۇجامنىياز كېرەملەرمۇ ياشلار بىلەن ئالاقە قىلىشقا ئامالسىز قالدى. ئەھۋال قىيىنلاشتى، ۋەزىيەت جىددىيلىشىپ ياشلار ئالدىغا «ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك» دېگەن سۇئال قويۇلدى. بۇ ۋاقىتتا 11 يېتىمى قوغدايمىز دەپ، تېجىلىق كېلىشىمنى بۇزماسلىق تەرەپتە تۇرغاندا، ئىنقىلابى ھەركەتنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراش خەۋپى قاش بىلەن كىرىپك ئىبارىتىدەك يېقىملاپ قالغان ئىدى. بۇنداق ئەھۋالدا 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئىنقىلابى ياشلار جىددى يېغىن ئۆتە-

كۈزۈپ ۋە زىيەنى تەھلىل قىلىپ، ساقچى شۆبىسىدىكى تەشكىلات ئەزالىرى بىلەن مائىلىشىپ، كىچىدە ساقچى شۆبىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، قۇراللارنى تارتىۋېلىشنى قارار قىلدى. ھەركەتكە قاتنىشىدىغان ئادەملەرنى بېكىتىپ چىقتى. شۇنىڭغا ئاساسەن يېرىم كىچىدە، پۈتۈن ئۇرغان خوجانىياز كېرەم بىلەن ئالاقىلىشىپ، توختى ئۇلاتا، ئىبراھىم داۋۇت، ياقۇپ يۈسۈپ قاتارلىق 17 كىشى ئوڭۇشلۇق ۋە ئەپچىللىك بىلەن ساقچى شۆبىسىگە باستۇرۇپ كىرىپ، پۇلات سوجاننى تۇتتى ۋە 8 ئال مىلىتىق، 3 ئال قىلىچ، 3 گىرانات، 4 دانە ئاتنى ئەنئەت ئالدى. پۇلات سوجاننى ئەخمەت مۇھەممەدى باشچىلىقىدا بىر گۇرۇپپا ئادەم باغلاپ ئۆرتەڭگە ئېلىپ چىقىپ كەتتى. ساقچى شۆبىسىنىڭ قوراللىرىنى ئالغان بىر قىسىم ياشلار شۇ كىچىسى خاندۇ ساقچى شۆبىسىنىڭ قوراللىرىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ (ساقچىنىڭ) مۇداپىئىسى يۇڭتا بولغانلىقى، ئىچكى جەھەتتە ماسلاشىدىغان ئادەم بولمىغانلىقى، بىزنىڭ كىشىلىرىمىزنىڭ تەجىربىسىزلىكى تۈپەيلىدىن قۇراللارنى تارتىۋېلىشقا ئىمكان بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ياشلار ئۆرتەڭ ئىغىزىغا چىقىپ كەتتى. بۇ ئىشلاردىن ئىلھاملانغان لۈكچۈن ياشلىرى 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئەخمەت نىياز باشچىلىقىدا جىددىي يىغىن ئېچىپ، ياڭخې كارىزىدىكى ئىسىن شاڭجاڭغا خەت ئەۋەتتى. خەتتە ياڭخېدىكى تەشكىلات ئەزالىرىنى شۇ كۈنى كىچىدە لۈكچۈن كەيەتكۈزۈپ كېلىش ئۇختۇرۇلغان ھەمدە ئۇلار كەلسە، لۈكچۈن ياشلىرى بىلەن بىرلىكتە لۈكچۈن ساقچى شۆبىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، قوراللىرىنى تارتىۋېلىشنى ئىشتا ئاشۇرۇش ئې

تېلىغان، 10 - كۈنىگە ئۆتەر كېچىسى لۈكچۈن ئۇيۇشما رە-
 ئىسى شېرۋەك قاتارلىق كىشلەر ساقچى شۆبىسىگە كېلىپ شۆڭ-
 گەن ئىبراھىم رازىيىنى بىلەن (بۇ ۋاقىتتا ساقچى باشلىقى
 زىرۋەك پىچانغا كەتكەن) قورال تاپشۇرۇش ھەققىدە سۆزلەش-
 كەن. تاڭغا يېقىن ئېمىن شاڭخاڭنىڭ ئادەملىرى بىر دانە
 تەخسىلىك پىلىموت ۋە ھىلىتىقلار بىلەن يېتىپ كېلىپ ساقچى
 ئۆگزىسىنى ئىگەللىدى. لۈكچۈن پاشلىرى ئەتراپىنى مۇھاسىرە
 قىلدى. ئىلاجىسىز قالغان ئىبراھىم رازىيىنى ئەسكەرلىرىگە
 قورال تاپشۇرۇش بۇيرىقىنى چۈشەرگەندىن كېيىن ئېمىن شاڭ-
 جاڭنىڭ ئادەملىرى بىلەن لۈكچۈن ياشلىرى بىرلىكتە ساق-
 چىلاردىن 12 - تال ھىلىتىق، بىر دانە تاپانچا، 8 تال قې-
 لىچ ۋە باشقا نەرسىلەرنى تاپشۇرۇپ ئالدى. شۇنىڭ بىلەن ساق-
 چى شۆبىسىگە بېسىپ كىرگەن ياڭخې كارىز ۋە لۈكچۈن ياش-
 لىرى بولۇپ 70 نەچچە ئادەم بىر دانە پىلىموت، 2 دانە ئاپ-
 تومات، 15 تال ھىلىتىققا ئىگە، قوراللىرى خىسل مۇنتىزىم
 كۈچكە ئايلىنىپ قالدى. قۇرال تاپشۇرۇلۇش جەريانىدا ھۆ-
 كۈمەت ئورۇنلىرىغا، ئاشلىق ئامبارغا ھېچقانداق زىيان زەخ-
 مەت يەتكۈزۈلمىدى. سۆزلىشىش ئارقىلىق مەسىلە ھەل بولغى-
 نى ئۈچۈن بىر پاي ئوقمۇ چىقىرىلمىدى.
 6 - تۆت سوقمىغا ھۇجۇم
 تۆت سوقما بىر كارىز بولۇپ، كومىنىڭ ئەكسىيەتچى-
 لىرى بىر بۇلۇڭ ئادەملەرنى 11 يېتىمىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا

توسقۇنلۇق قىلىش ئۈچۈن قوراللاندىرۇپ، پايدىلىنىۋاتقان يەر ئىدى.

ياشلارنىڭ مۇددىئاسى كۆپرەك قۇرالغا ئىگە بولۇش، بۇ مەخسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئۇلار چەت، ياققا، تارقاق ئورۇنلاردىكى قۇراللارنى يېغىۋېلىشنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى.

1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئەتىگەندە

ئىمىن شاخجاڭ باشچىلىقىدىكى لۈكچۈن، ياڭخى ياشلىرىدىن 70 دىن ئارتۇق كىشى 4 سوقمىغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇ يەردە

بىر نەچچە سائەت جىددى ئۇرۇش بولدى. ئاخىرى تۆت سوقمىنى ئىگەللەپ تۇرغۇچىلار تەسلىم بولدى. بۇ ئۇرۇشتا

بىر ئاپتومات، 5 تال مىلىتىق، 2 ماۋزىر بىرمۇنچە ئوق - دۈرىلارنى غەنىمەت ئالدى. ئاندىن ياشلار ياڭخى كارىزغا قايتىپ

كەلدى. كارىزدا ياشلار قۇشۇنى ئىچىدىكى بىر بۆلۈم ئوقۇتقۇچىلارنى تەشۋىقات، تەمىنات ۋە باشقا ئىشلار ئۈچۈن قايتۇرۇپ، قالغانلىرىنى سىڭگىم ئېغىزىغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىغا كىرىشتى.

7 - سىڭگىم ئېغىزىغا ھۇجۇم قىلىش.

1947 - يىلى 8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى كۈندۈز سا - ئەت 10 لار ئەتراپىدا تۇرپان پارتىزانلىرىدىن 300 دىن ئارتۇق ئادەم غەرىپ ۋە جەنۇپ تەرەپتىن سىڭگىم ئېغىزىغا ھۇجۇم قىلدى.

بۇ ھۇجۇمدىن ئىلگىرى - مۇنداق ۋاقىتلەر بولغان ئىدى. تۇرپان ھاكىمى ئابدۇراخمان مۇھىتى مۇئاۋىن

107

ھاكىمىم ساۋدۇن يۈسۈپ، تۇرپان ئۇيغۇر ئويۇشما رەئىسى
ھۇشۇر كېرەم، ئابدۇجەلىل سوجاڭلار تۇرپان يىغى شەھەر-
سىيىلىدىن ئاغامچا بىلەن سىرىلىپ چۈشۈپ، ئاستانىغا كېلىدۇ.
ئۆيىدە ئىنقىلابى ياشلاردىن رەجەپ توختى، ئابدۇل پەرسا
باشلىق 80 — 70 ئادەم 30 — 20 تال مىلتىق 2
دانە ئاپتومات بىلەن ئۇلارنى كۆتۈرۋالىدۇ. بۇ توپقا يەنە
ئاتلىق، پىيادە ۋە قۇرالىسىز ئادەملەردىن نۇرغۇنى قوشۇلدۇ.
شۇنداق قىلىپ ئادەم سانى 300 دىن ئاشىدۇ. بايىقى
ھوجۇم مۇشۇ 300 ئادەم بىلەن بولغان ئىدى.

ئىنقىلابى ياشلار ھەر خىل قىيىنچىلىقلارغا چىداپ،
قاتتىق ھوجۇم قىلىپ ۋە قىستاپ زەربە بېرىپ، گومىنداڭ
ئىستېكامىغا يېقىنلاشتى. سائەت 4 — 3 لەر ئەتىراپىدا
لۈكچۇن، ياڭخى باشلىرى ئىدىن شامچاڭ قوماندانلىقىدا 100
دىن ئارتۇق ئادەم، 66 تال مىلتىق، 2 ئاپتومات، بىر
تەخىلىق پىلموت ۋە گىراناتلار بىلەن قوراللىنىپ كېلىپ
شىددەتلىك جەڭگە ئاتلاندى بۇ ۋاقىتتا پىچان ۋە لەمچىندىن
ئۆرتەڭ ئېغىزىغا يىغىلغان 200 دەك ئادەم چوڭ - كىچىك
40 تال قورال بىلەن كېلىپ سىڭگىم ئېغىزىنىڭ شەرقى
تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلدى.

جەڭ جەريانىدا ياشلارنىڭ بەزىلىرى شەيىن تاشلارنى
كۆتۈرۈپ كېلىپ ياكى ئىشەك ئۇچۇقلىرىنى ھول قىلىپ
پوتەينىڭ پىلموت ئېتمەۋاتقان تۆشۈكلىرىنى توساپ پىلموت
ئۇقلىرىنى توختاتتى. لېكىن پارتىلاتقۇچى بولمىغانلىقتىن
پوتەيلەرنى بۇزۇپ تاشلاشنىڭ ئىمكانىيىتى بولمىدى. جەڭ
كىچىكچە داۋام قىلدى. كىچىدە دۈشمەن ئىستېكامىسىغا

يېقىنلاشقان ياشلار پۈتەيسگە كىرانات تاشلىدى. دەسلەپتە كىراناتنى ئاتقۇچى كىرانات يېمىنى ئۆزۈپتەشنى بەلمىگەندە كىمىدىن ئاتىغان كىراناتلىرى پارتىلىدى. كېيىن كىرانات ئېتىشىنى بىلىدىغانلار بىر ئىككى كىراناتنى پۈتەيسگە قارىتىپ ئاتتى، كۈندۈز ۋە كىچىدىكى جەڭلەردە ھەر ئىككى تەرەپتىن ئوق ئىككىپ ئۆلۈش ئەھۋاللىرى بولۇپ تۇردى.

ياشلاردىن ئەبەيدۇللا روزى تاڭ ئىتتىقا يېقىنلاشقاندا دەل پۈتەيسنىڭ تۈشۈگىنى نىشانلاپ ئاپتوماتتىن شىددەتلىك ئوق ياغدۇرغاندىن كېيىن گومىنداڭ تەرەپتىن ئوق ئېتىش ئومۇمى يۈزلىك توختالدى. ئاندىن ساق قالغان پۈتەي ئۆستىگە بىر ئادەم چىقىپ، ئاق بايراق كۆتۈردى. ئۇرۇش تەجىربىسى بولمىغان ياشلارنىڭ بىرى دەرھال ئېتىپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى يەنە ھەممە تەرەپتىن ئوق ئېتىشقا باشلىدى. جەڭ جىددى داۋاملىشۋاتقان 1947 - يىلى 8 - يايىنىڭ 14 - كۈنى ئەتىگەن سائەت 6 لاردا (كۈن يېڭى چىققان ۋاقىتتا) تۇرپان تەرەپتىن يەنى ئېغىزنىڭ غەربى تەرىپىدىن نەچچە يۈز ئاتلىق قوراللانغان كىشىلەر ئاق بايراق كۆتۈرگەن ھالدا يېتىپ كەلدى. بۇلار توقسۇندىن كەلگەن ياشلار قۇشۇنى بولسا كېرەك دەپ تۇرغاندا، ئۇلار يېقىن كېلىپ تۇيۇقسىز پىلموتەلىرىدىن، تەڭلا ئوق چىقىرىپ، ياشلارغا قاتتىق ھۇجۇم قىلدى. كۆپۈنچىسى قورالسىز، تارقاق ئاممىدىن بولغان ئىنقىلابىي ياشلار چېكىنىشكە مەجبۇر بولۇپ، ھەر قايسى تەرەپلەرگە قېچىشقا باشلىدى. بىر مۇنچىلىرى ئاپتومات ۋە پىلموت ئوقلىرىدا قۇربان بولدى. تۇرپاندىن كەلگەن

گومىنىداق ئەسكەرلىرى ئات چېپىپ سايىلاردا قوتۇلاپ
يۈرۈپ قورشاۋ ئىچىدە قالغان ئاتلىق ۋە پىيادە ئادەملەرنى
ئاپتومات، مىللىتى بىلەن ئېتىپ ھەم قېلىپچ بىلەن چېپىپ
قانلىق قىرغىنىچلىق يەيدى قىلىپ، 100 دەك ئادەمنى
ئۆلتۈردى.

سىڭىم ئېغىزنىڭ شەرقى تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلىۋاتقان
لەمچىن ۋە سىڭىم ياشلىرى جىددى ئۇرۇشۋاتقاندا، پىچان
تەرەپتىن ماشىنا بىلەن گومىنىدا ئەسكەرلىرى قانچە پىلىموت
دىن ئوق ياغدۇرۇپ كېلىپ قالدى. لەمچىن ياشلىرىمۇ چىكى
نىشكە، مەجبۇر بولدى. تۇرپاندىن كەلگەن گومىنداڭنىڭ ئاتلىق
قىسىملىرى ئېغىزنىڭ غەرب ۋە جەنۇب تەرىپىدە ياشلارنى
چىكىندۈرۈپ ئېغىزنىڭ ئىچىگە كىرىپ، شەرقى تەرەپتىكى
لەمچىن ياشلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. پىچان تەرەپتىن كەلگەن
گومىنداڭ قىسىملىرىدىن چىكىنگەن ياشلار مەتەنسىياز دېگەن
كىشىنىڭ قوروسىدا توپلىمۇنۇپ، مەدەپەتە تۇرغان ئىدى.
تۇرپان قىسىملىرى قوراغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. ئۇرۇش
ناھايتى جىددى بولدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن ئادەم ئۆلۈش
ئىشى كۆرۈلدى. شۇنىڭدەك قاتتىق قورشاۋ ئىچىدە قالغان
جىددى پەيتتە كېرەم ھاپىز دۈشمەنگە ئالدى تەرەپتىن ئوت
ئېچىپ، دۈشمەن قىسىملىرىنىڭ بىر نەچچىسىنى ئۆلتۈرۈپ،
قورشاۋ ئىچىدە قالغان ياشلارغا يول ئېچىپ بەردى. ئۇلار
كۈچلۈك ئوق يامغۇرىنىڭ مۇھاپىزىتىدە قورشىۋىتىپ بۇلۇپ
چىقىپ كەتتى. كېرەم ھاپىز ئۆزى يالغۇز قۇرا ئىچىدە قىلىپ
ئېغىر بارلانغان بولسىمۇ، تەرىپىدىنلارچە جەڭ قىلىپ، پەيتەنە
بىر نەچچە دۈشمەننى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ مەرتلەرچە قۇربان بولدى.

8. چىقىمىدىكى جەڭ

1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى پىچان ۋە چىقىم ياشلىرىدىن 30 دىن ئارتۇق ئادەم مەڭلىك باقى ئاسقال، نىياز ئالتۇنچى، رىبانوپ (ئورۇس)، ھۈسەين مەتكاچىت، سولايمان بوجاڭلارنىڭ باشچىلىقىدا 7 قودۇق (چىڭچىڭزا) ئەتىراپىدىكى بىر داۋاندا مەھكەم ئىستېھكام قۇرۇپ، قومۇل تەرپىتىن كېلىدىغان گومىنداڭ ئەسكەرلىرىگە تەسلىپ زەربە بېرىش ئۈچۈن تەييارلىق كۆردى. پىچان تەرەپكە كېلىۋاتقان بىر ماشىنا گومىنداڭ ئەسكەرى پارتىزانلارنىڭ توپى قىسىم زەربىسىدىن يوقىتىلدى. كەينىدىن كەلگەن 4 - 3 ماشىنا گومىنداڭ ئەسكەرىنىڭ ئاپتومات ۋە پىلموتلىق ئوت كۈچى پارتىزانلارنى تەستىقلاپ قويدى. پارتىزانلار چىقىمغا مەجبۇر بولدى. بۇ جەڭدە سولايمان بوجاڭ، نىياز ئالتۇنچىغا ئوق تېگىپ قۇربان بولدى.

1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنى چىقىم يىزىسىدىكى ياشلار نەنخۇلدىكى قورغانغا ئورۇنلاشقان بىرلەن گومىنداڭ ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىش تەييارلىقىنى كۆردى. ئالدى بىلەن ئۇلار بۆرە بۇلاق بەگىنىڭ كارىزىدا چىقىم قورغانغا ياردەمگە كېتىپ بارغان ئىككى تۆمۈر كوڭكا (بىرونىڭ) غا توساپ زەربە بەردى. گومىنداڭنىڭ نەنخۇلدىكى قورغىنى خېلى مۇستەھكەم قۇرغان ئىدى. ئۇيەركە ئاز كۈچ بىلەن ھۇجۇم قىلىش مەغلۇبىيەتكە ئېلىپ كېلەتتى. شۇڭا كۆكياردىكى پىچان ياشلىرى، سىڭگىمە

دىن چىكىنىپ خاندودا تۇرۇۋاتقان لەمبىن ياشلىرىغا ياردەم
 تەلپ قىلىپ خەت بىلەن مەخسوس ئادەم ئەۋەتتى. ئوۋاقىتتا
 پىچان ياشلىرى ھەمدۇللا زايىست، يۈسۈپ تالىپ، غۇجا-
 نىياز، ئابدۇل، نىياز سېتىمىزىلارنىڭ رەھبەرلىكىدە كۆكيارغا
 توپلۇنۇپ، ئاۋۋۇت رەئىسىنى ئۇرۇش قىلىش مەسلىھەتچىلىكىگە
 بەلگۈلەپ، ئۇرۇش تەييارلىق ئىشلىرىنى ئىشلەۋاتاتتى. دەل
 شۇ پەيتتە ئۇرپاندىن گومىنداڭ قىتسىملىرىنىڭ مەلۇم ساندا
 ئەسكىرى كۈچى لەمبىن تەرەپتىن پىچانغا قاراپ ماڭغانلىقى
 خەۋىرى يېتىپ كىملىرىگە بۇنى ئاڭلىغان پارتىزانلارنىڭ
 يەتتە كىچىلىرى دەرھال يىغىن كېچىپ، پىچانغا ماڭغان گومىنداڭ
 نىڭ بۇ قوشۇنىنى پىچان يولىدا توساپ، زەربە بېرىش
 قارارىغا كېلىپ، 390 پارتىزاننى ئاتلاندىردۇ. ئۇلار پىچان -
 لەمبىن يولىدىكى تۈشۈك تاققا كەلگەندە، ئەسكەرلەرنىڭ
 بۇ يەردىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى ئۇقۇدۇ. بۇ ۋاقىتتا پارتىزانلار
 نىڭ بەزىلىرى ئارقىدىن قوغلاش پىكىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ،
 بەزىلىرى ئارقىدىن قوغلىغاندا، زىيانلىق بىر چوڭ بولىدىغان
 لىتىق ئىستىمالىنى سۆزلەيدۇ. نەتىجىدە كېيىنكى پىكىر
 پارتىزانلارنىڭ كۆپچىلىكىگە يېقىپ، ئۇلارنى قوغلىمايدۇ.
 پارتىزانلار كۆكيارغا قايتىدۇ. شۇ ۋاقىتتا قالغان
 شۇ ئارلىقتا چىقىمىدىن ئىسۋەتمەيگەن ئادەم يېتىپ
 كېلىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ. كۆكياردىمىكى پارتىزان
 رەھبەرلىرى دەرھال 700 دەك پارتىزاننى چىقىتىمىغا
 ئاتىلايدۇ. ئۇلار كىچىك يول يۈرۈپ، ئىناق ئاتىقچە
 چىقىتىلىدىكى مەڭلىك باقى ئامقارنىڭ كارىزىغا يېتىپ
 كىلىدۇ. بۇ يەردە قىلىنغان ۋاقىت ھەمىشە ئىچىلەن

(نامانجاڭنىڭ نۇرۇمچىدىن كەلگەن ئادىمى) ھەربى تەلىم بېرىدۇ. ۋە پۈتۈن ياشلارنى 3 يىڭغا بۆلۈپ، ھەر يىڭغا 30 تالدىن قۇرال، 40 تالدىن گىرانتان، تەقسىم قىلىپ ھۈجۇم نىشانلىرىنى بەلگىلەيدۇ. شەرق تەرەپتىن ھۈجۇم قىلىدىغان يىڭغا ئاۋۇت سوجاڭ غەربىي سەپكە يۈرۈپ تالىپ، جەنۇب تەرەپتىن ھۈجۇم قىلىدىغان يىڭغا ھەسەنجان، ھۈسەيىن مەتكا جىتتار بەلگىلىنىپ، نەخول قورغىنىنى قورشاشنى باشلىدى. قورغان ۋقات سىپىل بىلەن قورشالغان. ئىچىدە بۇلاقتىن تارتىپ بار سىتراتېگىيىلىك گازارما ئىدى. ئۇنىڭ مۇداپىئىسى مۇستەھكەم شۇڭا كۈندۈزى ھۈجۇم قىلماي، كېچىسى ھۈجۇم قىلىش پىلانلىدى. پارتىزانلار ئالدىن گازارمىدىكىلەرنى تەسلىم بولۇشتا ئۆندەپ جىۋار (ئۇندۇر شاڭيو) ئىسىملىك بىر خۇيزۇنى ئەلچى قىلىپ كىرگۈزدى. گازارمىدىكىلەر جىۋاردىن ئەھۋالنى ئىگەلىۋېلىپ، ئۇنى ئېتىپ تاشلىدى. شۇ ئارىلىقتا قالماق شەھرى (نەخول) نىڭ غەربىي - جەنۇبىي تەرەپتىكى قەدىمى شەھەر خارابىسى تەرەپتىن گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كېلىۋاتقانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن پارتىزانلار كېچىسى ھۈجۇم قىلىش پىلانىنى كۈندۈزگە ئۆزگەرتتى. ۋە دەرھال ھۈجۇمغا ئۆتتى. قورغاننىڭ سېپىلىگە چىقىشقا شۇتەلارنىمۇ تەييارلاشقا تۇتۇش قىلىندى. دەل شۇ پەيتتە گومىنداڭ قىسىملىرى يېتىپ كېلىپ، غەرب تەرەپتىن ھۈجۇم باشلىدى. ئۇلار نۇرغۇن پىلىموت ۋە كىچىك توپلار بىلەن پارتىزانلارغا ئوت ئاچتى. بۇ قىسىم سان جەھەتتىن كۆپ، سىتراتېگىيە جەھەتتىن ئەپلىك ئورنىغا ئورنىتىۋالغانىدى. غەربىي سەپتىكى پارتىزانلار باشقا

تەرەپتىكىلەر بىلەن ماسلاشقانچىلىك يۈلگۈرالىي چېكىنىشكە
توغرى كەلدى. گومىنداڭ قىممەتلىرى شەرىققە ھۇجۇم. نۇفۇس
قىممىتى يۆتكىگەندە، ئۇ يەردىكىلەر ۋە چېكىندى. چىنلۇر
تەرەپكە ئىككى پىرونىۋىك 200 دىن ئارتۇق ئەسكەر ھۇجۇم
باشلىدى. بۇ يەردە بىر ئاز تېرىش بولدى. بىر بىرونىۋىك
كىشى زەخمىلەندۈرۈپ تۇختۇتۇپ قويدى. لېكىن پارتىزانلاردا
ئوق ئاز قالغانلىقتىن بۇلارمۇ سوقۇشقا سوقۇشقا چېكىندى.
ئۇرۇشقا قاتنىشىپ چېكىنگەنلەردىن كۆپ قىسمى ھەر قايسى
تەرەپلەرگە تارقاتىلىپ كەتتى. بۇ چاغدا ئەتىياز كىرىم، مۇھەممەت
زاھىر قاتارلىق بىر قانچە پارتىزان، تارقىلىپ كەتكەن
پارتىزانلارنى چاقىرىپ، ئۇلارنى روھلاندۇرۇپ، 70 دەك
ئادەمنى كۆكياردا جەم قىلدى. بۇ 70 ئادەم كۆكياردا بىر
كۈن تۇردى. شۇ ئارلىقتا چىقىم ئۇرۇشدا ھەر قايسى تەرەپ
رەپلەرگە تارقىلىپ كەتكەن پارتىزانلار يەنە بىر تەرەپ
كېلىشكە باشلىدى ۋە ئۇرۇش پارتىزان يىغىلىپ توپلاشتى.
بۇ پارتىزانلار يول تەييارلىقلىرىنى پۈتكۈزۈپ، ئۆرتەك قىلىپ
دىكىلەرگە قوشۇلۇپ، چالغان تېغىغا يۈرۈپ كەتتى.

9. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ياشلار ئىنقىلابىنى
باستۇرۇشى

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئۇزۇندىن بېرى يۈرۈش
كۈزۈپ كەلگەن قىرغىنچىلىقى ۋە دېھقانلارغا خالىغانچە زۇلۇم
بىلەن، خەلقنى خانىۋەيران قىلىدىغان ئەكسىيەتچىلىك سىياسىتى
شەندىن ئىنتايىن قاتتىق توپىغان ئىزىلگۈچىلەر مىللەت خەلقى

ئازاتلىق، ئەركىنلىك ۋە ھۆرلۈك ئۈچۈن ھەرخىل سىياسى،
 ئىجتىمائىي ۋە قۇراللىق ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ باردى. بۇ
 ھەرىكەتلەر رەيپاندا ئۇلار تەخلەكە قىلغان ۋە ئادالەت-
 لىك بولغان، ئىتتىپاقلىقنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئارزۇسىدا
 قان كېچىپ كۆرەش قىلدى. مۇنداق بىر دەلىلگە 11-بېتىمى
 ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. شۇنىڭ ئۈچۈن 11-بېتىمنىڭ روھىنى
 ھەقىقىي ئىسجرا قىلىپ، تۈپتىنلا ئىتتىپاقىي قىلىشقا قەسب يەت-
 كۈزۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىغا ئىزا چۈ-
 شۇپ قىلىشقا كەتكەن قىلىش قاتارلىق ئىشلاردا ئىتتىپاقىي-
 ناھايىتى ھۇشيار قۇردى. ئۇلار كوممۇنىستىك ھۆكۈمەتتىن
 11-بېتىمنى ھەقىقىي ئىسجرا قىلىش ئۈچۈن، مۇنداق تەلەپلەرنى
 قويدى: 1. دېھقانلار ئۈستىدىكى ئالۋاڭ تەييارلىق ئازايتىلسۇن!
 2. ئالە كۇمان بىلەن تۇتۇپ قالمالغانلار قويۇپ بېرىلسۇن!
 3. ساقچى ئورگانلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئەكسىيەتچى ئۇن-
 سۇرلار بوشۇتۇلسۇن.
 4. دېھقانلار ۋە ياشلارنىڭ ئەركىن يۈرۈشىگە يول
 قويۇلسۇن.
 5. دېھقانلار ۋە ياشلار ئۆز پۇلىغا ئېتىۋالغان قۇرال-
 لارنى ئۆزلىرى تۇتۇشقا، رۇخسەت قىلىنسۇن.
 6. 11-بېتىم ھەقىقىي ئىسجرا قىلىنسۇن. ھەممەت رەئىس
 لىكىنىڭ قالدۇرۇلسۇن.
 7. ناھىيىدە ئەسكەرلەر كۆپ، ئالۋاڭ ئېغىر. ئەسكەرلەر
 ئازايتىلسۇن.
 8. تەلەپلەرگە ھۆكۈمەت بېسىم قىلىندى.

دۇچا ناھىيە ياشلار ئىنتىلاپى ھەركىتىدە مەھەلەلە
ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق قوغدىدى ھەلەلەتلەر مۇناسىۋىتىگە
بۆلگۈنچىلىك قىلىدىغان ئاز سانلىق ھەلەلەتلەرنى ئۆي-ئۆز
ھەلەلەتتىن باشقا ھەلەلەتلەرنى باھىدەن ھەلەلەتچىلىك ئەھدە
ۋالار سادىر بولىدى. ئەگەرچە بۆلگۈنچىلىك ئىشلىرىنى
گومىندا ئەكسىيەتچىلىرى پەيدا قىلدى. مەھەلەن، گومىن-
داڭچىلار ھەلەلەتتە ئولتۇراقلاشقان خۇيزۇلارنى ۋەھىسكە سېلىپ
پىچانغا قاچۇردى. ھەلەلەتلە ئىتتىپاقىغا بىرۋىچەلىق قىلىپ
ئىشلىتىۋاتقان ئەھۋالنى كۆرگەن سەككىز ئىنتىلاپچىلار ۋەھىسە
يۈتۈن لەمپىن خەلقى بىرلەشتى. ئەھۋال قويغان بىر تەننى
پىزىپ، خۇيزۇلارنى ئۆز ئىنتىلاپىغا قايتۇرۇپ كېلىپ تېچ،
خاتىرجەم ياشىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ھۆكۈمەتكە تە-
ئەپپاقەت بىلەن يۈرت ھۆكۈمەتلىرىدىن ئىشەنچ بىرۋالا، بىرات
تالۋىنچىلارنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتتى. لېكىن گومىنداڭ ئا-
مىيەتچىلىرى ئۇلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

لۈكچۈن ياشلىرى لۈكچۈندە ئۆزۈندىن بېرى ئولتۇراقلىشىپ
قالغان خەنزۇلارنىڭ ھاياتىغا، خاتىرجەم تۇرمۇش ئاكتىپلىك قىلىش
ئۈچۈن ئاممىغا خەنزۇ ئەمگەكچىلەرگە توغرا مۇئامىلە قىلىشى تەشۋىقاتى-
نى ئېلىپ خەنزۇلار غەمۇ تەرىپىدە بىر ئۇلارنى خاتىرجەم قىلدى.
يوقىرقى ئەھۋاللار شۇنى كۆرسۈتۈدىكى، ياشلارنىڭ
قۇراللىق قوزغىلاڭ قىلىش نىيەتلىك بولمىتى. باشا مە-
ھەلەلەرگە قارشى ئەمەسلىكى، بەلكى ھەر ھالەت ئەمگەكچى
خەلپىنىڭ مەنپەئەتلىك قۇغدۇيدىغان ئەزگۈچىلەرگە قارشى ھەق-
قانى ھەرىكەت ئەمگەكلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. لېكىن بۇ ھەق-
قانى كۈرەش شۇنچە كۆپ ياشلارنىڭ ئىشتىراك قىلغان كۈرۈشى

بولسىمۇ، ئۇلاردا قۇرال ياراقنىڭ ئازلىقى، يەنە كېلىپ يېزىق-
لىك تەجرىبەلەرگە ئىگە بولمىغانلىقىدىن، مۇنتىزىم قۇراللانغان ئەمەس
سەپەتچى قارال كۈچلەرنى تەرىپىدىن باستۇرۇلدى.
ئىنقىلاپ ئوتى پەسەيگەندىن كېيىن كومىنىڭ ئەكسى-
يەتچىلەرنىڭ ئەكسىيەتچىل خورلىقى تېخىمۇ ئۆسۈپ، ئېنىقلاش-
تازىلاش بېسىقتۇرۇش ھەركەتلىرىنى ئىنتايىن جىددىي ئېلىپ
باردى. ئۇلار ئاھىيىمىزنىڭ ئىشەنچى، يېزىمىزنىڭ مۇسۇلمان-
پۇشقاقلارنىڭ، ئاق تىرۋرۇلۇق يۈرگۈزدى. بىزنىڭ ئىشەنچ-
ھاياتىمىزنى بۇلدى. مال-مۈلۈكلەرنى بۇلاپ - تا-
لىدى. كىشىلىك ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلدى. كىشىلىك-
ئۆي-ھاكالىرىدا تۇرۇشقا ئەمەل قالدۇردى.
دېھقانلار قوزغىلىڭىغا ئۇچرىپ بولغاندىن كېيىن، كومىنى-
نىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى ئۇلارنى ھاكىمىيەتتىن ئۆستۈپ، ئۇلارنى
ئۈچۈن ئەمەلدارى ۋە ھەربىي تەدبىرلەرنى قوللىنىپ ھەركەت-
دەپسەندە ئىنتىقام ئېلىشقا كىرىشتى.
1. دىمگۇراتىك سايلامدا خەلق تەرىپىدىن سايلانغان يېزا
كەنتلىرىنىڭ باشلىقلىرىنى، ھەربىي ۋەزىرائىنى ئېلىپ، ئۇلارنى ھەربىي
قۇلىسىلچىلاردىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان
كىشىلەرنى كېيىن قايتا تىنچلىدى. ئۇلار ھوقۇق ئىگەللىگەندىن
كېيىن خەلقنى قورقۇتۇپ، قاقىسىنى ھوقۇقىنى قىلىپ، ساقچى-
ۋە ئەسكەرلەر بىلەن مەسلىش ياشلارنىڭ ئىچىدىن ئات - ئۆ-
لاقلىرىنى تۇتۇش باھانىسى بىلەن نۇرغۇن مال-مۈلۈك
توپلاپ خوجايىنلىرى ۋە ئۆزلىرىنى سەمىرتىپ، ئىنتىقامىدىن
جەھەتتىن دېھقانلار ۋە ياشلارغا ناھايىتى زور ۋەيرانچىلىقنى
كەلتۈرۈپ چىقاردى.

2. ناھىيىمىدە قورچاق ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قوللىشى
 كومىتېتىنىڭ يىللىق پىلانلىشى بىلەن ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتى
 «جىساتۈن»نى قۇرۇپ چىقتى. بۇنىڭغا نۆۋەتتە يېتتىنچى
 باشلىق، بەككىنچى شىلمىنى مۇئاۋىن باشلىق، قىلىپ بېكىتىپ
 1. كىشىلىك ئىشتاتلىق ئورگان تەلىمى قىلدى. بۇنىڭ ئۈچۈن
 كانىنىڭ ھەربىيلىكىدە ھەر بىر رايون، يېزىلاردىن زولاجىمى،
 جاۋدا جىمى، ھەر جايدا (10 مىڭلىرىم) مىڭلىرىدىن ناملار
 بىلەن ئادەم بېكىتتى. ئۇنىڭدىن باشقا مەخپىي ئاكتىڭىلارنى
 تەربىيەلەپ بېكىتكەن، مەسىلەن: لەمچىن رايونىدا يېزىمىدىلا
 «شايتول»، «گاڭلى»، «خوپىڭ»، «خوتىن» قاتارلىق مەخپىي
 ئىسىملار قويۇلغان. ئىشپىيونلاردىن 38 نەپەرى بولغان. ناھىيىمىزنىڭ
 ھەر قايسى جايلىرىدا رايونىدا ئىشپىيونلۇق تۈرلىرىنى
 تۈرلىرىنى تەكشۈرۈپ، ياشلارنى تەربىيەلەش، قۇرال - يارا
 راقلارنى تەربىيەلەش، ياشلار مىنگەن ئاتلارنى تەربىيەلەش،
 ۋە يەتكۈزۈش، ياشلارنى تۇتۇپ بېرىش قاتارلىق ئىشلارنى
 بېجىلىپ بارىدى. بۇلارنىڭ تەربىيەلەپ بەرگەن ئادەملىرى 310
 دىن ئارتۇق بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرىگە خىزما بېرىپ، ئۆلۈپ
 تۈزۈۋەتكەن بولالىمۇ، نۇرغۇن ياشلارنى ئۆلتۈرۈش، اجازالاش
 ئىشلىرىغا ئۆلگۈرەلەيدى. خالىق ھەمدۇل، ھەمدۇللا، ئۇلتان،
 ھوشىغۇر، باي، ئىككىنچى، ھەمدۇل قارى قاتارلىقلار تۈر
 تۇپ بېرىلگەندىن كېيىن بەزىلىرىنى مەخپىي ئۆلتۈرۈۋەتتى.
 9. تالدىن ئارتۇق قۇرال، ياراقتىن نۇرغۇن ئاتىلارنى
 يىغىۋالدى. ناھىيىلىك ساقچى ئورگىنىنى ۋە يېزىلار
 دىكى ساقچى شۆبىلىرىنى قايتا قۇرۇپ، ماچىڭگوي ۋاڭكەنچىلىك

ماجىمىگىگى ۋاڭ كەنجىمىڭ ھاۋۇڭكو قاتارلىق خەلقنىڭ قان قەرزى بار كىشىلەرنى ناھىيىلىك ساقچى ۋە شۆبىلىرىگە باشلىق قىلىپ تەيىنلەپ، خۇيزۇ ياشلىرىنى كۆپلەپ ساقچىغا قوبۇل قىلىپ «جىمى تۈەن» بوجاڭلار بىلەن يېقىندىن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىشپىونلارنى ئىشقا سېلىپ، ياشلارنى تۇتۇپ قاماش، سوراق قىلىش ئىشلىرىنى جىددى ئېلىپ باردى.

ساقچى ئورگىنىدىن يۈسۈپ باقى، مۇھەممەت قاسىم، ئابلىمىت يۈسۈپ، ياشلاردىن ياسىن رېقىم (مۇئەللىم) يۈسۈپ ناۋايى (ئازدا يوق) قاتارلىقلارنى تۇتۇپ قامىدى. سىمىت زور (چۇۋانقىر) مەڭياز كاسىپ، مەتىياز شەلەمىز قاتارلىق نۇرغۇن ئادەملەرنى (90 دىن ئارتۇق) شۆبە ساقچىلارغا سۇلاپ، ناھىيىگە ۋە تۈرپانغا يەتكۈزۈپ بېرىپ بەزىلىرىنى ئۈرۈمچىگە يەتكۈزگەن. بۇلارغىمۇ قاماق جازاسى بەردى. لەمچىن ساقچى شۆبىسىنىڭ باشلىقى جاللات ۋاڭ كەنجىمىڭ ياشلارنىڭ مۇنەۋۋەر يېتەكچىسى يۈسۈپ تالىپنى تۇتۇپ، ئۇنى تۈر كارىزدا ئولتۇرۇپ بېشىنى كېسىپ لەمچىن ساقچى شۆبىسىنىڭ ئالدىدىكى رېشاتكىغا 3 كۈن ئېسىپ قويىدى. ئۇ بۇنى ئاز دەپ باشنى پىچان بازىرىغا ئېلىپ كېلىپ چوڭ مەسچىتنىڭ ئالدىدىكى قارا ياغاچنىڭ شېخىغا يەنە 3 كۈن ئېسىپ قويىدى. ۋە ساقچىدا تۇتۇپ قاماپ قويغان ياشلارنى كۆمىنىڭ ئەسكەرلىرىگە يەتكۈزۈپ بەردى.

4. پىچاندىكى بىر روتا كۆمىنىڭ ئەسكەرلىرىگە يار-دەملەشتۈرۈش ئۈچۈن مەلەنسۇڭ، كاماز جۇيچاڭلار تۇرپاندىن يەنە چۆۋىچۈن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ كەلدى. قومۇل ۋە دورى ناھىيىلىرىدىن پىچانغا قوشۇن يۆتكىدى. لۈكچۈن لەم

جېن قاتارلىق جايلاردا بىروتىدىن، بىر ئۇزۇنقىچە ئەسكەر
 تۇرغۇزۇپ، رايۇن، يېزا، قاغلارغىچە كەڭ كۆلەمدە باستۇرۇش،
 تازىلاش ئېلىپ باردى. ناھىيىدىكى كومىنىداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ
 نىڭ روتا كوماندىرى ۋاڭ رىن ياۋ، چاۋدىنىڭلارنىڭ باشچىسى
 لىمىدا قورچاق ناھىيىلىك ساقچىدىن ئۆتكۈزۋالغان 16 نەپەر
 سىنىقلاپچىنى ياكى قامىلىلىك كىشىنىڭ تەرجىمانلىقىدا ئىنتايىن
 قاتتىق سوراق قىلىپ، قىستاپ، ئىنسان قىلمىيىدىن چىققان
 ۋەھشەلىكلىرىنى قىلغان. مەسلەن، مۇئاۋىن ھاكىم خېسەل
 ئىبراھىمنىڭ بارماقلىرىنىڭ ھەممىسىگە قۇمۇچ مىق ئاقىقان.
 جان يېرىگە قىل تەقتان، ئۇزۇن بەندىگە تەزىدىن يوتىتىش
 خېچە باغلاپ پۇتىغا 7 گىچە خىش قىستۇرۇپ، ماخالىماس
 قىلىپ، ئۆمىلەپ ماڭىدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان. بەدەن
 نىڭ تۈمۈرىنى قىزىتىپ يېقىپ، ئەخمەت ئەپەندى نەپەس
 دەيدى؟ نەپەس قىلىماقچىدىڭلا؟... دەپ ۋىلايەت ئىنقىلابى
 رەھبەرلىرىگە چىتىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇددەئاسى بويىچە ئىقرار
 قىلدۇرماقچى بولغان. كومىنىداڭ جاللاتلىرى ئىنقىلاپچىلارنى ھەرقانچە قىستىتىش
 سىمۇ «بىلىمىمەن» دىن باشقا جاۋاب ئالالمىغان. يىتۈتۈپ
 باقى، ياسىن رېقىپ قاتارلىق شەخسلەر يۈرەك ئىنقىلاپچىلار
 زولۇمغا، ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى تۈرمە تاملارغا قېنى بىلەن
 شېئىر ۋە شۇئارلارنى يېزىپ ئاخىرىغىچە كۈرەش قىلىش ئىرادىسى
 دىنىنى كۆرسەتكەن. ئىككى قولى ياشلارنىڭ قىزىل قىيىنى
 بىلەن بويالغان جاللاتلار ئىنقىلاپچىلارنى يويسۇندۇرالمىدى.
 خانلىقىغا كۆزى يېتىپ، يىرتقۇچلارچە قىياپەت بىلەن 1947
 - يىلى 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئەتىگەندە شەھەردە ھەربىي

ھالەت يۈرگۈزۈپ، تۈرەمدە قاماسىپ ياتقان خېلىل ئىبراھىم (ما ئاۋىن
 ھاكىمى)، ھەبىبۇللا ئاممىرى (ھۆكۈمەت باش كاتىپى)
 يۈسۈپ باقى (ناھىلىك ساقچى تەپتىش) مۇھەممەت قاسىم (لەمىجىن
 ساقچى شۆبىسىنىڭ باشلىقى)، ئابلىمىت يۈسۈپ لەمىجىن ساقچى باشلىقى
 زىيەرخۇن ناھىلىك ساقچى خادىمى، ياسىن رىقىپ (ئوقۇتقۇچى)، ئېلى
 پۇلات (لۈكچۈن ساقچى جەڭچى)، مەھرەمەن (ناھىلىك ساقچى جەڭ
 چى)، ھۇشۇر ئاي (پىچان ماچاخلىق دېھقان)، مەڭلىك باقى ئاسقال
 (پىچان چىقىتمىلىق دېھقان)، بارات ناخۇن (ناھىلىك ساقچى
 خادىمى)، ھامۇت (پىچان قاغاتورلۇق دېھقان)، سىيىست
 ھامۇت (پىچان خانىدۇلۇق)، ئىمىن ئېلى (پىچانلىق دېھقان)
 قاتارلىق 15 نەپەر ئىنقىلاپچىنى پىچان شەھرىنىڭ غەربىي
 تەرپىدىكى غرلدا فىلىمونت بىلەن ئوققا تۇتۇپ ئۆلتۈرۋەتتى.
 بۇنىڭدىنمۇ قانائەت قىلمايغان ۋەھشى قانخور چاۋىنجاڭ تال-
 پانچىسى بىلەن ئايرىم - ئايرىم يەنە بىر قېتىمدىن ئېتىپ
 چىققان.
 يۈسۈپ ناۋايغا مۇدەتسىز قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىپ،
 يەرلىككە تاپشۇرۇپ بەردى. چىقىمىدا ۋاڭىنجاڭ ئېتىسىزدا
 ئىشلەۋاتقان ۋە يولدا كېتىۋاتقان بىگۇنا كىشىلەرنى تۇتۇپ،
 ئۆز ئادىمى ۋاڭچەيچاڭ، چىقىتمىلىق توختى جىسا، ۋاخاسىر
 (خۇيزو) لارغا بۇيرۇق بېرىپ باققىدىكى كونا كارىزنىڭ
 قۇدۇغۇغا ئەرشىدىن باشلىق 18 نەپەر كىشىنى بىرغۇزلاپ
 تاشلىۋەتتى. ھەتتا چىقىمىدىن پىچانغا ئون تارتقىلى كېيىۋاتقان
 دېھقان ئاياللىرىنى يولدىلا ئېتىپ تاشلىغان. ئۇنىڭدىن باش-
 قا پىچاندىن ئابدۇشۈكۈرقازى، ئاندۇخاللىق ھەمدۇل، يۈسۈپ
 تۇردى، لۈكچۈندىن ھەمدۇل قارى، ئەنەس سادىق، يولۋاس

غۇجەك، تۇر نىياز قاغا قاتارلىق 17 كىشىنى گومىنداڭ
 تۇتۇۋېلىپ، ئىزسىز يوقۇتۇۋەتتى.
 چىقىم، تاغ يولى، يەلچى، ئۆرتەك ئېغىزى قاتارلىق
 جايلاردا تازىلاش ئېلىپ بېرىپ، شاننىياز توختى (ئوقۇتقۇچى)
 توختى كېگىزچى، ئابدۇل تەھىر، سېتى مەڭلىك قاتارلىق
 7 كىشىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. بۇنىڭ ئىچىدە شاننىياز توختىنى
 ئاتقاندىن تاشقىرى بەشىغا قىلىچ چېپىپ تۇنۇغۇسىز قىلۋەتكەن.
 ئۇمۇمەن گومىنداڭ جاللاتلىرى ھەر ئۈرۈك يوللار بىلەن
 ئازاتلىق ئۈچۈن كۈرەش قىلغان بىگۇئا قىرىنداشلىرىمىزدىن
 80 نەپەر كىشى ئۆلتۈرلۈپ تۈگۈۋەس قان قەرەزگە بوغۇلدى.
 ئۇنىڭغۇسىمىز دەرت ئەلەم ۋە ئۇنتۇلماس ئىنتىقام ئورۇ-
 غىنى چاچتى.
 ۋە ياشلار ئىنقىلابىدا ياشلارنى ۋە ئاممىنى تەربىيە-
 لىگەنلىرىنىڭ كۈپۈنچىسى ھائارىپچىلار ئىكەنلىكىنى تونۇپ
 يەتكەن ئەكسىيەتچى كۈچلەر مەكتەپلەرنىڭ مودىرلىق ۋەزى-
 پىلىرىنى ئۆز ئادەملىرى - جاھىل، مۇتەسنىپ شائىجاڭ،
 چىنجاڭ، باۋجاڭلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ ئىنقىلاپقا قاتناشقان
 ئوقۇتقۇچىلارنى قوغلاپ چىقاردى. بەزى مەكتەپلەرنى ئەسكەر-
 نىڭ ئاتىغانسىغا ئايلاندۇردى. مەكتەپلەرنى تاقىدى ياكى
 ئوقۇتۇشنى ۋاقىتدا ئەسلىگە كەلتۈرمىدى. ئەسلىگە كەلتۈرۈل-
 گەنلىرىنى ياخشى تاشقۇرماي ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا چوڭ بۇز-
 غۇنچىلىق قىلدى. «مىللەتلەرنىڭ نەسلىداش ئۇرۇقى» دېگەن
 سەپەتنى بازارغا سېلىپ، باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە ھەپتىگە
 12 سائەت خەنزۇچە دەرس كىرگۈزۈپ، ئاشكارا ھالدا مىل-
 لەتلەرنى ئاسىمىلاتسىيە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، مىللى مەدەنىيەت

پىچان ھەم باشقا يەرلەردىكى ئۇ -

رۇش ۋە سېتىنمىياز لەنجاڭ

يېمىپ پولات

1986 - يىلى 8 - ئايدا قۇمۇل (دېھقانلار ئىتتىپاقى -

بىنىڭ پىچاندىكى تەسىرى ۋە پىچاندا بولغان ئىنقىلابى ھەر -
كەتلىرىنى بىلىش ئارزۇسىدا، شۇ نۆۋەتتىكى ئىنقىلابىي پى -
چاندىن تارقىتىلغان ھەتتا ھىندىستانغا، مەخسۇت ساجاغا
ھەمرا بولۇپ بارغان، كېيىن ئانا ۋە تەنتىپ ئىزدى -
تۇتۇپ بىلىپ قايتىپ كەلگەن سېتىنمىياز لەنجاڭنى زىيارەت قىل -
دۇق. سېتىنمىياز لەنجاڭ ھېلىمۇ تىنچ ۋە ساغلام ئىكەن.
ئۇنىڭ خاتىرىسى كىشىنى خەلىپە قىلدۇ. ئۇ ھەمىيە نە -
تىنى ئېسىدە ساقلىغان

پىچاندا باش يېنى ھەققىدە كېپ تولا. كىشىلەر چوڭ -
چوڭ ۋەقەلەرنى ۋە ئۆز ياشلىرىنىمۇ مۇشۇ يىغىننىڭ ئالدى -
كەينىدىكى يىللار بىلەن ئۆلچەيدۇ.

بىز سېتىنمىياز لەنجاڭغا شۇ نۆۋەتتىكى ئىنقىلاب ئەھۋالى -
نى سۆزلەپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلدۇق. ئۇ: «بۇ ۋەقەلەر بوپ
ئۆتكەنسە 57 - 58 - يىل بولدى. تا ھازىرغىچە بۇ ئىش -
لار مېنىڭ ئېسىمدىن چىقىمايدۇ. مۇشۇ ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسىگە
ئۆزۈم قاتناشقان. ھازىر يېشىم چوڭىيىپ بىر يەرگە بېرىپ
قالدى. ئەۋلاتلارغا ۋە تارىخچىلارغا ئاز - تولا ياردەمى

بۇ قېلىش ئۈچۈن ئەينى ئەھۋالنى سۆزلەپ بېرىمەن، —
دەپ ئەشۇ يىللاردىكى ۋەقەلەرنى سۆزلىدى. بىز بۇ ئىشلار-
نى پىچان دىيارىدىن ھالەتتە كەتسە، ۋەقەلەر پىچانلىقنىڭ
بېشىدىن ئۆتكەن كەچەشلەر بولغانى ئۈچۈن بىر تارىخى ئەس-
لىمە سۈپىتىدە يېزىپ چىقىپ، ئەشەرگە تەييارلىدىم.

پىچان ۋە تۇرپاندىكى ئۇرۇش

1930 ۋە 1931 - يىللىرى قۇمۇلدا غوجىنىياز ھاجى
رەھبەرلىك قىلغان دېھقانلار ئىنقىلابى پارتىلىدى. ئۇنىڭ
مىللىتى ئاۋازى، پىچان، تۇرپان، توقۇن قاتارلىق 3 ناھى-
يىدە دەرھال تەسىر قوزغاپ، خەلق ئويغاتتى. بۇ 3 ناھى-
يە خەلقى غوجىنىياز ھاجى رەھبەرلىكىدىكى دېھقانلار ئىنقى-
لابىغا قىزغىن ھېسداشلىق قىلىپ، ئۇنى ئاكتىپ قوللىدى. چۈنكى
جىنشورۇن ھۆكۈمىتىنىڭ زۇلۇمى ھەددىدىن ئېشىپ، خەلقنىڭ
قاتتىق غەزەپىنى قوزغىماقتا ئىدى. شۇڭا جەمئىيەتنىڭ ھەر
قايسى ساھە ۋە قاتلاملىرىدىكى كىشلەر يەرلىك ئەكسىيەتچى
ھۆكۈمرانلار ۋە مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقى ۋە
تەقىپ قىلىشىغا قارشى، قوزغىلاڭغا ئۈندەيدىغان «ئاچىل»
ئاخىرىنى جاراڭلىق چاڭرىتىپ، قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنى
ۋە ئىنقىلابنىڭ باتۇر، ئەزەمەت جەڭچىلىرىنى قىزغىن كۈيلى-
دى. غوجىنىياز ھاجىنى يولباشچى، نىجاتچىمىز دەپ، داھى
سۈپىتىدە ئۇنىڭغا سۈيۈنۈپ، ئۇنىڭ دىدارىغا تەلىۋردى.
ئەنە شۇنداق كۈنلەردە خەلق ئىچىدە «ھاجى پىچانغا
چىقىرىتۇ» دېگەن خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە تارقاپ، بازار رە-

تىلىرىدە، يېزا قىشلاقلاردا، مەسچىت مەدرىسىلەردە، مەھەللە -
ئۆيلەردە، ئېتىز - ئېرىقلاردا ھاجىم ۋە قۇمۇل يېغىسى (ئىك-
تىلابى) ھەققىدىكى گەپ - سۆزلەر خۇددى باھار ئاپتۇنىدەك
كىشلەر قەلبىگە نۇر بەرمەكتە ئىدى. ئەمەلىيەتتە بولسا، تېخى
ھاجىم پىچانغا يېتىپ چىققان ئىدى. لېكىن شۇ ۋاقىتتا
پىچان ناھىيەنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى چىقىم يېزىسىغا 1932 -
يىلى 11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى تۆمۈر يىڭجاڭ (پىچان ياڭخى
كەنتىدىن)، سوپى يىڭجاڭ (خەيزۇ) باشچىلىقىدىكى 50 نە-
پەر ھاجى ئەسكەرلىرى كەلگەن ئىدى. ھاجىنىڭ بۇ ئەسكەر
لىرى چىقىم يېزىسىنىڭ نەخۇل كەنتىگە كەلگەندە، شىڭشى-
سەي ئېۋەتكەن ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىنىڭ چارلاشقا چىققان
بىر بۆلۈك ئەسكەرلىرىگە دوقۇرشۇپ قېلىپ، تۇتۇشۇپ قالىدۇ.
ئورۇش جەريانىدا روس ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي،
پىچان ناھىيە بازىرىغا قاراپ چېكىنىدى. شۇ ۋاقىتتا پىچان
بازىرىدا روسلارنىڭ بىر باتالىئون ئاتلىق قوشۇنى بار ئىدى.
بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان خەلق يېزىمۇ - يېزا ئات چاپ-
تۇرۇپ يۈرۈپ: «ھاجى قۇمۇلدىن ئادەم ئىۋەتمەپتۇ. ئۇلار
چىقىمغا چارلاشقا چىققان روس ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ
پىچان بازىرىغا يۈرۈش قىپتۇ. مۇسۇلمان بولساڭ جەڭگە تەي-
يارلان، ئۆلسە شەھىد، قالساق غازى» - دەپ خەۋەر تاپ-
قاتتى. قۇمۇلدىن كەلگەن كىشلەرمۇ «بىزنى ھاجىم ئىۋەتتى»
دەپ كىشلەرنى ئىشەندۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ھەمىيىسىگە ئېرىشتى.
شۇنداق قىلىپ، پىچاندىكى ھەر ساھە كىشىلىرى چىقىمغا قۇ-
مۇلدىن كەلگەن قوزغىلاڭچىلار بىلەن قوشۇلۇپ 200 - دەك ئا-
دەم ئۆزلىرى تەييارلىغان ھەر بىر خىل قورال ياراقلار بىلەن

قوراللىنىپ، تۆمۈر يىمىچالغ، سۈپى يىمىچاڭلارنىڭ قوماندانلىقىغا
دا پىچان بازىرىنى ئېلىشتا ئاتلاندى. پىچان بازىرىدا
پىچان بازىرىدا تۇرىۋاتقان روس ئەسكەرلىرى، چىقىش
دىن قەچىپ كەلگەن ئەسكەرلىرىدىن ئەھۋال ئۇقۇپ، ئەتراپلىق
ئۇرۇش تاختىكىسىنى تۈزۈپ «شەھەرنى قىزۇق قىلدۇرۇش»
ھېلىقىنى ئىشلىتىپ، ئاندا بىر ساندا ئوق چىقىرىپ قۇيۇپ،
شەھەر سىرتىغا چىقىۋالدى. دۈشمەننىڭ بۇ ھېلىقىدىن بىخە
ۋەز بىرلەشمە قوشۇن ئۆزلىرىنىڭ چىقىشىدىكى غەلبە خۇشاللىق
خىدا غالىبانە قىياپەتتە شەھەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. ۋە بوش قاب
ھۇرۇلغان شەھەر ئىچىگە كىرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا دۈشمەن شەھەر
نى سىرتتىن قورشىدۇ. نەتىجىدە بىرلەشمە قوشۇن بىلەن روس
قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن ۋە شىددەتلىك ئۇرۇش بولىدۇ.
بۇ ئۇرۇشتا بىھۇدە زىيانغا ئۇچرايدىغانلىقىنى سېزىپ يەتكەن
بىرلەشمە قوشۇن روس ئەسكەرلىرىنىڭ قونشاۋىنى بىاتۇرلۇق
بىلەن بۆسۈپ چىقىپ پىچاننىڭ غەرب تەرىپى (60 كىلومېتىر) لۈك
چۈنگە چېكىنىدۇ. روس ئەسكەرلىرى شەھەرگە قايتىدىن كىرىپ،
ياۋۇزلارچە دۈشمەننىڭ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش، ئۆت قۇيۇش
ھەركىتىنى باشلايدۇ. ئۇلار بۇ ئىشلاردىن سىرت بىگۇنا خەلق
لەرگە قانلىق قىرغىنچىلىق قىلىدۇ. ئۇلار كىشىلار بولما، ئىززەت
دەپ يۈرۈپ، ۋەھشىلەرچە چاپىدۇ. ئاتىدۇ، شەھەر ئىچى ئۆت
لۈك بىلەن تولىدۇ، ھەتتا ئۇلار بۇ ۋاقىتلاردا ئۇلارنىڭ نەيىم
زىمىنىڭ سىرتىدا قالمايدۇ. ھەتتا بۇ ۋاقىتتا دۈشمەن
ئىككى قوشۇن ئوتتۇرىسىدىكى بىر شىددەتلىك جەڭ خەت
ۋەزى قارغۇچا، ئاستان ۋە تۇرپانغا يېتىپ بارىدۇ. بۇ ئىشلار
لاردىكى خەلق ئادەتتە ھەركەتكە كېلىپ، ئۆزلىكىدىن قۇز-

غۇلۇپ ۋە تەشكىللەنىپ پىچانغا سەپ تارتىدۇ. ئۇلار پىچانغا
كېلىپ كوردىكى ياروسلار، ياكى بىرلەشمە قوشۇننىڭ ھەرىكەت
كى تەرەپ قىسىملىرى يوق. غەلبە قىلغان روس قوشۇنلىرى
پىچاندىكى قىرغىنچىلىقنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، بىرلەشمە قوشۇننىڭ
كەينىدىن لۈكچۇنگە ھەجۇم قىلىپ، لۈكچۇن بازىرىنى مۇھا-
سىرە قىلىدۇ. بىرلەشمە قوشۇن بولسا، لۈكچۇندىن 30 كىلو-
مېتر يىراقلىقتىكى «دەغار» يېزىسىغا چېكىنىدۇ. تۇرپاندىن
پىچانغا ياردەمگە كەلگەن پارتىزانلارغا، مەخمۇت سىجاك، تۆمۈر
سىجاكلار (توخۇندىن تۇرپانغىچە ئىنقىلاپچىلارنى باشلاپ كەل-
گەن كىشى) قوماندانلىق قىلغان ئىدى. ئۇلار ئەھۋالدىن خە-
ۋەر تېپىپ، دېھقان يېزىسىغا بېرىپ، بىرلەشمە قوشۇن بىلەن
بىرلىشىپ، لۈكچۇننى مۇھاسىرە قىلىپ ياتقان ئاق ئورۇس قوشۇنلىرىغا
قارشى ھۇجۇمغا ئاتلىنىدۇ. بۇ چاغدا، لۈكچۇن بازىرىدا
تۇرۇشلۇق سەندارىن (مادامەزە) 300 دەك قىسكىرىسىنى
ئىشقا سېلىپ، روسلار بىلەن بىرلىشىپ، لۈكچۇن بازىرىدا-
خۇددى پىچان بازىرىدەككە ئوخشاشلا قاشىپتىكى قىزغىنچىلىق
نى ئېلىپ بارىدۇ. شۇ نۆۋەتتىكى بۇلاڭ-تالاڭ، ئوت قو-
يۇشتا لۈكچۇن ۋالى ئوردىسى (ئىگىز ئوردا) كۆيىدۈرۈپ تاش-
لانغان. بۇ قەبىلىلەر ئىشلار يۈرگۈزۈلۈۋاتقاندا، مەخمۇت سىجاك قو-
ماندانلىغىدىكى قوشۇن خۇددى يولۋاسكە ھۇجۇمغا ئۆتسىدۇ.
بىر مەيدان قاتتىق جەڭ بولىدۇ. بىر تەرەپتىكى بىرلەشمە قوشۇن
مەن پىچانغا قاراپ قاچىدۇ. غەلبە قىلغان بىرلەشمە قوشۇن
قوشۇننى تەرتىپكە سېلىش ۋە دەم ئېلىش ئۈچۈن ئاسمانە يېزى-
سىغا كېلىدۇ. لۈكچۇندىكى ئۇرۇش جىددى بولۇۋاتقاندا، 120 ئاتلىق

شۈمە - سۇلان ئەسكەرلەرى ئۈرۈمچىدىن تۇرپان ئاستانىسىگە كەپ-
 لىپ، زوراۋانلىق يۈرگۈزۈشكە ئۇرۇنماقچى بولمىدۇ. بونى كۆر-
 گەن يەرلىك خەلق قېرى، ياش، ئەر، ئايال، دېھقان، قو-
 لغا ئېمە چىققا شۇنى قۇرال قىلىپ، تايلاق - توخماق، ئو-
 غاق، پالتا كۈتۈرۈپ، ئۇلارنى ئۇر - ئورغا سېلىپ، ئۆلتۈرىدىغانى
 ئۆلتۈرۈپ، قىرغلايدىغانىنى قوغلاپ، سۈر توقاي قىلىپ شىددەت
 لىك ھۇجۇمغا ئۆتۈندۈ. مەخسۇت - جىگمۇ بۇ ئىشتىن خەۋەر تې-
 ىپ، دەرھال 100 نەپەر ياشى خەلققە مەندەت ۋە ياردەم
 بېرىشكە ئىۋەتمىدۇ. بۇ ياشلار خەلق بىلەن بىرلىشىپ، باستى-
 چىلارنى يوقىتىدۇ. شۇ ئۆۋەتتە ئاستانە ئاۋاتقا قېچىپ بېرىپ
 يۇشۇرىنىڭ ئالغان 7 نەپەر شۈمە سۇلان ئەسكەرى تىرىك قولغا
 چۈشىدۇ.

لۈكچۈن بازىرىدىكى چەڭدىن كېيىن تۇرپان قارغۇچى
 ئاستانىغا كېلىپ، دەم ئېلىۋاتقان قوزغىلاڭچى قوشۇن «ئۈرۈم-
 چىدىن 1800 ئاتلىق ئەسكەر تۇرپانغا كېلىۋاتىدۇ»، - دې-
 گەن خەۋەرنى ئاڭلايدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان قوشۇن قو-
 ماقدانلىق ئىشتابى پۈتۈن قوشۇندىكى قوزغۇلاڭچى جەڭچىلەرگە
 ھۇشيارلىقنى ئۆستۈرۈش، جەڭگىۋار ھالەتتە تۇرۇش بۇيرۇقىنى
 چىقاردى. 100 نەپەر باتۇر، شىر يۈرەك ئەزەلەتتىن تەركىپ
 تاپقان زەربىدار چارلاش گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، چارلاش، كۈزۈ-
 تىش، ئەھۋال ئىگەللەش ئۈچۈن ئۈرۈمچى ئەتراپى، يولغا سال-
 دى. بۇ چارلىغۇچى زەربىدار ئەتىرەت تۇرپانىنىڭ يول ئۆس-
 تىدىكى «كەندىك» دېگەن يېرىگە كەلگەندە ئۇشتۇمۇت ئاتىدە-
 ھا ئۈرۈمچىدىن كېلىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ ئىككى نەپەر ئۇچماقتە
 چىرىشقا ئۇچرىشىپ قالدى. بۇ ئۇچماقچىلار گەھۋالنىڭ چىاتاق-
 129

لىغىنى كۆرگەندىن كېيىن دەرھال قاچتى. چارلىغۇچى قوشۇن ئۇلارنى قوغلاپ «توغرى سۇ» دېگەن يەردە تۇتۇۋالدى، بۇ ئىككى ئايغاقچى سوراق جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ تۇرپانغا يارلىق ئېلىپ ماڭغانلىغىنى ئىقرار قىلىپ، يارلىقنى تاپشۇردى. يار-لىقتا قوزغۇلاڭچى قوشۇننى «يۇقىتىش» ھەققىدىكى بۇي-رۇق تۇرپان گارنىزونىغا بېرىلگەن ۋە ياردەمگە ئەسكەر بار-دىغانلىقى ئېيتىلغان. بۇنى كۆرگەن چارلىغۇچى ئەتىرەت جەڭ-چىلىرى بىلەن غەزەپلىنىپ، شۇ يەردىلا ھېلىقى ئىككى ئاي-غاقچىنى ئېتىپ تاشلايدۇ، زەربىدار ئەتىرەت چارلاشنى توختۇ-تۇپ، ناماشام ۋاقتىغىچە ئۈرۈمچىدىن كېلىدىغان ئەسكەرلەر-نى كۈتۈدۇ. لېكىن ئۇ ئەسكەرلەر يېتىپ كەلمەيدۇ. شۇ پەيتتە زەربىدار ئەتىرەتكە قوماندانلىق شەمىتاپ «دەرھال شاپتۇل-لۇققا كېلىڭلار!» دېگەن بۇيرۇق كېلىدۇ.

شاپتۇللۇق گۇچۇڭ - جىسارغا باردىغان تاغ يولىدىكى بىر كىچىك ئۆرتەك بولۇپ 300 چە ئەسكەر گۇچۇڭدىن تۇرپانغا كېلىۋاتقان ئىكەن. زەربىدار ئەتىرەت شاپتۇللۇققا كېلىپ، ئەھۋالدىن خەۋەردار بولىدۇ. بۇلار يېتىپ كەلگەندە گۇگۇم چۈشۈپ، جاھاننى تۇن قاراڭغۇسى قاپلاۋاتقان ۋاقىت ئىدى. زەربىدار ئەتىرەت بۇ 300 ئەسكەر بىلەن ھىچ قانداق توقۇنۇشمايدۇ، ئالدىن كۈزۈتۈشنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىغۇچى ھەمدۇللا داموھلام ئەھۋالنى سەكەكلىك بىلەن تەھلىل قىلىپ، تاكتىكىنى ئۆزگەرتىپ، تۇرپان شەھرىگە كېچىلەپ يۈرۈش قىلىدۇ. سۈبەيى كۈتۈرۈلگەندە شەھەرنىڭ غەربى دەۋازىسىغا كېلىپ، شەھەردە ۋازىسىنى ساقلاۋاتقان 30 نەپەر ئەسكەرگە (بۇلار ئۇيغۇر ئىدى) ھەم نەسىھەت،

ھەم بويۇز قىلىش ھېلىسىنى ئىشلىتىپ، ئۇلارغا دەرۋازىنى
 ئاچقۇزىدۇ. شەرقى دەرۋازىنى ساقلاۋاتقان 30 نەپەر ئەسكەرگە
 (بۇلارمۇ ئۇيغۇر) ھەم شۇ ئۇسۇل قوللۇنىلىدۇ. شۇنىڭ
 بىلەن تۇرپان يېڭى شەھرى قوزغۇلاڭچى قوشۇنىنىڭ ئىلىكىگە
 ئۆتىدۇ. مەخمۇت سىجاڭ قوماندانلىقىدىكى پۈتۈن قوشۇن
 تۇرپان يېڭى شەھەرگە ئۇرۇنۇشۇپ بولىدۇ. ھەمدە جىددى
 ئۇرۇش تەييارلىغىنى قىلىدۇ. تاڭ ئاتار ۋاختىدا كۈچۈڭدىن
 ۋە ئۇرۇمچىدىن كەلگەن 2100 نەپەر ئەسكەر ئۇچرىشىپ،
 شەھەرنى قورشاپ مۇھۇسسىرىگە ئېلىۋالىدۇ. بۇدەل قەھرىتان
 سوغاق بىر مەزگىل ئىدى. بويىلىقى قىش قىش تۇرپان زېمىنىدا
 ئالاھىدىراتى كەلگەن بىر قىش ئىدى. 40 كۈن قارىغىسىپ،
 جاھاننى قار - مۇز قاپلىغان. ئىدى. تۇرپاننىڭ قورغاق
 قىشلىق شامىلى خۇددى يىڭىندەك مانچىلاتتى. بۇنداق سوغۇق
 سوغۇققا كۈنۈپ قالغان تۇرپان قوزغۇلاڭچىلىرى ئۈچۈن قالغان،
 دۈشمەن ئۈچۈن تەبىئەتتىن كەلگەن ئەجەللىك قاپقان بولدى.
 ئىككى قوشۇن ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ۋە جىددى جەڭ بولدى.
 قوزغۇلاڭچى قوشۇنىنىڭ ئەتىراپلىق ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئەپچىل
 لىك بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، شىندە تىلىك زەربە بېرىشى ۋە
 سوغۇقنىڭ ئەڭ ھۇجۇمغا ئۆتۈشى تۈپەيلىدىن ئىككى ھۇجۇمغا
 جەرداشلىق بېرەلمىگەن دۈشمەن تەسلىم بولۇپ، قورال
 تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن قوزغۇلاڭچى قوشۇن
 2000 تالدىن ئارتۇق قورال ۋە يىراق، ئوق - دورا ۋە
 باشقا ئۇرۇش ئەسلىھەلىرىنى غەنىمەت ئېلىپ، تېخىمۇ كۈچەيدى.
 جىڭ شۈرىن ۋە شىڭ سىي بائىدىقلىرىنىڭ قاشتىك ياۋۇز -
 لىنى مۇشۇ ئۇرۇش غەلىبىسى بىلەن تېخىمۇ ئاشكارلاندى.

[illegible]

قوشۇن» دەپ نام بېرىلدى. بىلەنلىرىگە قىزىل، ئاق پەقە بەلگىسى تارقىتىلدى. بۇ خىل بەلگە تاقىغانلار ھەر قانداق ئۇرۇش مەيدانىنىڭ ئالدىدا ماڭاتتى. ئۇلار يولۋاستىك دەھشەت بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتەتتى، شىددەتلىك زەربە بېسىپ دۈشمەن سىمىنى قايچىمىدەك يېرىپ ماڭاتتى.

تۇرپاندىكى ئۇرۇشنىڭ بېرىنچى قەدىمى ئۇرۇمىچى، كۈچلۈكلەردىن كەلگەن قىسىملار بىلەن يېڭى شەھەردىكى چىڭ شورىن قوشۇنلىرىنى بىراقلا يوقۇتۇش بىلەن ئاخىرلاشتى. كونا شەھەردە چىڭ شورىن نىڭ يەنە 1000 دىن ئارتۇق ئەسكەرى كۆچى بار ئىدى. ئۇلار جاھىللىق بىلەن تىرىكشىۋاتاتتى. قوزغۇلاڭچى قوشۇنغا ئوق ياغدۇرۇپ، ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. قوزغۇلاڭچى قوشۇنمۇ كونا شەھەرگە شىددەتلىك ھۇجۇمنى بىرازمۇ توختاتمىدى. شۇنداق بىرەنچىدىكى ئىشلار مۇبەللىكى، قوزغۇلاڭچىلار شەھەر دەرۋازىسىغا ئوت قويسا، قورشاۋدىكى ئەسكەرلەر ئوت ئۈچىرۈش بىلەن شوغۇللىنىۋېتتى. ئۈچىرۋالغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلدى. ئاپكەن شەھەر ئىچىدىكى دۈشمەن قىسىملىرى قاتتىق مۇھاسىرىگە ئېلىنغاچقا، سىرتتىن كىچەك كىندۇز ئارام بەرمەي، ئوققا تۇتۇش ۋە ھۇجۇم قىلىش ئۇلارنى چارچىتىپ، ئىرادىسىنى بوشاتتى. ئاخىرقى جەڭ قاتتىق بىر كىچەك - كۈندۈز داۋام قىلدى. جەڭگە بىرەر داۋام بېرىلەلمىگەن چىڭ شورىن قوشۇنى ئاخىرى تاڭ ئاتقاندا ئاق بايراق چىقىرىپ تەسلىم بولدى. 1000 دىن ئارتۇق ئەسكەر قورال تاپشۇردى. تۇرپان كونا شەھەر قوزغۇلاڭچىلار قولىغا ئۆتۈپ، تولۇق ئازات بولدى.

تۇرپاندا بولغان بۇ نۆۋەتتىكى ئۇرۇش زالىم چىڭ

كېلىپ، قوشۇنى رەتلەپ، 2 - قەدەمدە پىچانغا يۈرۈش قىلىپ، روس باندىتلىرىنى يوقاتساچى ئىدى. مۇشۇنداق قىلىشلا دېھقانلار ئىنقىلابىغا پايدىلىق دەپ قاراغانىدى. چۈنكى تۇرپان سىتىراتىگىيەلىك ئورۇن، ئەگەر مۇشۇجاي ئىنقىلابچىلارنىڭ موستەھكەم قورغىنى بولۇپ تۇرسىلا، پىچاندىكى باندىت-لارنىڭ ئۇرۇمچى قاتارلىق ئورۇنلار بىلەن بولغان ئالاقىسى، تولۇق ئۈزۈلەتتى. ئۇرۇمچىدىن ھەر قانداق بىر ئەسكىرى كۆچكەلسىمۇ، ئۇلارنى تۇرپاندا تۇساپ يوقۇتۇش مولچەر-لەنگە ئىدى. شۇڭا پىلان بويىچە بىرىنچى قەدەمدە غەلىبەلىك جەڭ قىلىپ تۇرپاننى ئازات قىلىش، ئىككىنچى قەدەمدە كۈچنى تەخىشپ پىچانغا يۈرۈش قىلىش ئىدى.

قوزغۇلاڭچى قوشۇن ئىككىنچى قېتىم پىچانغا يۈرۈش قىلغاندا، قاراغۇجا ئاستانى ئارقىلىق پىچان تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ، تۇيۇق يېزىسىنى بېسىپ، لۈكچۈننىڭ سىركىپ كەت-تىدىن ئۇدۇل قاۋان يولى ئارقىلىق پىچان ناھىيە بازىرىغا 8 كىلومېتىر كېلىدىغان لەڭگەر ۋە شۆگە يېزىسى بىلەن بازارغا باستۇرۇپ كىرىپ، روس باندىتلىرىنى يوقۇتۇش پىلانلانغان ئىدى. شۇ پىلان بويىچە ناھىيە بازىرىغا يېقىنلاپ قالغاندا، روسلار تەرىپىدىن ئېتىلغان ئوقتا تۆمۈر يىڭىچاڭ يارلاندى. ۋە قۇتقۇزۇش چارىلىرى ئۈنۈم بەرمەي، قوشۇن بىلەن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بۇ تەرەپنى تاشلاپ، يۈنۈلۈشنى لەم جېنىدىن پىچانغا كېلىدىغان يول نوقتىسىغا ئۆزگەرتىپ، يازىل-نىڭ شىمال تەرىپى قۇتقۇزۇش ئوغۇل مەھەللىسى ئارقىلىق ھۇ-جۇمغا، ئۆتتى. 1 - قېتىملىق جەڭدە روسلار بازارنى سىرتتىن قورشاپ، قوزغۇلاڭچى قوشۇنىنى قامال قىلغان ساۋاقنى قۇبۇل

134

قىلىپ، بۇ ئۆۋەت قوزغۇلاڭچى قوشۇن بازارنى سىرتىدىن
قورشاپ، شەھەردىكى روسلارغا ھۇجۇم باشلىدى. ھۇجۇم
پىلان بويىچە بىر ۋاقىتتا بولغان بولسىمۇ، تۇلۇق مۇنتىزىم
زىم ھەربى تەلىم - تەربىيە كۆرمىگەن پىدايىتلار دۈشمەننى
سەل چاغلانغان ئالدىراقىلىق قىلىپ، «ئۇلارنىڭ بىشىنى تارتىپ
قالساق غازى»، دېگەن قەسەمنى توۋلاپ، ناھىيە بازىرىغا
ھۇجۇم قىلدى. بۇلار 100 دىن ئارتۇق جەڭچى ئىدى.
روسلار كۆپ يىل ئۇرۇش قىلىپ پىشلىپ كەتكەن ھەم
تەربىيە كۆرگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە قوراللىرى تەمىن بولغاچقا،
ھۇجۇم قىلغان باتۇرلار روس باندىتلىرىنىڭ قارشىلىقى ۋە
زەربىسىگە ئۇچراپ، ھەممىسى ئوققا تۇتۇلۇپ قۇربان بول
گەتتى.

بۇ ئۇرۇشتا، مەجىن، چۇۋاڭقىر، خاندۇ، يېزىلىرىدىن
كەلگەن مەتەنپاز داموللا باشچىلىقىدىكى 300 دىن ئارتۇق
جەڭچى ئاجايىپ زور مەردانلىق كۆرسەتتى. بۇ جەڭچىلەرنى
مەتەنپاز داموللا يەتتە كېچىلىك قىلىپ جەڭگە تەشكىللەنگەن.
بۇ جەڭچىلەر ئىچىدە داموللانىڭ ئىلىم تەھسىل قىلغان، 30
نەپەر تالىپچى بار ئىدى. داموللا كۆك ئاتقا مىنىپ، ئاق
سەللە ئۇرۇپ، بىلىغا كەمەر، قولغا ئۆزى ياسىغان قىلىچ
تۇتقان ھالدا جەڭگە ئات سالغاندا، ئۇنىڭ تالىپلىرى تېخىمۇ
جەسۇر روھ بىلەن ئۈستازىنى قوغداپ «ئۇرالا» ساداسى
بىلەن جەڭگە كىردى. كۆك ئاتلىق داموللانىڭ جەڭگە كىر
گەن ۋاقتىدىكى روھ ھالىتى ۋە كۆرۈنىشى ئۇرۇشقا قاتناش
قان باشقا جەڭچىلەرگىمۇ ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتتى. مەرتە
بلىك مەردانلىك، جاسارەتلىك بىلەن ئەكسىيەتچىلىرىنى

يۇقۇتۇش ۋە يۇرتنى قوغداش شۇئارى پەلەككە يەتتى. قەي-
سەرلىك، قەھرىمانلىق روھى ئەۋج ئالدى. بۇ قېتىمقى ئۆز-
رۇشقا 1000 دىن ئارتۇق پىدايى قاتنىشىپ، شەھەرنى
قاتتىق قامال قىلىۋالدى. قوزغۇلاڭچى قۇشۇنلار ئۆستۈن،
روس باسىمچىلىرى ئاجىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالغان ئىدى.
دۇ پەيتتە شىڭشىسەي يەتتى سەككىز مىڭ ئەسكىرى كۈچى
مورى، قۇمۇل تەرىپىدىن يۆتكەپ روس باندىتلىرىغا ياردەم
كەلدى. كۈچ قىسپىتى ئۆزگەردى. يەنى دۈشمەن كۆپ،
قوزغۇلاڭچىلار ئاز، قۇرال كۈچ جەھەتتىن ئۇلار كۈچىناۋۇق
ئىدى. دۈشمەن بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا ئايرىمپىلان، بىرونىيلىك،
زەمبىرەك، پىلىتوت قاتارلىق قوراللار بىلەن قوراللانغان،
مۇنتىزىم ئارمىيىسىنى ئۇششالدى. بۇنىڭدا ئازىمىيە ۋە
قورال ئالدىدا مىللىتى، دىن، قىلىچ ھەتتا تاياق - توغراق،
ئوغاق - پالتا بىلەن قوراللانغان قىسىم ئاجىزلىق قىلاتتى.
ئېغىر مەغلۇپ بولۇش، ئورۇنسىز قۇربان بېرىشلەردىن
ساقلىنىش ئۈچۈن باش قۇماندان مەخمۇت مۇھىتى ئۇرۇش-
تىن چېكىنىشنى بۇيرۇق قىلدى. قۇشۇن چېكىنىپ لەمچىگە
كەلگەندە بىر مەيدان شىڭشىسەي ئەسكەرلەر بىلەن ئېلى-
شىش بولدى. يەرلىك پالۋانلاردىن 30 كىشى تەشكىللەنىپ،
قوزغۇلاڭچى قۇشۇننى قوغلاپ كەلگەن شىڭشىسەي ئەسكەرلەر-
لىگە يول ئۈستىدە توساپ زەربە بەردى. 30 دىن ئارتۇق
روس ئەسكىرىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن شىڭ قو-
شۇنى ئالغا ئىلگىرلىمەي لەمچىن يېزا ماچاك مەھەللىسى-
سىدە بىر سوتكا تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. 30 ئەسكىرىدىن
ئايرىلغان شىڭشىسەي قۇشۇنى پۈتۈن ئەسكىرى كۈچىنى ئىش

قا سېلىپ، كىچىككەنە بۇ مەھەللىنى ئاڭتۇرۇپ، بىرگۈنلا خەلق ئاممىسىنى قىردى. ئۇرۇش قىلغان پالۋانلاردىن پەتۇللا غازى، ئىبراھىم قاتارلىق ئىككى كىشىنى تۇتۇۋېلىپ، ئۇلارنىڭ تىلىنى كىسىپ، كۆزىنى ئويۇپ، بۇغۇزلاپ قېنىنى ئىت چىپ يىرتقۇچ ماھىتىنى يەنە بىر قېتىم كۆرسەتتى.

مەخمۇت مۇھىتى باشچىلىقىدىكى بۇ قۇشۇن چىكىنىش جەريانىدا لەمچىن، مۇرتۇق، سىڭگىم ئېغىزى قانغا دېگەن يەرلەردە دۈشمەنگە بىر قانچە قېتىم توساپ زەربە بەردى. لېكىن شىڭشىسەي قۇشۇنلىرى ئۈستۈن ئەسكىزى كۈچ ۋە خىل قوراللارغا ئىگە بولغاچقا، ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي، تۈرپان ناھىيىسىدىن ئۆتۈپ، توقسۇن ناھىيىسىگە چىكىنىدى. بۇ جەرياندا پىدايى جەڭچىلىرىمىز ئۆز يۇرتلىرىنى، خەلقىنى قوغداش يولىدا جان تىكىپ ئۇرۇش قىلغانلىقتىن خەڭمەي-دانلىرىدا ئاز بولمىغان قۇربانلارنى بەردى. ھەر قېتىم چىكىنىگەندە كۆپلىگەن پىدايىلار تەرەپ - تەرەپكە تارقىلىپ كەتتى. مانا مۇشۇنداق ئىدھۋال ئاستىدا مەخمۇت مۇھىتى باشچىلىق قىلغان قۇشۇننىڭ ئالدى قارا شەھەرگە، كەينىنى توقسۇنغا چىكىندى. مەخمۇت مۇھىتى تۈرپان پاقا بىۋىلاق ئارقىلىق توخۇننىڭ «لەنغول» دېگەن يېرى بىلەن قىسقا شەھەرگە بارغاندا يېنىدا ئەللىك ئاتىش ئادىمى بار ئىدى. قالغان جەڭچىلەر بولسا، توقسۇن ئارقىلىق تارقاق ھالدا قازا شەھەرگە ئۆتۈپ كەتتى. بۇ 1933 - يىلى 12 - ئاي

ۋاقتى ئىدى. لېكىن بۇ جەرياندا چىكىنىش ئارقىلىق 1932 - يىلى ئىچىدە چىڭشىرىن شىڭشىسەينى شىنجاڭ قىسىملىرىنىڭ قومانداىلىقىغا كۆتەردى. چۈنكى شىڭشىسەي

سەي ناھايىتى ھەلىكەتتە، قۇۋ، چاللات ئادەم قىلدى. ئۇنى
شىنجاڭ قىسىملىرىنىڭ قوماندانلىقىغا ئۆتۈرۈشتىن مەخسەت
شىنجاڭدا ئارقا - ئارقىدىن كۆتۈرۈلۋاتقان ئىنقىلابى ھەر -
كەتلىرىنى ئۇچۇقتۇرۇش ئۈچۈن ئىدى.

1933 - يىلى 2 - ئايدىكى شىڭ سىمەينىڭ پىچان -
غا يۈرۈش قىلىپ، روس باندىتلىرىغا ياردەم بېرىپ، مەخ -
مۇت سىمجاڭ رەھبەرلىكىدىكى بىرلەشمە قۇشۇنغا ھۇجۇم قىلىش -
شىڭ سىمەينىڭ شىنجاڭدىكى دېھقانلار ئىنقىلابى ھەركەتلىرىنى
باستۇرۇش جەھەتتىكى مۇھىم قەدىمى ئىدى.

پىچاندىكى ئۇرۇشتا يېڭىلىگەن بىرلەشمە قۇشۇن توق -
سۇن ۋە قارا شەھەرگە چىكىنگەندىن كېيىن، شىڭ سىمەي -
ئۇلارنى قوغلاپ توقسۇنغا كەلدى. بۇ ئىشتىن خەۋەردار
توخسۇن دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ پىندايلىرى بىرلەشمە قو -
شۇنغا مەدەت ۋە ياردەم بېرىش ئۈچۈن توقسۇن ناھىيىسىنىڭ
«قارا بۇلاق» دېگەن جايىدا قەيىنلەرنىڭ بىلەن دۈشمەننى
توساپ، ئۇلارغا ئىجەللىك رەھبەر بىرلەشمە قۇشۇنغا
مەن ئېغىر چىقىمغا ئۇچىردى. پىندايلىرى قۇشۇندىنمۇ قۇربان
بىرىشلەر بولدى. مۇشۇ قېتىمقى ئىجەلگە تۈمۈر - سىمجاڭنىڭ
ئىسمى توختى. تۈەنجاڭ قۇربان بولدى. لېكىن دۈشمەنلەر
دېھقانلارنىڭ ئىنقىلابى، قۇشۇننىڭ كۈچىنى تېتىگۈدەك كۆر -
دى. يەنە ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە جۈرئەت قىلالىدى.

قوزغۇلاڭچى قوشۇن بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلەن
ئۆزلىرىنىڭ ئالدىنقى سېپى ۋە ئارقا - ئارقىدىن مۇستەھ -
ككەلەپ، ھەر ئېتىمالغا قارشى جەڭگىۋار ھالەتتىكى كۈچەيت -
تىپ، ئۇرۇشتا ياۋدار بولغان جەڭچىلىرىنى قارا - شەھەرنىڭ

«ئۇشاق تال» دېگەن يېرىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، داۋالاش
 ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى ھەمدە ئەستايىدىل ۋە جىددىيلىك
 بىلەن ئالدىنقى سەپتىكى كۈچىنى كۈچەيتتى. 20
 پىچاندىن قارا شەھەرگە چېكىنگەن مەخمۇت مۇھىتى
 ئۇشاق تالدا ئۇيغۇر، خۇيزۇ ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىشىپ
 20 كۈن تۇردى. بۇ ۋاقىتتا مەخمۇت مۇھىتى ئۇيغۇر،
 سۈيى سېلىنىپ بولۇپ قوشۇنغا رەھبەرلىك قىلدى، مۇشۇ
 مەزگىلدە غۇجىنىياز ھاجىنىڭ تۇرپانغا كەلگەنلىك خەۋىرى
 يېتىپ كەلدى، مەخمۇت مۇھىتىنى ھاجى تۇرپانغا چاقىرتتى.
 بۇنىڭ بىلەن مەخمۇت مۇھىتى بىر قېسىم قوشۇننى باشلاپ
 تۇرپانغا يول ئالدى. 20 كۈن ئۆتۈپ كەتكەن ۋاقىتتا
 سېتىمىيازلىق نىجات ۋە توقسۇندىكى ئۇرۇش
 خۇجىنىياز ھاجىنىڭ چاقىرىشى بىلەن مەخمۇت مۇھىتى
 ۋە ئۇ باشچىلىق قىلغان قوشۇن ئۇشاق تالدىن ئاتى
 لىنىپ، توقسۇن ناھىيىسىنىڭ «سۇ بېشى» دېگەن يېرىگە
 كەلگەندە ئىشلىرىنى سېلىپ، ئەسكەرلىرىنىڭ كۈچلۈك بىر لوتىسىگە
 ئۇچراپ يۇھاسىرىگە ئېلىنىپ قالدى. بۇ يەردە قاتتىق جەڭ
 بولدى. ناھايىتى پىداكارلىق بىلەن ئۇرۇشۇش ئارقىلىق مۇ-
 ھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىشقا توغرى كەلدى. بىر نەچچە جەڭ-
 ھېكە ھەم ئاتلىرىغا ئوق تېگىپ، ئۇلارنىڭ كېيىم - كېچەك-
 لىرى قىزىل قانغا يوبۇلۇپ كەتتى. مۇھاسىرىنى يېرىپ بۆ-
 سۈپ ئۇقۇشتە دۈشەن قولىغا چۈشۈپ قالغان كىرەم بەنجاڭ
 بىلەن لەمچىنىڭ بىر خۇيزۇ جەڭچى دۈشمەنلىرىنىڭ قى-

لىچىدا پاجىئەلىك ھالدا چېچىپ تاشلاندى. بۇنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن پىدايى جەڭچىلەرنىڭ قەھرى غەزەبى تېشىپ، قۇربان بولۇشىغا قارىي، قەھرىمانلىق بىلەن ئېلىشىپ، بىر رىنىڭ ئىزىنى يەنە بىرى بېسىپ، چاقماق تېزلىكىدە دۈش مەنىنى قوغلاپ كىرەلەشكەن. ئۇرۇش ئېلىشىپ بارىدى. بۇ ئۇرۇش تازا تىنىرگىنىش بىلەن قۇچىنىغا كىرىپ، ەندە ئاقسۇلۇق ھاشىخان تۈەنجاڭنىڭ 7 - 8 يۈز ئەركىرى غەرىپتىن ياردەمگە كەلدى. دۈشمەن مۇھاسىرىسىدە قالغان سەپداشلار قۇتقۇزۇلۇپ، دۈشمەنگە ئەجەللىك زەربە بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن سۈبىش ئىشغال قىلىنىپ، بۇ جەڭدە تولۇق غەلىبە قىلىندى. كەرچە بۇ قېتىم جەڭ قىلغان ئورۇن كىچىك بولسىمۇ، دۈشپەن بىلەن بولغان ئېلىشىش ناھايىتى كەسكىن ۋە قاتتىق بولدى. دۈشمەن تەرەپتىن ئۆلگەنلەر بەكمۇ كۆپ بولۇپ، ئاز قىسمى قېچىپ كەتتى. پىدايىلاردىنمۇ 60 - 70 دەك ئادەم ئېغىر ۋە يېنىك يارالاندى. ئۇرۇش تۈگىگەندىن كېيىن يارىدارلار تىزلىك بىلەن قارايشەھەرگە ئېلىپ بېرىلىپ داۋالىتىلدى. بۇ ئۆۋەتتىكى ئۇرۇشتا سېتىياز لىيەنجاڭنىڭ 3 - 4 يېرىگە ئوق تېگىپ، ئېغىر يارالاندى. ئۆزى قانغا سىلىنىشىدىن سىرت مەنىگەن ئېتىمۇ قانغا بۇيالىدى، لىيەنجاڭ ھۇشسىزلىنىپ ئېتىدىنمۇ ئايرىلىپ قالدى. بىراق ئات قوشۇنغا قېچىپ بارغاندا بۇنى كۆرگەن تۇرپان ئاستانلىق ئەخەت شېخ دېگەن جەڭچى: «بۇ سېتىياز لىيەنجاڭ مەنىگەن ئات. ئاتنىڭ بۇنداق قانغا بويۇلۇپ كېتىشىدىن قارىغاندا لىيەنجاڭ ئاللىقاچان قۇربان بولۇپ كېتىپتۇ»، - دەپ بەكمۇ ھەسرەت چەكتى. ئۇرۇش تۈگەپ بىر كۈندىن كېيىن يارىدارلارنى ئىزدەش ئار-

قىلىق سېتىنىياز لەنچال ئېغىر يارىلىنىپ ۋە ۳ - 4 - يېرىگە ئوق
 تەككەن بولسىمۇ، يەنە ھايات ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى،
 ئىككىنچى كۈنى قارا شەھەرگە ئېلىپ بېرىلىپ، ئىككى ئاي
 تەۋالاش ئارقىلىق ئەسلىگە كەلدى. ئۇ ساقايغاندىن كېيىن
 تاشپولات تۈەنچال رەھبەرلىك قىلغان قوشۇندا جەددى جەڭ
 مەيدانلىرىدىكى ئەمەلى ئۇرۇشلاردا يەنچال، پەنجال، ئىلەنچال
 قاتارلىق مۇۋەققەت ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى.
 ۱۹۵۰ - ۵۱ - يىلى «سۈپىسى» دىكى ئۇرۇشتىن كېيىن ھاچى بىلەن مەخمۇت
 مۇھىتى غەلىبىلىك ئۇچراشتى. شۇ مۇۋەتتىكى ئۇچرىشىدىن
 كېيىن مەخمۇت مۇھىتى گۇجۇغا، سۈپىسىلىك، ئاخۇن تۈەنچال
 ئۇرۇمىچىگە، تاشپولات تۈەنچال ئالدىنقى شەپ قىسمىنى باشلاپ
 جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىدىغان بولۇپ، ئۇلار قايتىسى
 قىسىملار ئۆز ۋەزىپىلىرىگە ماڭىدى. ۱۹۵۲ - ۵۳ - يىلى
 ۵۵ - ۵۶ - يىلى شىنجاڭنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن ۋە كۆرگەن
 جەنۇبىي شىنجاڭدا بولغان ۋەقەلەر
 جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراپ ئاتلانغان قوشۇن دەسلەپ
 ئۇشاق تالغا، كېيىن قاراشەھەرنىڭ «چوققا» دېگەن يېرىگە
 كەلدى. بۇ يەرگە كەلگەندە يىرىپ يوشۇرۇن سىر ئاشكارىلاندى.
 ئۇ بولسىمۇ، سۈپىسىلىك، ئاخۇن تۈەنچاللىرىنىڭ قوشۇن
 ئىچىدىكى بۆلگۈنچىلىكى ئىدى. قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ھەربى
 قايسى يۆنىلىش قىسىملىرى جاي - جايغا ئاتلىنىش پۇرسەت
 سېتىدىن پايدىلانغان سۈپىسىلىك ئۇرۇمچىگە ماڭىپ قاراش

شەھەرلىك «چوققا» دېگەن يېزىدە ئۆز قىسىملىرىنى بۆكتۈر-
مىكە ئورۇنلاشتۇرغان ئىكەن. ئۇ تاشيۇلات قىسىملىك جەنۇبىي
شىنجاڭغا ئالدىنقى سەپ قوشۇنىنى باشلاپ ماڭىدىغانلىقىدىن
تۇلۇق خەۋەردار بولغاچقا، يەر شارائىتىنى پىناھسى تاللاپ
مۇستەھكەم ئىستېمىكام قۇرۇپ، ھۇجۇم تەييارلىقىدا تۇرغان ئىكەن.
تاشيۇلات قىسمى چوققىغا كەلگەندە، سۈيى سىلىك قوشۇنى
ئۇلارنى توسىدى. ئۇلار بۇ ۋەقەگە يولۇققاندىن كېيىن،
ھەسلىتى تېچلىق بىلەن ھەل قىلىش ھەققىدە ئۆزلىدى. لېكىن
تاشيۇلات قىسىمىنىڭ ئۇلارغا قىلغان سۆز - نەسىھەتلىرى
ئەسكەرتىۋە كوماندېرلارغا قىلچە كارا قىلغىنى، نەتىجىدە
ئىككى قۇشۇن ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى. ئۇرۇشنىڭ
دەسلەپكى باسقۇچىدىلا تاشيۇلات تۈەنجاڭنىڭ ئۇزۇندىن بېرى
يېتىشتۈرگەن قەھرىمان رەھىبجان لىيەنجاڭ ئەيىزىگە چۈشۈپ
قالدى. سۈيى سىلىك قىسىملىرى ۋەھشىلىك بىلەن رەھىبجان
لىيەنجاڭنىڭ يېشىنى، كېيىپ - ئېلىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ
ئالدىنقى سەپتە ماڭغان بۇ قۇشۇن ئەھۋال ئىگەللەپ
بولغىچە يوقۇرقىدەك پاجىئە ۋە ئۇڭۇشسىزلىققا دۇچ كەلدى.
بىر مەيدان جىددى، مۇتەككۈر ئۇرۇش يۈز بەردى، سۈيى سىلىك
قوشۇنى تاشيۇلات قىسىمىنى قىلچە ھەمىستىتىدى. چۈنكى ئۇ-
لارنىڭ كۈچى كۆپ، قۇراللى خەل، تەييارلىقى پۇختا ۋە مەلۇم
ئۇرۇش تەجرىبىسىگە ئىگە ئىدى. بۇ ئۇرۇشتا سەللا بىخوت-
لۇق تەكتىكىدا تەدبىرسىزلىك، كۈچ جەھەتتە ئاجىزلىق ئى-
پادىلىنىپ قالسا، سۈيى سىلىك قوشۇنى، تاشيۇلات قوشۇنىنى
يۇتۇۋېتىشى خەۋپى بار ئىدى. شۇڭا تاشيۇلات تۈەنجاڭ بۇ
ئۇرۇشقا جىددى قاراپ، ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن

سېتىپ، لېرىنچاڭ باشلىق بىرلىككە ئېلىپ كەلدى. قوشۇندىن بۇ-
 لۇنۇپ چىقىپ، قەشقەرگە ھەم ئۇلارنى قوغلاپ ماڭغان. سوپى
 سىلىڭ ئەسكەرلىرىنى ئازدۇرۇپ، يىراققا ئېلىپ بېرىپ، ئاق-
 لىنىپ قايتىپ كېلىشنى ئورۇنلاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن سوپى
 سىلىڭنىڭ بىر قىسمى ئاساسەن كۈچى «چىكىنىگەن» قوشۇنىنى
 قوغلاشقا ئاجىز قىلىپ، ئاساسى قوشۇننىڭ كۈچى ئەسكەرگە بۆلۈ-
 نۇپ كەتتى. تاشپۇلات قوشۇنىغا پايدىلىق شارائىت ھازىرلاندى.
 تۈەنچاڭ ئالدىنقى سەپتە قالغان ئەسكەرلەرنى پۇختا ئورۇن-
 لاشتۇرۇپ، سوپى سىلىڭ قوشۇنلىرى بىلەن جىددى تىركەشتى.
 چىكىنىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان قوشۇن، سوپى سىلىڭ قوشۇنىنى
 ئازدۇرۇپ، غەلىبىلىك قايتىپ كەلدى. بۇ چاغدا تۈەنچاڭنىڭ
 ئەسكەرى كۈچى خېلى كېمەيگەن. تۈەن مۇھاپىزەت قىلىشنىڭ
 يىڭىچىلىقى ساۋۇت (تۇرپان يامىشلىك) دۇرۇر. ئاندىن سوپى
 كەتكەن، لېكىن تاشپۇلات تۈەنچاڭ ئۇرۇش مەيدانىدا پۈتۈن
 ئەقىل - پاراسىتى ۋە شىجائىتىنى جاسارى قىلىپ، غەلىبە قىلدى.
 ئېلىشىۋاتقاندىن بۇرۇنلا تۈەنچاڭنىڭ قوشۇنىنىڭ
 سوپى سىلىڭنىڭ قالدۇق قىسمى تاشپۇلات قوشۇنىغا
 500 مېترچە ئارىلىق قالدۇرۇپ، يولنى توساپ بايراق تىكتى.
 بۇ ئۇلارنىڭ ئۆز ھەيۋىتىنى كۆرسىتىش كۈچۈن قىلغان كۈ-
 رەڭلىكى ئىدى. بۇ ۋاقىت [7] - ئاي مەزگىلى بولغاچقا ھاۋا
 ئىنتايىن ئىسسىق، جەڭچىلەرنى ئۇسۇلۇق تەشۋىشلىدى. قەيىت
 نىجاتقا ئىدى. مۇشۇنداق بىر ئەھۋال ئاستىدا تاشپۇلات
 تۈەنچاڭنىڭ بىر قىسمى ئەسكەرلىرى سوپى سىلىڭنىڭ قالدۇق
 قىسمى بىلەن ئۇرۇش - ئۇرۇش ئاغ ئىچىگە چىكىندى. تۈەن-
 چاڭ بۇ جىددى پەيتتە تىز تەدبىر قوللۇنۇپ، و كەينىنى

ۋە كۆرۈپىغا بۆلۈپ، سوپى سىلنىڭ ئەسكەرلىرى بايراق تەك
كەش جىمىدىغا قاراپ ئاتلاندى. سېتىياز لىيەنجاڭ بار-كۆ-
رۇپىغا نىشانغا قاراپ ھوجۇمغا ئاتلانغاندا كۆرۈپىغا تەركىۋە
دىكى ئىملاخۇن (تۇرپان قاراغۇجىدىن) ئاجايىپ قەيسەرلىك
ۋە ئەپچىل ھەركەت بىلەن يولۇستەك ئېتىلىپ-بېرىپ سوپى
سىلنىڭ تەككەن بايراقنى يۈلۈپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن
ئۇلار ئالاقازادە بولۇپ كەتتى. ۋە قاچتى. ئەپلىدىكى سەپ
قوشۇنى ئۇلارنى «ئوردا» ساداسى ئىچىدە قوغلاش بىلەن بىللە
سۈپى سىلنىڭ قوشۇنى ئىچىدىكى ئۇزۇن ئەسكەرلەرگە ھەق-
قەتەك قايتىش ھەققىدە تەشۋىق قىلىپ، ئۇلارنى قولغا كەل-
تۈرۈپ، قوشۇنى تېخىمۇ زورايىتى. بۇ ۋاقىتتا ۋە ھەممىسى
لىيەنجاڭنىڭ بېشىنى كېسىپ كۆتكەنلىكىنى كۆرگەن ۋە ئاڭلىغان
جەنچىلەرنىڭ قەھرى ئىنتايىن تېخىمۇ ئۆشپ سۈپى سىلنىڭ
ئەسكەرلىرىنى ئىزمۇ-ئىزمۇ قوغلاپ، ئىنتايىن كۆپ قىرىپ
تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن سوپى سىلنىڭ ئاجىۋ تەۋەبىيلىك
قىيىنچىلىقلىرىنىڭ ئاساسىي كۈچى يوقۇتۇلدى.
سوپى سىلنىڭ قىيىنچىلىقلىرى بۇ قېتىمقى چوققا ئۇرۇشىدا
ئالدىنقى سەپ قىيىنچىلىقلىرىدىن قاتتىق زەربە يەپ تار-
قىلىنغانىدى. كېيىن بىر قېتىم قارا شەھەرنىڭ باغراش-
تەۋەسىگە قاچتى. سوپى سىلنىڭ باشچىلىقىدىكى بىر قىسمى ما-
خۇمەنگە قوشۇلۇپ كەتتى. بىر قىسمى بىلەن بىللە
ئالدىنقى سەپ قوشۇنى شۇ ئىلگىرلىگەنچە قاراشەھەرنى
تېپىپ بىلەن ئازات قىلدى. كورلىنىمۇ تېپىپ بىلەن قولغا
كەلتۈرۈپ، بۇ جاينى يەرلىك قوشۇن باشلىقى ئىملاخۇن ھاجى
قاتارلىقلارغا تاپشۇرۇپ بېردى.

ئالدىنقى سەپ قوشۇنى كورلا ۋە بۈگۈرلەردە ئۆيىكى
 ھەپتە دەم ئالدى ۋە قوشۇنى رەتكە سالدى. بۇ ئارلىقتا
 ھاجى مەخسۇت مۇھىتلار يېتىپ كەلدى. قوشۇن ئاقسۇغا
 قاراپ يۈرۈش قىلدى. ھەممىسىنىڭ ئالدىدا
 قارا شەھەرنىڭ غەلىبىسىدىن كېيىن مەخسۇت ئالدىغا
 يەنجىلىقتىن پەيىجاڭلىققا ئۆستۈرۈلدى. بۇ يەردە
 ھاپىزا لويىچاقى (پىچان لۈكچۈندىن) قارال شەھەرنى تېج
 يول بىلەن ئازات قىلىشتا مۇھىم خىزمەت كۆرسەتتى.
 كۆچا پەشايلىق ھەمدەم بەگ ھاجى ئېلى ھاجى قا-
 تارلىقلار كورلا ۋە كۇچارنى ھەم غەلىبىنى تېجلىق بىلەن
 قولغا كەلتۈرۈش پائالىيەتلىرىدە كۆپ كۈچ چىقاردى.
 قورغىلاڭچى چوڭ قوشۇن قوماندانلىقى شىتابىنىڭ ئو-
 رۇنلاشتۇرۇشى ۋە ئۇيۇرۇقى بىلەن ئالدىنقى سەپ قوشۇنى قارا
 شەھەرنىڭ شەھەر ئىچى ۋە كورلا قاتارلىق جايلىرىنى تېج
 قولغا كەلتۈرۈپ ئۆز ئۆلكىسى ئالغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئورۇنلاشتى
 قاراشەھەرنىڭ چوققا ئېتىكىدە مەغلۇپ بولۇپ تۇر-
 لۇپ كەتكەن سوپىسىنىڭ ئەسكەرلىرىنى مۇشۇ ۋاقىتتا قايتا قۇتراپ
 يەنە توپلۇشۇپ قاراشەھەرگە كىرىپ، باندىتلىق قىلىپ يۇرت
 ئىچىنى قالايمىقانلاشتۇرغان. ئۇلار كورلەردە كېلىپ ئۆزىنى كورلا
 غەلىبىسىنى قاخشىتىپ بۇلاڭ تاللاڭ قىلىپ پاراڭدەپچىلىك
 سادىر قىلغان. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قوشۇن رەھبەرلىكى
 جىمال مال ئالدىغا ئالدىنقى سەپنىڭ 300 نەپەر بىلەن ئۆزىنى كورلىغا
 ئەۋەتىپ كورلا غەلىبىسىنى سوپىسىنىڭ قالدۇقى ئەسكەرلىرىنىڭ
 قولىدىن قۇتقۇزۇۋېلىشقا ئاتىلاندى. بۇ 300 نەپەر بىلەن
 بۈگۈر ئارقىلىق كورلىنىڭ كەرىچى، تىم، چىلان باغ قاتارلىق

جايللىرىدا، ئۇلار بىلەن قىسقا تۇتۇشۇپ، بۇ جايلاردىن ئۆز-
 لارنى قوغلاپ چىقىرىپ، كەرچى، تىم چىلانباغنى ئىشغال قىلدى
 ۋە غەلىبە بىلەن كورلا شەھرىگە كىردى. ئۇرۇش جەريانىدا
 ياندىدا ھەر ئىككى تەرەپتىن چىقىم بولۇش ئەھۋالى كۆرۈل-
 ىدى. جامال ئىنچاك كورلىنى تەنچىقاندىن كېيىن كۇچارغا
 قايتتى. شۇنىڭ بىلەن كورلا ئۇرۇشى ئاخىرلاشتى.
 سوۋى سىلىڭنىڭ ئەسكەرلىرى كورلىنىڭ دىگەن ۋە
 «چىلانباغ» دېگەن يەرلىرىدە تار - مار قىلىنىپ يېڭىلىكەن-
 دىن كېيىن يەنە ئۆزلىرىنى ئۇششاپ كۇچارغا قاراپ يول ئالغان.
 ئىنچا مال ئىنچاڭ باشچىلىقىدىكى جەڭچىلەر «چىلانباغ» ۋە
 «كەرچى» غەلىبىسىدىن كېيىن غەلىبە ت شادلىق ئىچىدە كورلاۋە
 بۈگۈر تەۋەسىدىن غەۋپكە قازاپ مېڭىپ، كۇچار ناھىيىسىنىڭ
 «ياقما» دېگەن يېزىسىغا چۈشكىن قىلدى. بۇ چاغدا چوڭ
 قوشۇننىڭ ئالدى - كەينى ئاقسۇغا يىغىلىپ، قەشقەرگە يۈرۈش
 قىلىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىۋاتقان چاغ ئىدى. مۇشۇنداق
 بىر ۋاقىتتا قايتا - باش كۆتەرگەن سوۋى سىلىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ
 جامال ئىنچاڭ قىسىملىرى كەينىدىن كېلىۋاتقانلىقى ھەققىدە
 كى خەۋەر ئېيتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن جامال ئىنچاڭ
 قىسىملىرى توساپ زەرەپە بېرىشكە تەييارلاندى. سوۋى سىلىڭ
 ئەسكەرلىرى «ياقما» غا ئېتىپ كەلگەندە ئۇلار بىلەن ئېلىشتى.
 لېكىن يەر شارائىتى، كۈچ جەھەتتە سوۋى سىلىڭ قىسىملىرى ئۈستۈنلۈكنى
 ئىگەللىگەنلىكىدىن، جامال قۇشۇنى كوچارنى ئايلىنىپ ئۆ-
 تۈپ ئاقسۇنىڭ «جام» دېگەن يېرىگە چېكىندى. سوۋى قى-
 سىملىرى ياقا جىڭنىڭ غەلىبىسىدىن كېيىن كۇچارنى كونتسۇ-
 رۇل قىلىۋالدى.

چوڭ قۇشۇن قۇماندانلىق شىتابى كۇچارنىڭ جەڭدىن
كېيىن تاش پولات تۈەنجاڭ، ھەمدە كىچىك ھاجى باشچىلىقى
قىدا ئىككى تۈەن ئادەمنى (700 - 600) كەلپىن ناھىيە
سىنىڭ «چىلان» دېگەن يېرىگە بېرىپ، سۇيى قۇشۇنلىرىنى
توساپ زەربە بېرىشكە بۇيرىدى. لېكىن بۇ ئىككىسى تۈەن
ئەسكەر شۇنچە ئۇزۇن ساقلىنىپمۇ ئۇلار كەلمىدى. ئۇلار تاش
پۇلات قىسىملىرى ساقلىغان يول بىلەن ئەمەس، بەلكى يۇ-
شۇرۇن ھالدا باشقا يول بىلەن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مە-
رالۇشى ناھىيىسىگە كېلىپ ئورۇنلۇشۇۋالغان.

بۇ دەل جۈجەم (ئۆزەم) پىشىقنى مەزگىلى بولۇپ،
تاش پۇلات تۈەنجاڭ ساياھەت ۋە تەكشۈرۈپ كېلىشكە كەل-
گەن شەھەر ئىچىگە، جامال لىنجاڭ بولسا كەلپىننىڭ «ئا-
خال» دېگەن يېرىگە كەتكەنىدى. سىنىياز لىنجاڭ «چىامال
لىنجاڭنىڭ قورولىنى باشقۇرۇپ قالغانىدى. مۇشۇنداق ۋاقىتتا
توساتتىن بىر سودىگەر كېلىپ: «ئاقسۇ تەرىپىدىن 70 تەك
ئەسكەر غەرىپچىگە كېتىپ بارىدۇ» - دېگەن خەۋەرنى
يەتكۈزدى. تۈەن بۇ شۇ ھامان ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلاشنى
ئورۇنلاشتۇردى. بۇ 70 دەك ئادەم «شۇتا قۇدۇق» دېگەن
يەرگە چۈشكەن قىلىپ، تاماق يەۋاتقانىكەن. ئۇلار تاماق
ئۈستىدە ئەسەرگە ئېلىنىپ، چوڭ قۇشۇن قۇماندانلىقىغا تاپ-
شۇرۇلدى. ئۇلاردىن ئىككى پىلىموت ۋە ياپۇنىيە پىلىموتلىرى
غەنىمەت ئېلىندى.

قولىغا چۈشكەن ئەسەرلەردىن سوراق جەزىيانىدا، ئۇلار
كۇچاردىن بىر نەچچە بۆلەككە بۆلۈنۈپ، قەشقەرگە ماڭغانلىقى،
ھاجىنىڭ چوڭ قۇشۇنى ئاقسۇدىن تەۋرەپ بولغىچە ئالدىنقى

سەپ قەسىمىمىزنىڭ مارالبېشىغا كېلىپ ئورۇنلىشىۋالغانلىقىنى ئېنىقلايدى.

چوڭ قۇشۇن ئاقسۇغا كېلىپ بىر مەزگىل دەم ئالغاندىن كېيىن ھاجىنىڭ يوليۇرۇقى بويىچە، رەتكە سېلىنىپ، قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى.

سەپەرنىڭ ئالدى كەلپۈنىنىڭ «چىلان» دېگەن يېرىدىن باشلاندى. قۇشۇن چىلاندىن ماڭار ۋاقتىدا تۈەنجاڭ تاشپۇلات، باتۇر، زىرەك جەڭچىدىن 80 نەپەرنى تاللاپ، ئالدىن يول ئېچىپ ماڭىدىغان ئەترەت تەشكىللىدى. ئەترەتكە سېتىنمىياز لەنجاڭنى باشلىقلىققا بەلگۈلىدى. بۇ ئەترەتنىڭ ۋەزىپىسى قۇشۇن ھەر قېتىم يولغا چىقىشتىن بىر كۈن ئىلگىرى ئاتلىنىپ، ئەھۋال ئىگەللەپ، قۇشۇننىڭ يولغا چىقىشىغا ماتىريال، ئەھۋال شەرت، شارائىت جەھەتلەردىن مەلۇمات بېرىپ، قۇشۇننىڭ ئوڭۇشسۇزلىقلارغا ئۇچراپ قېلىشىدىن ساقلىنىشقا قولايلىق يارىتىشتىن ئىبارەت. شۇڭا ئۇلارنىڭ دوكلاتىغا ئاساسەن قۇشۇن يولغا چىقىش بەلگىلەندى.

ئالدىن ماڭار ئەترەت ياققا قۇدۇقتىن ئۆتۈپ «تەڭرىتوغراق» دېگەن جايغا كەلگەندە يەرلىك كىشىلەر، «ھەر كۈنى 10 نەپەر غەيرى ئەسكەر بۇ يەرنى چارلاپ كېلىدۇ»، — دېگەن ئىنكاسىنى قىلىدۇ. بۇ ئىنكاسقا ئاساسەن تاشپۇلات قىسمى «تەڭرىتوغراق» قا ئورۇنلۇشۇپ، ھېلىقى چارلىغۇچىلارنى كۈتىدۇ ھەققەتەن كىشىلەر دېگەندەك 10 نەپەر چارلىغۇچى بۇ جايغا كېلىدۇ. ئەھۋالنى ئۇلار سىزدىن دەرھال قاچىدۇ. لېكىن ئۇلار قورشاۋغا ئېلىنىپ، بولماقچى 3 نەپىرى تىرىك قولغا چۈشۈدۇ. تاشپۇلات قىسمى يەنە

ئىلگىرلەپ «تۇمشۇق» دېگەن بازارغا يېتىپ بارىدۇ. بۇ يەرنى
ئىگەللەپ ياتقان سۈپى سىلىنىڭ ئەسكەرلىرى نەرسە كىپ
رەكلىرىنىمۇ ئېلىشقا ئۈلگىرلەپ قىلىدۇ. تاشپۇلات قۇشۇ-
نى ئۇلاردىن 10 تۆگە، بىر مۇنچە قورال يازاق غەنىيەت
ئالىدۇ.

سېتىياز لەنجىڭغا تۈەنجاڭ بۇ جايدىن قوزغۇلۇش
ۋاقتىدا خەلقنى ئالغان نەرسىلەرگە جاۋاب قىلىش، ئاممىنى
رازى قىلىۋېتىپ، ئارقا سەپتە كېلۋاتقانلارنى يېغىپ، چوڭ
قۇشۇنغا يىتىشىۋېلىشتىن ئىبارەت يېڭى ۋەزىپە تاپشۇرۇدۇ.
سېتىياز لەنجىڭ ۋەزىپىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن يەر-
لىكتىكى گايىت زايىت ئىسىملىك بىر كىشى بىلەن بىللە،
خەلىقتىن ئالغان نەرسىلەرنى ئىگىلىرىگە قايتۇرۇدۇ. شۇ ئار-
لىقتا ئارقا سەپتىن 40 نەپەر جەڭچى مۇخپۇل خەلىپەم
يىتەكچىلىكىدە يېتىپ كېلىدۇ. سېتىياز لەنجىڭ ئۇلار بىلەن
ئۇچرۇشۇپ، چوڭ قۇشۇندىن بىر كۈن كېيىن «قاراتال» دېگەن
يەردىن يولغا چىقىدۇ. سېتىياز لەنجىڭ، مۇخپۇل خەلىپىلەر قوشۇن
كەينىدىن بىر كۈن يۈرۈپ يىتىشالايدۇ. ئۇلار ئاي-
لىنىپ ئاۋاتقا بىرىپ قالىدۇ. ئاۋاتقا ئۇلار تاماق يىيىش
ئۈچۈن بىر ئاشخانىغا كىرگەندە قۇشۇندىن خىزمەت سەۋە-
بى بىلەن ئاچراپ قالغان مەخپۇت مۇھىتىنىڭ ئەسكەرلىرىگە
ئۇچراپ قالىدۇ. بۇ يەردە ئۇلار كۇچاردىكى سۈپى سىلىنىڭ
ئەسكەرلىرىنىڭ قالدۇق قىسمى ئاقسۇغا كىرگەنلىكىدىن خە-
ۋەر تاپىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يەنە ھاپىز لۇيچاڭنىڭ 100
نەپەر، تاشپۇلات تۈەنجاڭنىڭ 30 نەپەر جەڭچىسىنى يەرلىك
ئەمەلدارلار بىر قورۇغا قاماپ قويغانلىقىدىن خەۋەر تاپىدۇ.

سېتىنماز لەنجاڭ قامالغانلارنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن قبول ئاستىدىكىلەرنى تۇلۇق قوراللىنىدۇ ۋە قاماقخانىگە بېرىپ، قامغۇچىلارغا ياخشى سۆزلەر بىلەن تەربىيە بېرىدۇ ھەم ئۇلارنى قايىل قىلىپ، 130 جەڭچىنى قاماقتىن قۇتۇتۇپ چىقىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان مەخمۇت سىمىنجاڭ سېتىنماز لەنجاڭنى يەركەندە قۇبۇل قىلىپ: «قوشۇنغا چوڭ خىزمەت كۆرسىتىپ، 130 نەپەر جەڭچىنى قۇتۇتۇپ، مۇھىم تۆھپە قوشتۇڭ»، — دەپ، پۈتۈن جەڭچىلەر ئالدىدا ئالاھىدە تەقدىرلەپ، پەيغۇلىمىقتىن لەنجاڭلىققا ئۆستۈردۇ.

قۇتۇتۇلۇپ بېلىنغان ھاپىز لۇيىجاڭنىڭ 100 جەڭچىسى قەشتەرگە قاراپ يۈرۈپ كېتىدۇ. ئاشپۇلات تۈەنجاڭنىڭ 30 جەڭچىسى سېتىنماز لەنجاڭ بىلەن بىرگە قالدۇرلۇپ، ھارالۇشى ناھىيە بازىرىغا كېلىپ، تۇردى-ھاجى دېگەن كىشىنىڭ قورۇسىغا چۈشكىن قىلىدۇ. بۇلارنى كۆرگەن ۋە ئاڭلىغان خەلق لەنجاڭنىڭ بەزىلىرى كەچتە سېتىنماز لەنجاڭلار چۈشكىن قىلىنغان قورۇغا كېلىپ، ناھىيە يامۇلىدا 10 ئالدىدا قورال يارلىقىنى ئىنكاس قىلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان لەنجاڭ 3 كىشى بىلەن يامۇلىغا بېرىپ، قوراللارنى سۈرۈشتۈرۈدۇ. ئېگەللىگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ قوراللارنى ئامما ئىنكاس قىلىشتىن ئىلگىرىلا باشقىلار تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. سېتىنماز لەنجاڭ قورۇغا قايتىپ كەلسە، جەڭچىلەر يوق قورۇدا باشقى كىشىلەرمۇ يوق. نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلمەي، سىرتتىكى بىر بوۋايدىن سورىغاندا، قورۇدىكى ئەسكەرلەر قەشتەر تەرەپكە كەتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن لەنجاڭ باشلىق 3 كىشى كېچىچە كەينىدىن ئىزدەپ

ئۇلارنىڭ مارالبېشى ناھىيىسى «ئۇقماق مارال» دېگەن يەر-
دە ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تاپمىدۇ.

مەلۇم بولۇشىچە ئەھۋال مۇنداق بولغان: بۇلار چۈش-
كىن قىلىنغان قورۇنىڭ ئىككىسى جەڭچىلەرنى بىر ئامال بى-
لەن قورۇدىن چىقىرىۋېتىش نىيىتىگە كېلىپ، لەنجاڭ باشلىق
ۋە كىشى يامۇلغا كەتكەندىن كېيىنلا بولمۇدۇر پەتنە - پاسات
ھۆزلەرنى تارقىتىپ، ۋەھىيە سېلىپ، ئۇلارنى قورۇدىن چى-
قىرىۋەتكەن. بۇلار لەنجاڭ بىلەن ئالاقە قىلىشقۇ ئۈلگىرلەر
مىغان. تۇردى ھاجى ئەسەدە ناھايىتى كاززاپ، ئۈچ-چىغا
چىققان ھىلىگەر يامان ئادەم ئىكەن.

سەپداشلەردىن ئاجراپ قالغان - تىنپاز لەنجاڭ
ھەمراھلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، ئاخىرى
مارالبېشىنىڭ «سېرىق بۇيا» دېگەن جايىغا يېتىپ كەلگەندە
بۇ جايىنى ساقلاۋاتقان قەشقەر خان ئېرىقلىق ئەيسا ھاجىغا
ئۇچۇرۇشۇپ قالىدۇ. بۇ ئادەمنىڭ قول ئاستىدا 150 جەڭچى
بار ئىكەن. ئەيسا ھاجى خېلى تەدبىرلىك، سەمىمىي، ئاق
كۆڭۈل كىشى ئىكەن. ئۇ لەنجاڭنى «ئۇقماق
مارال» دىكى جەڭچىلەرنى بىلەن يېتىشتۈرۈپ
قويدۇ. بۇ چاغدا مەكت ناھىيە تەۋەسىدە تۇرغان خوتەن
لىكلەر سېرىق بويىدا سىنىپتىنپاز لەنجاڭنىڭ يارلىقىدىن
خەۋەر تېپىپ، قورال تاپشۇرۇش ھەقتىدە خەت يېزىپ، ئادەم
ئەۋەتىدۇ. سېنىپتىنپاز لەنجاڭ ئۇلارغا قورال تاپشۇرماي،
ئۇلار بىلەن ئۇرۇشىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ. ئەيسا ھاجى:
«ئۆز ئارا ئۇرۇشماق ئاممىغا يامان تەسىر پەيدا قىلىپ
قويمىسىز، ئۇنىڭدىن كۆرە قەشقەرگە بېرىپ، ھاجى بىلەن

كۆرىشىپ چوڭ قوشۇننى تاپايلى» دېگەن مەسەلەنى بىرىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن لەنجاڭ سېرىق بويىدىن قەشقەرگە ئاتلىنىدۇ.
سىتېنىياز لەنجاڭ ئارقا سەپ خىزمىتىنى مۇۋاپىقىيەتلىك
ئاخىرلاشتۇرۇپ، قول ئاستىدىكىلەر ۋە ئەيسا ھاجى قوشۇنى
بىلەن بىرلىكتە قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا قەشقەر
كونا شەھەر غۇجىنىياز ھاجىنىڭ قولىدا، يېڭى شەھەر
«چولاق زىخوي» دېگەن خۇيزۇ قوشۇنىنىڭ قولىدا ئىدى.
چوڭ قوشۇن قەشقەرگە كەلگەندە يېڭى شەھەرنى قولغا
كىرگۈزۈپ، پۈتۈن قەشقەرنى باشقۇرۇش ئىمكانىيىتى بار
ئىدى. لېكىن قوشۇنغا رەھبەرلىك قىلغۇچى تەرەپلەر ئىچىدە
پىكىر بىرلىكى بولمىغاچقا قارشى تەرەپكە ئارام ئېلىش
پۇرسىتى بېرىپ ئويۇلدى. قارشى تەرەپ بۇ پۇرسەتنى
غەنىمەت بىلىپ، ئۆز كۈچىنى كۈچەيتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە
بولۇۋالدى. قوشۇن رەھبەرلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددى-
يەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلار يېڭى شەھەرنى تىغىدۇ مۇستەھكەم
ئىكەنلىكى.

ئەھۋال مۇشۇنداق بىر ھالغا كېلىپ قالغانچە ھاجى
ۋەزىيەتنى دەڭسەپ كۆرۈپ، تاشپولات (تۇرپان) غۇپۇر
(توقسۇن) بازىرى (قومۇل) تىمۇنجاڭلار بىلەن 1000 دىن
ئارتۇق جەڭچىنى باشلاپ، قەشقەرگە تەۋە «ئەرەكەشتام» دېگەن
يەرگە سەپەر قىلدى. ئۇلار سەپەر ئۈستىدە ئاتۇشنىڭ «ئاغۇ»
دېگەن يىرىگە كەلگەندە «چولاق زىخوي» قىسمىلىرى
توسىدى. بۇ يەردە جىددى ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇش بىر
كۈن داۋام قىلىپ «چولاق زىخوي» قىسمىلىرىنىڭ مەغلۇب-
بىيىتى بىلەن ئاخىرلاشتى. ھاجى بۇ سەپىرىدە ئاقتۇغا كېلىپ

دەم ئېلىشنى پىلانلىغان. لېكىن ئۇلار دەم ئېلىپ مەنزىلىگە
 يېتىپ كەلگەندە، «چولاق زىغۇي» ئەسكەرلىرى يەنە ئۇلار
 نىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلسى. شۇنىڭ بىلەن يەنە بىر
 قېتىم ئۇلار بىلەن ئورۇش باشلاندى. ھاجى بۇ ئۇرۇشنى
 مۇنداق ئورۇنلاشتۇردى. ئۇ ئۇستا ھەرگەزلىرىدىن و كىشىنى
 ئەركەشتامغا بارىدىغان يولىدىكى تارچىلىققا ئۆكتۈرمە قىلىپ،
 قوغلاپ كەلگەنلەر بىلەن ئېلىشىشنى، قايتىش بويىرىنى
 بېرىلىمگەچە تىزگىنلىشىشنى، قەتئىي توقتاتمايلىقىنى بويىرۇپ،
 ئۆزى قوشۇننى باشلاپ ئىلگىرلىدى. و كىشى تاپشۇرۇق
 بويىچە جەڭنى قەتئىي داۋاملاشتۇردى. ئۇلارغا قايتىش بويىرىنى
 بېرىلىپ، قوشۇنغا كەلگەندە قوشۇن ۋە ئەتىراپى تىلغ بىلەن
 ئورالغان ئۆز لەڭلىككە يېتىپ كەلگەن. لېكىن ئەتىراپىنى
 پۈتۈنلەي «چولاق زىغۇي» ئەسكەرلىرى قورشاپ ئالغان
 ئىكەن. مۇشۇنداق قورشاۋدا قالغان قوشۇن قورشاۋنى قانداق
 بۇسۇپ چىقىپ كېتىش ھەسلىسى ئاھايىتى مۇھىم ئىدى.
 ھاجى مۇشۇ پەيتكە كەلگەندە شۇنداق بىر دۆلەتلۈك
 كۆرسەتتىكى، ئۇ ئىككى قۇلىغا ماۋزىرنى تۇتقان ھالدا
 كۆزىگە چېلىقىپ كەتكەنلىكى دۇشمەننىڭ جىنىنى «جەھەننەمگە
 ئۇزۇتۇپ، چەچمەلەرنىڭ بىر قىسمىنى باشلاپ، قورشاۋدىن
 چىقىپ كەتتى. بىۋاقىتتا ئۇرۇش شۇنداق بىر جەھەتتە،
 كەينى ھالغا كەلدىكى، گىرەلەشكەن ئورۇش مەيدانىدا
 «ھوررا، ئات چاپ!» دېگەن سادالار كۆككە يەتتى. جەڭ
 مەيدانى قانغا بويالدى.
 ئۇرۇشنىڭ مۇشۇنداق بىر جەھەتتە تاشچولان
 تۈەنجاڭ مەردو - مەردانىلار چەقان كېچىپ جەڭ قىلىپ،

قەھرىمانلىق بىلەن ئوڭ تەرەپتىن بۇسۇپ چىقىپ، ئۇرۇش ۋەزىيىتى ئۆزگەرتتى. ئۇ سول تەرەپتىن يولۋاستىك ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، قارشى تەرەپكە ئەجەللىك زەربە بەردى. بىر مەيدان قاتتىق ئېلىشتىن كېيىن «چولاق زىخۇي» قىسمىلىرى يەنە بىر قېتىم مەغلۇپ قىلىندى. بۇ ئۇرۇش شۇنداق كەسكىن بولدىكى 4 ئەتىراپى تاغ بىلەن ئۇرالغان تۈزلەڭلىك كۆزنى يۇمۇپ ئاچقىچە قاندا بۇيۇلۇپ، ئىسكىكى تەرەپتىن ئۆلگەن جەسەتلەر تۈزلەڭلىكىنى قاپلىدى. بۇ ناھايىتى دەمەشەتلىك ھالەتنى شەكىللەندۈردى.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا شۇنداق ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلدى: غۇلجىدا ھاجىنىڭ قوشۇنىنى قوغلاپ چىققان «چولاق زىخۇي» ئەسكەرلىرىنىڭ يوقۇرقىدەك ئېغىر زەربىگە چىدىمىغان بىر قىسمى ئۆزلىرىنى - ئۆزلىرى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۋېلىش ئېتىبارىدا سادىر قىلدى. بۇ نۆۋەتتىكى ئۇرۇشتا سۈرۈپسىلىك، كېيىنكى «چولاق زىخۇي» قوشۇنى جەنۇبى شىنجاڭدا بولغان ئۇرۇشلار ئىچىدە ئەڭ زور چىقىمغا ئۇچراپ تولدۇرغۇسىز زىيان تارتقان ئۇرۇش ھەم بولدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا غوپۇر تىمۇەنجاننىڭ ئەسكەرلىرى ھاجىغا سېتىياز لېنجاڭ تاشيولات تىمۇەنجانغا قوشۇلۇپ ئۆز ئارا بىر ھاسىلىش «چولاق زىخۇي» ئەسكەرلىرى ئۆستىدىن تاللىق غەلىبە قىلدى.

ھاجى غەلىبىدىن كېيىن كەچتە ئوسمان سىجاڭ دېگەن قىرغىزنىڭ تەۋەلىكىدە قونۇپ، ئەتىسى چىگىرىدا بېرىپ سوۋىت ھۆكۈمىتى بىلەن سۆزلەشكەن. ھاجىنىڭ سوۋىت تەرەپ بىلەن نېمە توغۇرلۇق سۆزلەشكىنى ئىنىق ئەمەس.

سوۋىت تەرەپتىن خەۋەر كەلگىچە ھاجى باشچىلىقىدىكى قوشۇن ئەركەشتامدا 70 كۈن تۇرۇپ قالدى. لېكىن شۇ 70 كۈنگىچە سوۋىت تەرەپتىن ھېچ بىر ئۇچۇر بولمىدى. ھاجى يەنە چىگىرىغا بېرىپ سۆزلىشىپ، ئاخىرى تاشقىلىق ئارقىلىق قەشتەرگە قايتىپ كەلدى.

ھاجى قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن غوجىنىياز ھاجى، مەخمۇت سىجاڭ ۋە روسلار بىرلىكتە مەسلىھەتلىشىپ ئۇرۇشنى توختاتتى. ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا ئاز قالغان «چولاق زىخۇي» قوشۇنى بولسا، يىنازكەندىن دەرياسىدىن ئۆتۈپ خوتەن تەرەپكە كەتتى.

شۇندىن كېيىن تاشقولات تۈەنجاڭنىڭ تۈەنى ياركەندىگە، غۇپۇر تۈەنجاڭ يىڭسار ناھىيىسىگە، سەمەت تۈەنجاڭ، قۇرباننىياز تۈەنجاڭلار يۇمۇلاق شەھەر ياكى كونا شەھەردە تۇرۇش بەلگىلەندى.

بۇ مەزگىلدە سوۋىت ئىتتىپاقىدىن ھەربىي ئوقۇتقۇچىلار تەكلىپ قىلىنىپ، ئۇلار پەيجاڭدىن يوقىرى ئوفىتسىرلەرنى يىغىپ تەربىيەلەشكە باشلىدى. تەربىيەلەنگەن ئوپتىسىرلەر جەڭچىلەرنى سوۋىت ئارمىيىسىنى تەربىيەلەش ئۇسۇلى بويىچە تەربىيەلەپ، ئاتلىق ئەسكەرلەرگە ئات ئۈستىدە ئۇرۇپ قېلىچ چېپىش، مىنىملىق ئېتىش، پىيادىلەر مىنىملىق، پىنىموت... قاتارلىق قوراللارنى ئېتىش ۋە شۇنىڭ تېخنىكىلىق تەرەپلىرىنى ئۆگەندى. بۇ چاغدىكى جەڭچىلەرنىڭ كىيىمىنىڭ رەڭگى سۇر ئىدى. ھەر ئايلىق تەمىناتى تۆۋەندىكىدەك تارقىتىلاتتى: لىنجاڭلارنىڭ 5000 دۈبەن، ئەسكەرلەر 3 دۈبەن، دەرەخچىگە بۆلۈنۈپ، بىرىنچى دەرەخچىگە 800، ئىككىنچىگە 700،

ئۈچىنچىسىگە 500 دۈبەن تەمىنات بېرىلەتتى. بۇنىڭدىن سىرت تۈەن، لەللەرنىڭ مەخسۇس پارچە خىراجەت پۇللىرىمۇ بار ئىدى.

قاغدىلىق ناھىيىسىنىڭ «كۆكيار»، «مىلمىشا» دېگەن يەرلىرىنى كىسىپ ئۆتۈپ «چولق تاش» دېگەن بولاق ئارقىلىق 15 كىشى بىلەن ھىندىستان تەرەپكە چىقىپ كەتتى. سىجاڭ چىبەتئەلىگە كېتىشتىن ئىلگىرى ئىشلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئۆز ئورنىغا ئابدۇنىياز تۇەنجاڭنى تەيىنلەپ قويدى.

سىجاڭ بىلەن چەتئەلىگە چىقىپ كەتكەنلەر تۆۋەندىكىچە:

1. موسولباي (سىجاڭنىڭ ئاكىسى) —

2. ئابدۇللا بەگ داموللا (ئابدۇللا ئەنىسى) —

تۇرپان گۇڭشۇڭلىق، باش كاتىپ.

3. ماينىت ئاخۇن — توقسۇن ناھىيىسىدىن.

4. ئابدۇراخان —

5. قادىر ئاخۇن — تۇرپان يەمىشىدىن.

6. توختاچى — قەشقەردىن، يول باشلىغۇچى.

7. ساينىت لىيەنجاڭ ئاتۇشتىن.

8. مۇتىيۇللا پەيىجاڭ — تۇرپان چىگىرۇلاقتىن.

9. تايىپ يىنجاڭ — پىچان دېھقان يېزىسىدىن.

10. جاۋدۇن ھاجى — كورلىدىن.

11. ياسىن قازى — قەشقەردىن.

12. مۇھەممەت خەلىپە — سىجاڭنىڭ كاتىپى.

تۇرپاندىن.

13. بارى ئەزىزى — دوختۇر، تۇرپاندىن.

14. سېتىنىياز لىيەنجاڭ — پىچان ناھىيە تۇيۇق سۈپىشى

مەھەللىسىدىن.

يوقۇرقىلار ئىچىدە ئابدۇللا بەگ ئەنىسى مەخمۇت

مۇھىتىنىڭ باش كاتىپى بولۇپ، قەشقەردە تۇرۇپ 1938 —

يىلى تۇرپاندىكى يارى - بۇرادەرلىرىگە، بىر پارچە - سالام خەت يازغان، خەتكە قوشۇپ بىر شېئىرنى ئىشۋەتكەن بۇ شېئىرنى كىتابخانىلار دىققىتىگە سۈنسەز.

ئەي ئاداش، بىر تاختا قەغەز جان ئەمەس،

ئىككى - ئۈچ قەترە سىيا ئىمان ئەمەس.

خەت ئىشاپىڭ ئەمەس خەتنى زەبور،

ئىنجىل، تەۋرات ياقۇرئان ئەمەس.

بىر دۇۋەت - قەلەمنى تۇتىغان،

نامۇسۇلمان مۇنسى ياران ئەمەس.

ئىلىكىدە يازماقنى بىلىمەس بىلەن دەپ،

بۇ جاھاندا لايىقى ئىمان ئەمەس.

ئوتتۇز ئالتى پۇل كىراسى پوچتىغا،

ئەي بۇرادەر مەخزەنى ئاققان ئەمەس.

ئالتى پۇل بىر ئىجابە ئالغىلى،

پۇلغا ئاغرىغان بېخىل ئىمان ئەمەس.

ۋەدىسىز ئىدى ئۈزۈلمەس خەت يېزىش،

ۋەدىسىگە تۇرمىغان ئوبدان ئەمەس.

بىۋاپا دەپ گۇمان قىلغان مەن سېنى،

راست كەلدى بۇ گۇمان يالغان ئەمەس.

بولدى غورىبەتتىن كۆڭۈللەر چاڭ - چاڭ،

دەردىمىزنى ھېچكىم يازغان ئەمەس.

سەندە بار بىۋالىق سىزدە يىسوق،

ھەممە ئادەم مەن كەبى ئادان ئەمەس.

شۇنچە كۆپ جەبرى - جاپا كۆرگەن بىلەن،

ئاشنالىق يولىدىن ئازغان ئەمەس.
يۇرتتا تۇشقانلار ئارا خۇرسەندە سەن،
بىز غەيرەتلىق شەھرىدە ھەيران ئەمەس.
ئۆزگە تۇشلۇق ئاشنالىقىز بىلەن.
بىز زامان يالغۇز - يېرىم قالغان ئەمەس.

ئىزاھات:

1. بۇ ماتېرىيال سېنتىياز لىيەنجاڭ بىلەن 1986 -
يىلى 8 - ئايدا بىر قېتىم كۆرۈشۈپلا سۆزلەپ بىرگەنسى
بويىچە يېزىۋالغان خاتىرىگە ئاساسەن رەتلەپ تەييارلاندى.
بۇ چاغدا يولداش ھەمدۇللا زارۋات (لەمچىن ئوتتۇرا دەك
تەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى) بار ئىدى. كەرچە سېنتىياز لىيەنجاڭ
ياشىنىپ قالغان يولىمۇ، خاتىرىسى ئىنتايىن ياخشى ئىكەن.
ئۇنىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرى ئىمكان قەدەر قالدۇرۇلماي
يېزىۋېلىندى.

2 - يىلى، ئاي، كۈنلەرنىڭ يەزىلىرى ناھايىتى ئېنىق.
بەزى يەرلىرىنى تازا قولۇق بولۇپ كەتتى دىيالايمەن. چۈنكى
بولغان ۋاقىتلەرنىڭ ۋاقتى ئۇزۇن بۇ جەڭلەرگە ناھىيىسىزدىن
سېنتىياز لىيەنجاڭدىن باشقا قاتناشقان پالۋانلار قالمايىغان. ئاڭ-
لىشىمىزچە بۇ ئۇرۇشلارغا بىۋاسىتە قاتناشقانلاردىن كىورلا
شەھرىدە بىر نەپەر، تۇرپاننىڭ مۇرتۇق كەنتىدە بىر كىشى
بار ئىكەن. بۇلارمۇ ياشىنىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار
بىلەن ئۇچرۇشقا ئىمكانىيەت بولمايدى.

3. سۆزلەپ بەرگۈچى سېنتىياز لىيەنجاڭ ۋەتەندىن ئاي

رىملىق ھىندىستاننىڭ كالكوتتا شەھىرىدە تۇرۇپ، پاكىستان-
لىق بىر قىز بىلەن توي قىلغان. لېيىنچاڭ 2 بالىلىق بول-
غاندىن كېيىن ئانا تۇپراقنى سېغىنىپ 1951 - يىلى ۋەتەنگە
قايتىپ كەلگەن.

▲ . ماتېرىيالدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان سوۋېى لىيىنچاڭنى
ماشىنىنىڭ دەيدۇ. لۈكچۈندىكى سەندارىن دېگەننى ماداخەنزى
دەيدۇ. سۆزلەپ بەرگۈچى بۇ ئىككى كىشىنىڭ ئەسلى ئىسىملىرى
توغرىسىدا خەۋىرى يوق ئىكەن. بىلىدىغانلارنىڭ كىتابىمىزنىڭ
كېيىنكى قىسىملىرىدا تولۇقلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

تۈزۈش

بەت	تۈزۈش	بېسىلغىنى	توغرىسى
4	21	ماۋزىسىنىڭ	ھاۋزىسىنىڭ
4	24	سۈمەتتارى	سۈمەتتارى
5	7	مۇل	ھۆل
10	9	مەدەنىيىتىنىڭ	مەدەنىيىتىنىڭ
12	5	قۇتۇلۇقلاش	قۇتۇلۇقلاش
12	12	شكە	كىلىشكە
16	24	مۇدىرىسىلەرنىڭ	مۇددەرىسىلەرنىڭ
17	11	ھەكىمىيەت	ھاكىمىيەت
17	13	ايىماق	ئايماق
18	3	ھەكىمىيەت	ھاكىمىيەت
18	6	ھەكىمىيەت	ھاكىمىيەت
19	5	ۋاقىتلىق	ۋاستىلىق
21	2	ئابدۇرەشىتخان	ئابدۇرەشىتخان

تۈزۈش

توغرىسى	بېسىلغىنى	تۈزۈش	بەت
شاتلىق	شاتلىق	12	21
ياقۇزىنىڭ	ياقۇزىنىڭ	2	24
كۈتۈپ	تۈتۈپ	22	24
تۈگەتتى	نۈگەنتى	14	26
قوغلاش	قوغداش	20	27
ھەيدەر	ھەيدەر	1	28
سېنى	سېنى	5	28
سۆزلىشىمەن	سۆزلىشىمەن	7	28
ئالغان	ئالان	12	31
خىراجەت	غىراجەت	9	34
بۇ سىنىپقا	بۇ سىنىپقا	10	35
قىسقا	قىسقا	16	39
ئا. نازىرى	ئا. نازىرى	20	56
دوڭغا	دوڭغا	17	67
ئىچى تىنىچ	ئىشىپى	12	68
ئوقۇغۇچىلارمۇ دەرس	ئوقۇغۇچىلارمۇ × دەرس	9	69
يادلايتتى	يادلايتتى	6	70
ئۇچرايتتى	ئۇچرايتتى	7	70

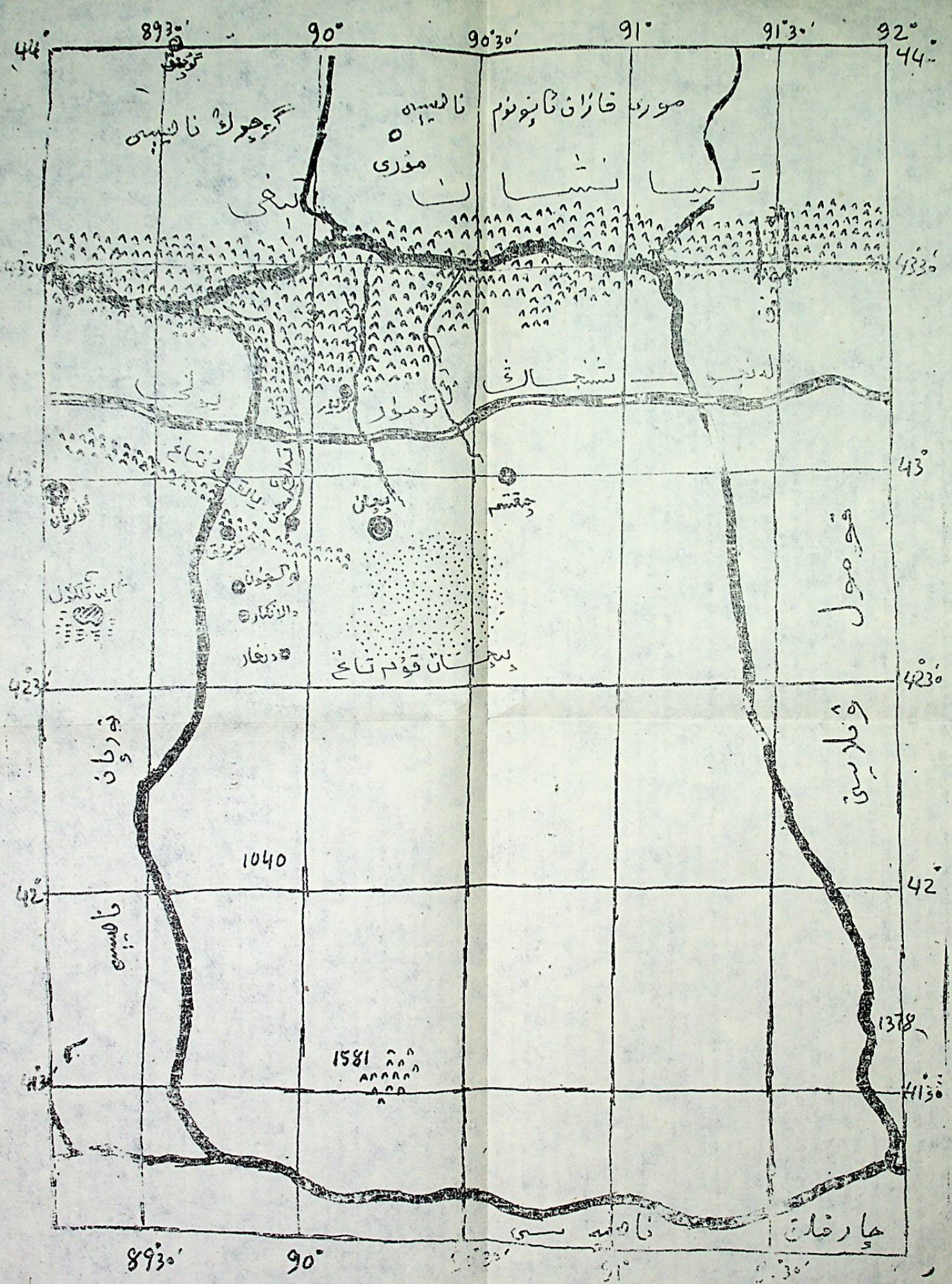
تۈزىتىش

تۈزۈلۈش قۇرۇلۇشى	بېسىملىغىنى	تۈزۈلۈش قۇرۇلۇشى	بەت
قۇيۇلما يىتى	قۇيۇلما يىتى	8	71
«شۇتال»...دا	«شۇتال»...د	25	71
ئوقۇغان	وقۇغان	1	72
تۈتۈر	تۈمۈر	4	78
رەشىدى	رەشىسى	11	78
رەخىكە	رەختىكىسى	19	79
تۈندە	تۈندۈمۈ	18	81
مۇدەش	ھېش	18	81
رازىيۇپلار	رازىيوقلار	15	82
ئاشمۇ	ئاشۇ	10	83
ئويغۇتۇش	ئۇيقۇتۇش	5	84
يۈسۈپ ھۇشۇر	ھۇشۇر، يۈسۈپ	1	85
ۋەزىپە	ۋەزىپىسى	15	86
چ. و.ك	چىمك	1	88
شەيىلەر	شەيىلەر	23	89
مۇتەئەسسىپ	مۇتەئەسسىپ	3	90
ھەققى	ھەقتىسى	3	91
300	300	2	100

تۈزىتىش

تۈزىتىش	بېسىملىغىنى	تۈزىتىش	بەت
بېسىملىغىنى	بېسىملىق	15	100
جەك	جەك	24	108
بىر روتىدىن	بىر روتىدىن	1	120
ۋۇزۇتقاچە	ۋۇزۇتقاچە	1	120
تېمىپ پولات	تېمىپ پولات	3	124
(خۇەزۇ)	(خۇەزۇ)	8	126
ئۆلەك	ئۆلەك	20	126
ھۇجۇم	ھۇجۇم	5	128
مۇھاسىرىگە	مۇھاسىرىگە	9	131
توققۇز	قۇتقۇز	23	135
ئاقساق	ئاقساق	1	152
بارلىقىدىن	بارلىقىدىن	20	152
ھەققىدە	ھەققىدە	21	152
مەسىلىھەتلىرى	مەسىلىھەتلىرى	1	153

پىچان ئاھىيەلىك سىياسىي كېڭەش تارىخىي
ماتېرىياللىرى كومىتېتى

پىچان تارىخ ماتېرىياللىرى (1)

(ئىچكى قىسمىدا تارقىتىلىدۇ)

تۇرپان شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ
باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

سانى 2000 - 1